

Ашурали Жўраев

Юрак бўронлари

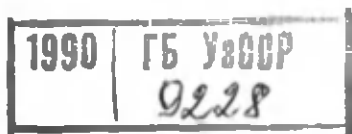
Ҳужжатли қисса

Ҳикоялар

Тошкент
Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989

Ушбу китобимни менга имон, эътиқод ва ҳақиқат дарвозаларини очган бобожоним Жўра Очилов ва биби-жоним Турдигул Очиловаларнинг порлоқ хотираларига бағишлайман.

Муаллиф

10

85.364.1
Ж 96

10 19659
29

Жўраев, Ашурали.

Юрак бўронлари: Ҳужжатли қисса; Ҳикоялар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.—176 б.

Қўшиқнинг умри... Чин қўшиқнинг умри боқийдир. Ашурали Жўраевнинг «Юрак бўронлари» номли қиссасини ўқир экансиз, ўзингиз бунга амин бўласиз. Қисса ажойиб хонандамиз Ботир Зокиров ҳақида.

Китобдан, шунингдек, адибнинг бир қатор ҳикоялари ҳам жой олган.

Джураев А. Бури сердца: Документальная повесть; Рассказы.

85.364.1

Д $\frac{4702620201-82}{M 352(04)-89}$ 7-89

© Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 й.

I SBN5-636-00229-4

ЮРАК БҶҮРОНЛАРИ

Ҳуҷжатли қисса

Ботир Зокиров нафақат ўзбек эстрадаси, балки совет эстрада санъатининг асосчиларидан ва улкан намояндаларидан биридир. У киши санъатининг қатор жанрларида баракали ижод билан шуғулланди, бетокроқ суратлар чизди, прозада илҳом билан қалам тебратди, ажойиб либретто ёзди, ўзига хос таржималар қилди, кинода томошабин қалбида қоладиган ёрқин образлар яратди.

Ўзбек халқи номини дунёга танитганлардан бири ҳам Ботир Зокиров. Шу боис хорижий элларда ҳазрати Алишер Навоий билан машҳур хонанда Ботир Зокировни кўпроқ билишадди, севишадди...

Ботир Зокиров катта талант соҳиби, юксак эҳтирос фарзанди, XX асрнинг ўта маданиятли ва зиёли кишиси эди. Бу улуғ санъаткор ҳаминша ҳалол, имонли, ҳақиқатгўй бўлган, ҳар қандай шароит ва вазиятда ўз эътиқодига, ўз санъатига содиқ қолган. Шундай экан, унинг ҳаёт ва ижод йўли ибратли, санъат умри боқийдир.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

МАЖНУН СУРАТИ

Ота-бола сертупроқ йўлдан илдам юриб боришарди. Йўлга тўкилган шағал тупроққа қоришиб кетганлиги сабаб, баъзан тупроқ фараз қилиб ташланган қадам остидан тош чиқиб қолиб, товонни эзиб юборади. Отаси бундай чанг-тўзонли йўллардан юравериб кўникиб кетганлиги учун ҳам бепарво. Болага эса қийин. Бунинг ус-

тига янги туфлиси чап оёғини қаттиқ сиқади. У бот-бот оқсаса-да, лекин бунн отасига сездирмасликка тиришади. Аксинча илдам қадам ташлаётган отасига етиб юришга шошилади. Отаси унинг озғин қўлларидан маҳкам ушлаб:

— Тезроқ юр, ўғлим. Тагин репетицияга кеч қолмай,— дейди қадамларини тезлаштириб.

«Репетиция» сўзини эшитиши билан боланинг кўз олдига театр келади. Бейхтиёр отасининг саҳнада ижро этган ролларини эслай бошлайди.

— Бугун яна Мажнунни ўйнайсизми, ада?— деб сўрайди у.

— Йўқ! Ҳозир янги операни машқ қиляпмиз. Премьерага албатта сени олиб бораман.

У «преьера» сўзининг маъносига тўлиқ тушунмаса ҳам отасининг ваъдасини эшитиб хурсанд бўлди. Хурсанд бўлиб отасига яна савол бермоқчи эди, товони тошга тегиб, бейхтиёр кўзларидан ёш чиқиб кетди. Лаънати тош!.. Тўғриси, отаси унга янги туфли олиб келганида роса қувонган эди. Фақат қувонмади, ҳатто янги туфлисини тушида ҳам кўрди. Тушида уни кўчага кийиб чиқиб, дўстларига мақтанганмиш. Сўнг кўча этагидаги чимзорда қўшни маҳалланинг болалари билан футбол ўйнаган эмиш. Роса тўп тепиб, рақиблар дарвозасини бир неча марта нишонга олибди-ю, лекин туфлиси оёғини сиқаётганини мутлақо сезмабди. «Туфлинг сеҳрли бўлса керак», дермиш болалар чапак чалишиб. Энг муҳими, уларнинг командаси ғолиб чиқибди. Болалар нуқул унинг атрофидан айланиб, туфлисига қарашармиш. Ё тушида ҳақиқатан туфлиси оёғини сиқмадимикин?..

У гоҳ туш тафсилотлари, гоҳ оғриқ азоби билан бўлиб, ҳашаматли дарвоза қаршисига келиб қолишганини пайқамади.

— Йигитча, болалар санаторийси шуми?— деб сўради отаси бир тавақаси қия очик дарвоза ёнида турган новча боладан.

— Шу, — деди бола хаста овозда.

— Қабулхонаси қаерда?

Бола саволни эшитиш билан дарвоза тавақасини очиб, уларни ичкарига — қални дарахтлар билан ўралган баланд иморат томон бошлади. Ота-бола кичик асфальт йўлакдан, у билан ёнма-ён юришди.

Ботир дарахтлар остида ўйнаб юрган болаларни кўриб, енгил тортиб, оғриқни бир оз унутди. Новча бола уларни бинонинг биринчи қаватига олиб кириб, ўнг қўл томондаги иккинчи эшик ёнида тўхтади.

— Директорнинг хонаси шу, кираверинглар, — деди ўша хаста овозда.

Отаси оқиш рангли эшикни бир-икки қаттиқ чертиб, кейин секин очиб сўради:

— Мумкинми?

— Марҳамат, — ичкаридан аёл кишининг мулойим товуши эшитилди.

Отаси уни етаклаб ичкари кирди ва хона тўрида ўтирган ўрта ёшлардаги аёл билан қўл бериб кўришди.

— Клавдия Дмитриевна! — деб ўзини таништирди аёл ўрнидан туриб.

— Ботир Зокиров! — деди отаси ўзини эмас, болани таништириб.

— Жуда яхши. Қани, марҳамат қилиб ўтиринглар, — деди аёл уларга бўш курсиларни кўрсатиб.

Отаси ўтирмасдан чўнтагидан аллақандай қоғозларни олиб аёлга узатди. Клавдия Дмитриевна қоғозларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди.

— Ҳаммаси жойида, — деди у.

— Унда мен борай, ўғлим. Сен яхшилаб, ўйнаб-кулиб дам олгин. Зерикмагин. Жуда зериксанг уйимиз бу ерга яқин. Болалар билан уришмагин, — деди отаси унинг елкасига қоқиб хайрлашаркан.

Отаси йўлакка чиқиши билан бир гуруҳ тарбиячилар, ўқитувчилар уни ўраб олишди.

— Ассалому алайкум, Карим ака!

— Хуш келибсиз, Карим ака!

— Бир пиёла чойимиз бор, меҳмон бўлинг.

— Уғдингизни олиб келдингизми?.. Яхши-яхши. Узимиз кўз-қулоқ бўламиз...

— Қачон вақтингиз бўлса бир санаторийда учрашув қилсак.

— Раҳмат, раҳмат... Насиб қилса... — Отаси қўлини кўксига қўйиб, атрофдагилар билан тезгина хайрлашиб йўлга тушди...

* * *

Ҳаворанг майка кийган, баданлари, юзлари офтобда анча қорайган, сочи устарада топ-тоза қилиб олинган, қора кўзлари катта-катта «янги бола» — Ботир бир ҳафтада санаторийдагиларга қўшилиб кетди. Каттаю кичик уни бирдай яхши кўриб қолди. Айниқса унга пионервожатий — Юрий билан отряд бошлиғи Анвар жуда маъқул бўлди. Унинг дастлабки кунларда ўзича уялиб, болалардан тортиниб юганини кўрган Юрий аста ёнига чақириб, санаторийнинг яшил ҳовлисида сайр қилиб, унга тарих ҳақида ўз билганича қизиқ ҳангомалар айтиб бера бошлади.

— Биласанми, Ботир, дунёда энг зўр фан — тарих. Инсоният пайдо бўлибдики, тарих билан қизиқади, тарих билан нафас олади. Барча миллат ўз тарихини ўрганиш, бойитиш, юксакларга олиб чиқиш учун интилади. Биров қуради, обод қилади. Биров бузади, вайрон қилади. Тарих ғилдираги эса на ҳукмдорларга, на авомга бўйсунмай айланаверади. Эҳ-ҳе, тарихда қанчадан-қанча ажойиб мўъжизалар рўй берган, қанчадан-қанча маълуму машҳур жаҳонгирлар ўтган. Менга кўпроқ Шарқ, Урта Осиё тарихи ёқади. Жуда қизиқарлида! Хуллас, тарихнинг ўз қонун-қондаси бор... Мана, масалан, сен Эски шаҳардаги Кўкалдош мадрасасининг

қайси асрда, қачон қурилганини биласанми?— деб сўраб қолди дабдурустан Юрий.

Ботир нима деб жавоб беришини билмай довдиради. Узини ўнглаб олиб:

— Жуда чиройли, — деди. Лекин у «мадраса», «аср» деган сўзларнинг маъносига тушунмади. У тарих деганда Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» асарларини тушуварди. Чунки отаси бу машҳур дostonларни қайта-қайта ўқиб берар, бу асарлар адабий тарихимизнинг ўлмас намуналари деб таърифларди. У кўпроқ Мажнун қисматига ачинар, хаёлаи унинг сиймосини кўз олдига келтиришга уринарди. Ҳатто отасидан эшитган қуйидаги икки мисрани ёд биледи:

Лайли, Лайли дeбoн чекиб ун,
Эл дeр: Мажнундур, ушбу Мажнун...

Ботирнинг жим бўлиб қолганини сезган Юрий саволига ўзи жавоб қайтарди:

— XVI асрда қурилган. Мен ҳар гал Эскижўва бозорига тушсам Кўкалдошни мириқиб томоша қиламан. Мўъжиза!..

Бир куни Юрий болаларни санаторийдан унча узоқ бўлмаган жарлик бўйига саёҳатга олиб борди. Бу ерларда турфа жаҳонгир ва босқинчиларнинг қўшинлари билан бўлган қиргинбарот жангу жадаллар ҳақида билганича гапириб берди. Болалар тубсиз жар ёқасида туриб, баҳайбат чуқурликларга қараб қўрқиб кетдилар.

— Худди эртаклардагидек қўрқинчли,— деди биров.

— Девларнинг маконига ўхшайди,— деди бошқаси.

Болалар қанчалик қўрқмасин, баҳслашмасин, саёҳатда кўрганлари улар қалбида тарихнинг бир бўлаги сифатида муҳрланиб қолди.

Тарих шайдоси Юрий яна уларга Самарқанд, Бухоро, Хева сингари қадимий шаҳарлар тўғрисида ҳам ҳаяжонланиб гапириб берарди...

Пешин маҳали. Ҳаво иссиқ. Кўча дим... Дарвозани секин очиб ичкари киришди. Отаси одатдагидай пешонасига рўмол танғиб, қўлида кетмон — боғда юмуш билан банд эди. Салом-алиқдан сўнг Ботир дарҳол дўстини отасига таништирди:

— Отрядимиз бошлиғи Анвар, отаси дўхтир.

— Қайси дўхтир? Қимнинг ўғлисан?

— Мақсудовни! — деди Анвар.

— Э, Азим аканинг ўғлимисан? Жуда яхши.— Сўнг отаси Ботирга юзланди.— Хўш, бирор нарса керак бўлиб қолдим, ўғлим?

— Альбом билан рангли қаламга келувдик,— деди Ботир. Сўнг уйга кириб айтган нарсаларини олиб чиқди. Онаси Шоҳиста опанинг: «Чой ичиб кетинглар», деганига ҳам қарамасдан яна санаторийга қайтишди.

Шу-шу, Анвар Ботирнинг бир умрлик жонажон дўстига, Зокировлар хонадонининг қадрдонига айланди. Санаторий улар тақдирини умрбод бир-бирига боғлади. Улар кейинги, яъни 1948 йилда ҳам Ботир билан санаторийга дам олгани бирга беришди. Ботирнинг бу гал санаторийга келиши кутилмаган байрамга айланди. Унинг ўтган йилги тортинчоқлиги йўқолиб, бир оз фаоллашган эди. Чунки Ботирнинг ҳаётида қатор ўзгаришлар рўй берганди. У республика пионерлар уйи қошида очилган «Изостудия»га қатнай бошлади. Санаторийга ҳам альбом ва ҳар хил бўёқлар олиб келиб, бўш қолди дегунча расм чизарди. Ҳамма унинг атрофини ўраб олиб чизаётган манзараларини томоша қиларди.

Ботир расм чизишдан кўра кўпроқ музыкага, қўшиқ айтишга қизиқарди. Озарбайжонлик машҳур хонанда Булбул Мамедовнинг «Кўчаларга сув сепмишам...» қўшиғини хиргойи қилиб юрарди. Болаларнинг «Қим бўлмоқчисан, Ботир?» деган саволига «Қўшиқчи бўлман», деб жавоб берарди. У ўша даврларда жаҳонга

танилган Италия «Ла Скала» театрининг машҳур хонадалари Энрико Карузо, Жилли, Тето Руффо ижоди билан қизиқар, улар ҳаётидан эшитган ё ўқиган айрим воқеаларни ҳикоя қилар, уларнинг қўшиқларидан айтиб берарди. Айтгандаям итальянларга ўхшатиб айтарди. Ботирнинг эшитиш қобилияти, хотираси ниҳоятда кучли эди. Бир-икки бор эшитган қўшиғини ёдлаб, оҳангларини эслаб қолиб, музикасини оғзида «чалаиб» куйлаб юрарди.

У биринчи қўшиғини санаторийда куйлади. Бу — ўша даврларда мамлакатимизга машҳур бўлган «Аршин мол-олон» кинокомедиясида Рашид Беҳбудов ижро этган «Қайдасан, қайдасан, сени кутаман» қўшиғи эди. Қўшиқни санаторийдагилар тинглаб, қизғин қабул қилди. Директор қўшиқни яхши куйлагани учун Ботирга китоб тақдим этди. Кейин болалар орасида Ботирнинг тақлидчилари пайдо бўлди. Баъзилар ўзича мингирлаб, хиргойи қилиб, унинг овозига тақлидан «қўшиқ» айтарди. Ботир бу ҳолни кўриб худди катта санъаткорлардай кулиб қўярди.

Ботирнинг болалиги қайсидир жиҳатлари билан баъзи улуг санъаткорларнинг болалигига ўхшаб кетади. Унинг «таржимаи ҳоли»га болалик даврини шунчаки қайд этиб бўлмайди. У қизиқувчан, тиришқоқ, қаноатли, билимдон эди. Ақли етмаган нарсага аралашмасди. Билмаган нарсасини сўраб-суриштириб, ўқиб ўрганиб оларди. Доим нима биландир банд бўларди, ё расм чизар, ё қўшиқ ўрганар, ё шеър ёдларди. Қўлига янги китоб тушиб қолса, ўқиб тугатмагунча қўймасди. Кечалари ухламай китоб ўқигани учун кўзлари қизариб юрарди. Унга нафақат болалар, балки катталар ҳам ҳавас қилишарди.

Ботирнинг болалигида ўзига хос донолик бор эди.

Ҳа, у тиниб-тинчимас, тиришқоқ, ҳар бир нарсага ўта қизиқувчан эди. Ҳатто пластилиндан турли ҳайвонлар, буюмлар ясарди. Унинг пластилиндан тайёрлаган

дастлабки «асарлари» ҳам санаторийда ташкил этилган кўрғазмада намойиш этилиб, мукофотга сазовор бўлди. У ёшлигидан мукофотга қизиқмасди. Мукофотга олган нарсаларини болаларга улашарди...

* * *

АНВАР МАҚСУДОВ ҳикояси: Санаторийдан сўнг ҳам Ботир билан тез-тез кўришиб турардик, бир-биримизникига бориб ётиб қолардик. У Урдадаги 21-мактабда, мен Озод кўчасидаги 46-мактабда ўқирдик. Адабиёт ўқитувчимиз Афанасий Феохтистович Крапченко иккала мактабда ҳам дарс берарди. Баъзан ё мен, ё Ботир дарслардан қийналиб қолсак, ўқитувчимиз бир-биримизга ёрдамлашишни илтимос қиларди. Бу ажойиб ўқитувчи рус адабиёти билан бирга, Шарқ, ўзбек адабиётларини ҳам яхши биларди. Бу адабиётларнинг намояндалари ижодига катта ҳурмат билан қарарди.

Ботир ҳазрати Алишер Навоий ва унинг асарлари ҳақида билганларини, отасидан эшитганларини кўп гапирар, доим қўлида буюк шоирнинг бирор асари бўларди. Болалар унга «Алишер», деб исм ҳам қўйишганди. У бу ном билан фахрланарди. Ҳатто бир неча йил мактаб ҳужжатларида Алишер Зокиров деб ёзилган. У «Лайли ва Мажнун» достонидан айрим бобларини ёд ўқирди. Мажнун образига ёшлигидан чексиз муҳаббат қўйган эди. Ун тўрт ёшида «Мажнун» деб аталган ажойиб картина чизди. Хабарим бор, картинани узоқ вақт жуда қийналиб яратди. Лекин картина устида ишлаётган кунлари роса қувониб, ҳаяжонланиб юрди.

Картинада тасвирланган манзара шундай, зилол сувли ҳовузча, унга кўм-кўк булоқ оқиб келяпти. Ҳовузча бўйида рамгини хаёлларга чўмган, сочлари тўзғиган, кийим-боши увала Мажнун ўтирибди. Ёнида

қўллари жавдираб жайрон ётибди. Унг қўли билан жайроннинг бошини силаяпти. Чап қўли нягида. Тиззалари остида пайлари таранг тортилган камон. Мажнуннинг қаршисида эса бошини оёқлари устига қўйганича узала тушган шер ётибди. У ҳам гўё Мажнуннинг аҳволини кўриб ғам-ғуссага ботгандай. Картинанинг орқа плаинга сариқ ранг берилган. Мажнуннинг синиқ чеҳраси, ҳасратли кўзлари киши юрагини эзиб юборади... Бу картинани Ботирнинг дастлабки «Автопортрет»и дейиш мумкин. Гарчи унинг бу картинаси бирор-бир кўرғазмада намойиш этилмаган бўлсада, ҳар қандай истеъдодли rassomning асаридан асло қолишмасди.

Ботирнинг яна бир катта орзуси кинода Мажнун образини яратиш эди. Уни бир сафар «Озарбайжонфильм» киностудиясида суратга олинган «Лайли ва Мажнун» бадий фильми учун Мажнун ролида синаб кўришга таклиф қилишди. У сировдан муваффақиятли ўтиб, жуда хурсанд бўлиб қайтди.

— Анвар, тез етиб кел, зўр янгилик бор,— деди Бокудан келиши билан менга телефон қилиб.

Уша оқшом у билан узоқ гаплашдик. Чунки у бахтиёр эди. Бундай қувониб, дилдан яйраган ҳолатлар унинг ҳаётида жуда кам бўлган.

— Биласанми, Анвар, худо хоҳласа, Мажнунни Навоий бобомиз қандоқ ёзган бўлсалар шундай ўйнайман. Озарбайжонлик киночилар фильмин Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»и асосида ишлашмоқчи. Лекин мен Навоий яратган Мажнунни севаман. Шу бонс бирор сўз ё ҳаракатда сохталик бўлмаслиги керак. Мажнуннинг ўлмас муҳаббатини, чексиз дард-ҳасратларини, букилмас иродасини бўйаб-бежамасдан талқин қилмоқчиман. Фақат мени режиссёр тушунса бўлгани:

Эй ишқ ўтида хасим нечуксен,
Эй бедилу бекасим нечуксен!

Ким Лайли ишқида нотавонсен,
Ишқида жаҳонга дoston сен...

Ҳамма гап ана шу ишқ дostonини кўрсатишда, фильмларда ишқпараст Мажнун бўлиб «яшашда».— У ҳаяжонланиб дам бўлажак картина ҳақида гапирди, дам ёниб дostonдан ёд олган парчаларини ўқиди. Сўнг чуқур хўрсинди:— Эплай олармикинман?

— Эплайсан. Ҳаммаси зўр бўлади, Ботир!— деб унга далла бердим...

Афсуски, Ботирнинг чексиз қувончлари, образ устидаги ўйлари, узоқ тайёргарликлари бефойда кетди. Нима сабабдандир уни фильм суратга олинаётганда таклиф қилишмади. Бу Ботирга ҳар жиҳатдан жуда ёмон таъсир қилди... У мазкур дostonни кино қилиш ҳақида ўзбек кинорежиссёрларига кўп марта куюниб гапирди. Лекин улар турли баҳоналарни рўкач қилиб, унинг таклифини инobatга олмадилар...

Ботирларнинг Ўрдадаги «Мутахассислар уйи»да ҳам квартираси бор эди. Бу тарихий уй асосан таниқли санъаткорларга берилган бўлиб, унда Мукаррама Турғунбоева, Ҳалима Носирова, Назира Аҳмедова каби республиканинг машҳур санъаткорлари яшардилар. Санъаткорлар хонадонларда тез-тез йиғилиб, қўшиқ айтиб, ўйин-кулги қилишарди. Гоҳ Ҳалима опа, гоҳ Карим ака қўшиқ боиласа, Мукаррама опа ўйинга тушиб кетарди. Уша даврларда санъаткорларнинг бир-бирига ҳурмати, ўзаро муносабати, андишаси бўлакча эди менмча. Бу ҳақиқий санъат муҳити Ботирга ижобий таъсир кўрсатди. Шундай бўлса-да, Ботирга кўпроқ ҳовли ёқарди. Карим ака ҳам бўш қолди дегунча ҳовлига шошар, қўлига кетмоғини олиб томорқага уннарди. Ҳовлида мевали дарахтларнинг тури турли-туман, айниқса узум кўп эди, ҳовли этагидаги ҳовуз бўйида уч-тўрт туп нок дарахти бўлиб, уларни кади пок

дейишарди. Ҳосили салкам кадидек бўларди. Ҳовузга ёзда доим қовун-тарвуз ташлаб қўйиларди. Супа билан ҳовли ўртасида қўйилган чорпояда Ботир билан ёз кечаларида ухлаганмиз. Тунда кўрпамиз устига тўп-тўп этиб нок тушарди. Ойдин кечаларда узоқ вақт сирлашиб, суҳбатлашиб ётардик. Баъзан эртақ айтардик, баъзан у шивирлаб шеър ўқирди. Музика, қўшиқ, расомлик, спорт ҳақида ўз билганимизча гурунглашардик. Кўпроқ у сўзларди. У ҳар бир масалага жиддий қарар, бирор-бир нарса ҳақида катталардай жиддий мулоҳаза юритарди.

1952 йили СССР халқ артисти Булбул Мамедов Тошкентга гастролга келди. Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат Катта академик театрида унинг ижросида Узаир Ҳожибековнинг «Гўрўғли» операсидан парчалар намойиш этилди. Операни залнинг биринчи қаторида ўтириб томоша қилдик.

—Кўрдингни, Булбул Мамедов саҳнага чиқса, гўё саҳна ёниб кетаётганга ўхшайди, — деганди ўшанда ҳаяжонлашиб Ботир.

Кейин у узоқ вақт операдан эсида қолган арияларни такрорлаб юрди... Ботирнинг ёнида доим ҳам дафтари, ҳам альбому бўларди. Дафтарга яхши кўрган сўзларини, шеърларини, эшитган ҳикматли ибораларни ёзиб қўярди. Бирор гўзал манзарага дуч келса шартта альбомга чизиб оларди. Шунингдек, у пластинкалар ҳам йиғарди. Уйимизда бир вақтлар Петербургда чиққан Тўйчи ҳофизнинг иккита пластинкаси сақланарди. Уларни ҳам Ботирга совға қилдим.

Ботир ёшлигидан ўзига қарамас, ўзини ҳеч аямасди. У кўпинча бир стакан чойга ё қайноқ сувга бир қошиқ шакар солиб, нон билан ичиб кетаверарди. Шу унинг ҳам эрталабки понуштаси, ҳам тушлиги эди. Отанаси берган пулларни тежаб китоб, қалам, қоғоз ва ҳар хил бўёқлар оларди. Дарсларни яхши ўзлаштирмайдиган, китоб ўқимайдиган болаларни жуда ёмон

кўрарди. Иложи бўлеа саводсия, такасалтанг болалар билан гаплашмас, ошхўрликларга бормасди. «Буларнинг ошқозони бошида»,— дерди у ачиниб. Болалар орасида Ботирни тушунмаганлари ҳам бор эди. Лекин уларнинг камситишларига, беписанд кулгиларига у парво ҳам қилмасди.

Ботирнинг юрагига ишқ ошно бўлди. У тўққизинчи синфни битириш арафасида Фарангис исмли бир қизни яхши кўриб қолди. Қиз ҳам уни ниҳоятда яхши кўрарди. Улар бир-бирларига хат ёзиб туришарди. Баъзан Фарангисдан келган ё ўзи ёзган хатларни Ботир менга кўрсатарди. Бу мактубларда улар фақат муҳаббат мавзуи билан чекланмасдан балки ҳаёт, жамият ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини, дунёқарашларини баён этишарди. Ботирнинг хатлари кичик лирик ҳикояларга ўхшарди. Уларнинг муҳаббати булоқ сувидек тиниқ, осмон каби мусаффо эди. Лекин Фарангиснинг ота-онаси, акалари бундан хабар топиб, уни анча койишди. Уларнинг оиласи бадавлат, доврўғи элга кетган эди...

1951 йили мен мактабни тугатиб, Тошкент Давлат Медицина институтининг даволаш факультетига ўқишга кирдим. Ботир 1952 йили Тошкент Давлат консерваториясининг вокал факультетига имтиҳон топшириб, муваффақиятли ўтди. Фарангис Москва Давлат университетининг филология факультетида ўқий бошлади. Уларнинг орасидаги элчи — хат бўлди. Фақат таътил пайтлариндагина висол насиб этди.

Кутилмаганда Ботирнинг ҳаётида офир кунлар бошланди. 1955 йилда қаттиқ бетоб бўлиб, ТошМИнинг юқумли касалликлар клиникасида ётди. Аҳволи офир, ранги заъфарон, чўпдай озиб кетганди. Уни врач Вали Мажидов узоқ даволади. Даволаш жараёни узоқ ва офир кечди. Лекин Ботир руҳий тушкунликка тушмади. Унинг ҳаётга муҳаббати, иродаси кучли эди. Клиника Салор ариғи бўйида жойлашган, Ботир ётган палата ойнаси Салорга

қараган эди. Мен дарсдан чиқиб албатта уни кўргани борардим. Қачон борсам шовиллаб оқаётган зилол сувга термилиб, хаёл сургани сурган эди. Табиатан хаёлпараст эди.

— Нималарни ўйлайсан, Ботир? — деб сўрадим бир куни.

— Қўшиқ айтишни. Айтганда ҳам яхши, ҳам ҳеч кимга ўхшамай, фақат юракдан куйлашни,— деди кўзлари ёниб...

Ботир адабиётни севар, кўп ўқир, ёзувчилар, шоирлар билан тез-тез мулоқотда бўлиб турарди. Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Учқун Назаров, Улмас Умарбеков унинг яқин дўстлари эди. Улар ўша даврларда бир-бирларига янги асарларини ўқиб бериб, баҳс-мунозаралар қилншарди.

Бир куни Шукур Холмирзаевнинг уйида йиғилдик. У тугилган юрти Бойсундан гўшт олиб келган экан. Қозонкабоб қилиш учун гўшни тўғраб, қозонга босиб, газни ёқиб қўйдик. Шукур янги ёзган ҳикоясини ўқиб берди. Сўнг узоқ баҳс-мунозара бўлди. Кабоб бутунлай эсимиздан чиқиб кетибди. Бир маҳал қозонни очсак гўшт куйиб анча қорайиб қолибди. «Бойсунча кабоб», деди Ботир ҳазиллашиб. Бундай қизиқ ҳангомалар кўп бўлган.

Ботир Чингиз Айтматовнинг мухлиси эди. Унинг ҳар бир янги асарини эълон қилгани биланоқ ўқиб чиқар ва бу мутолаа Ботир учун байрамга айланарди. У 1978 йили Фрунзегга «Ялла» ансамбли билан гастролга борганида Чингиз Айтматов билан учрашганини ҳаяжонлашиб гапириб берган эди. Ёзувчи уни Чўлпонотадаги далаҳовлисида меҳмон қилган, узоқ суҳбатлашганлар. Айтматов унга соғлиғини асраш кераклигини қайта-қайта тайинлаган... Шунингдек, Ботир Расул Ҳамзатов билан яқин қадрдон эди. Москвада Нозим Ҳикмат билан ҳам кўп маротаба учрашган. Шоир унинг кўшиқларини эшитиб, санъатига юксак баҳо берган. Ботир

Ўзингги қўшиқларидан бирини Нозим Ҳикматнинг «Агар сен ёнмасанг» шеъри асосида куйлади.

Биринчи космонавт Юрий Гагарин Ботирнинг ҳақиқий мухлисларидан эди. У 1963 йил 31 декабрь куни Марказий телевидениенинг «Голубой огонёк» Янги йил базмида иштирок этиб, дикторнинг: «Энг севимли хонандангиз ким, Юрий Алексеевич?» деган саволига: «Менинг яхши кўрган қўшиқчим Ботир Зокиров», деб жавоб берган эди. Лекин Ботир булар билан мақтанмасди. Машҳур кишиларга яқинлигини айтиб, ўзини кўтара-кўтар қилишни ёқтирмасди. У жуда камтар эди. Бирор марта мақтанганини эслай олмайман. Гердайтиб, манмансираб юрадиган қўшиқчиларни жини ёқтирмасди.

Ботир бир сафар қизим Гўзал билан менинг ҳаётимни сақлаб қолган. Баҳорнинг охирлари эди. Оилаларимиз билан Тошкент район, Навоий номидаги колхоз далаларига айлангани чиқдик. Уша пайтларда пишқириб оқадиган Зоғариқ бўйида ўтириб ҳордиқ чиқардик. Мен ўшанда «икки ёшли қизчам Гўзални (макаронни яхши кўргани учун Ботир ҳазиллашиб уни «Макарелла» деб чақирарди) кўтариб ариқнинг саёз жойидан кечиб ўтмоқчи бўлдим. Лекин ариқ жуда чуқур экан, аста-секин чўка бошладик. Шунда Ботир касаллигига қарамай шартта ўзини ариққа ташлаб бизни қутқариб қолган.

— Вой, Макарелла-ей, ҳали сувда пишиб қолардинг, — деди Ботир қўрқиб кетган Гўзални кўтариб. Ҳаммамиз кулиб юбордик...

1971 йили совет делегацияси составида қирқ кун Саудия Арабистонида бўлдим. Уша ерда ҳам Ботирнинг «Араб тангоси» мамлакатнинг ҳамма бурчакларида янграганини эшитганман. Баъзи учрашувларда бу ҳақда ҳаяжонланиб гапириб берганман. Ботирнинг орзуси Шарқ мамлакатлари бўйлаб ўзбек қўшиқларини ижро этиш эди. Афсус...

1984 йил 28 августдан 10 сентябрга қадар «Ялла» Москвада концерт берди. Бу Ботир Зокировнинг Москвага сўнгги гастроли бўлди. Ушанда у москвалик эстрада мухлислари қалбини сўнгги бор юзма-юз забт этди. У билан ўн кун бирга бўлдим. Уч марта концертига тушдим. Уша ўн кун умримнинг ўн йилига татийдиган, ҳаётимдаги энг бахтиёр ва унутилмас кунлар бўлиб қолди.

У саҳнага қандай ёниб чиққан бўлса, умрининг охиригача шундай ёниб куйлади. Ҳамиша, ҳар қандай вазиятда имонига, эътиқодига, ўзлигига содиқ қолди. Ва бу буюк санъаткор ўзбек совет эстрадасига асос солди.

«КУЙЛАМОҚ — ЯШАМОҚ ДЕМАК!»

Ботир Зокиров кундалигининг илк саҳифасини шундай сўзлар билан бошлади: «Мен ўз кундалигимни ажойиб ёшлигимнинг энг бахтиёр кунларидан — болалигимнинг илк орзулари рўёбга чиққан кундан болагим келади...

Уша куни мен Тошкент Давлат консерваторияси вокал факультети тайёрлов бўлимига муваффақиятли имтиҳон топширдим. Уша дақиқаларда мен саҳнада туриб ҳассос ва талабчан тингловчилар қаршисида кечирган чексиз ҳаяжонларим, изтиробларим куйлашим биланоқ тумандай тарқаб кетди.

Имтиҳонлардан сўнг ўқишга қабул қилинган «аълочи»лар қаторида менинг ҳам фамилиямни айтишганида дастлабки ҳаяжонларим бамисли қувончга айланди. Уша кундан бошлаб мен мусиқа эҳроми — консерватория талабаеси бўлдим, ўша кундан бошлаб сеvimли машғулотимнинг сарҳадсиз уммонига шўнғидим... 1952 йил 20 август».

Лекин унинг ҳаётига аллақачон шафқатсиз тамғасини босган хасталик барча орзуларига зомин бўлди. У консерваторияда ўқишини тугатолмади. Кейинчалик

Тошкент Театр ва рассомлик санъати институтининг режиссёрлик факультетида, таниқли режиссёр Александр Гинзбург қўлида таҳсил ола бошлади. Лекин касаллик уни қўшиқдан заррача ажратолмади. Талабалик йилларида «Ёшлик» эстрада ансамблида қатнашарди. Тузалгач, яна ансамблга қайтди.

Ансамбль бу пайтлар Москвада бўладиган Бутунжаҳон студент-ёшлари фестивалига (1957 йил) қизин тайёргарлик кўраётган эди.

— Болам, Москвага борадиган бўлсанг, биронта янги қўшиқ ўрганишинг керак,— деди онаси Шоҳиста опа.

— Ким ўргатади ўша қўшиқни, ойижон?

— Узим ўргатаман, жон болам. Луиза билан бирга айтасизлар.

Шоҳиста опа бир сўзли аёл. Болаларидаги қўшиққа бўлган катта ҳавасни кўриб илҳоми келди. Тез кунда «Ўзбекистон — менинг диёрим» деган шеър ёзиб, ўзи куй басталади. Сўнг рубобни Ботирга, доирани Луизага берди. Бир ҳафта деганда қўшиқ тайёр бўлди. Шунда Ботир янги қўшиқ қанчалик қийинчиликлар билан яратилишини биринчи бор ҳис қилди...

Ака-сингил кучли ҳаяжон билан қўшиқни ширали овозда куйлаб бўлдилар, шунда атрофни қарсак тутди, фестиваль қатнашчилари уларни узоқ олқишладилар. Бу қўшиқ фестивалнинг бронза мукофоти билан тақдирланди.

Қутлуғ келган биринчи қадам уларга ишонч, кучгайрат бағишлади.

1958 йил «Ёшлик» ансамбли базасида Ўзбекистон Давлат эстрада оркестри тузилди. Оркестрни тузишда Ботир Зокиров актив қатнашди. Ака-сингил оркестрда солист бўлиб ишлай бошладилар.

Оркестр Ботир Зокиров ижодий йўлини қатъий белгилаб берди. Бу ўзбек мусиқа ва қўшиқчилиги тарихида очилмаган қўриқ — эстрада санъати эди. Барча соҳалар каби Ботир Зокиров танлаган эстрада йўли оғир,

машаққатли ва изтиробларга тўла эди. Лекин у бундан асло чўчимади.

Биринчи бўлиш ҳамиша мушкулдир.

Оркестрда композиторлардан Ян Френкель, Альберт Малаховлар фаолият кўрсатишарди. Чолғучилар орасида Хитойдан қайтиб келган рус муҳожирлари ҳам бор эди. Уша кунларда Тошкентда бўладиган Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчилари конференцияси (1958 йил, сентябрь) ҳамда Москвада бўладиган ўзбек адабиёти ва санъати декадасига (1959 йил) қизгин тайёргарлик кўриляётган эди. Иш қизгин эди. Репертуарни яхши асарлар билан бойитиш учун тинимсиз машғулотлар ўтказиларди.

— Болам, соғлигингга қарагин. Ўзингни асра, — дерди Шоҳиста опа ҳар кун Ботирни ишга кузатаркан. «Хўп, ойижон», дерди-да, оркестрга келиши билан ваъдасини унутарди...

Композитор Ян Френкель оранжировка қилишга уста эди. У қайта ишлаган Шарқ халқларининг қатор яхши қўшиқлари, биринчи бор конференцияда Ботир ва Луиза ижросида янгради. Икки қитъа адиблари икки ёш таланти узоқ олқишладилар. Ҳатто ҳиндистонлик адиблар Ботир ижросига ҳинд санъаткорлари билан тенглаштириб баҳо бердилар. Айрим чет эллик журналистлар улардан интервьюлар олди. Шунда Луиза ижро этган индонезияча қўшиқни эшитган индонезиялик кекса адиблардан бири уларга шундай савол берди:

— Жуда хурсанд бўлдик. Раҳмат сизларга. Айтинглари-чи, қўшиқ сўзларининг мазмунига тушунасизларми?

— Йўқ.

— Унда сўзларнинг маъносига тушуниб, кейин куйлаш керак. Мана, масалан, сиз, — деди адиб Луизага юзланиб. — Саҳнада — қайиқда қўшиқ айта туриб ҳаракатларингиз билан гитарачи йигитга севги изҳор қиласиз. Афсуски, қўшиқ севги ҳақида эмас, бу индонезиялик оналар «алла»си-ку!

Ака-сингил хижолат тортиб, гуноҳкорлардай бир-бирига қараб олишди. Лекин бу воқеа уларга бир умрлик сабоқ бўлди...

Москвада ўтказилган декадада эса машҳур араб композитори Дориш Ал-Аттошнинг (Ян Френкель қайта ишлаган) «Араб тангоси» қўшиғи биринчи марта янгради. Янгради-ю, чақмоқ янглиғ Ботир Зокиров номини қўшиқсеварлар қалбига олиб кирди. Бу кутилмаган катта омад, шуҳрат ва келажакка ишонч эди. Кейинчалик бу қўшиқ хонанда репертуарининг муқаддимаси бўлиб қолди. Концертларда, гастролларда агар шу қўшиқ янграмаса томошабинлар бараварига: «Араб тангоси!» «Араб тангоси!» деб қатъий талаб қилишарди. Мазкур қўшиқ номи билан минглаб нусхаларда унинг пластинкалари чоп этилди. Қўшиқ унга оламшумул шуҳрат келтирди...

Декададан қайтгач, оркестр бадний раҳбари ва дирижёри Альберт Малахов тўсатдан вафот этди. Эстрада санъати жонкуярининг бевақт ўлими Ботирни қаттиқ изтиробга солди. Оркестрга бадний раҳбарлик қилиш унинг зиммасига юкланди. Бу эса ундан тинимсиз изланишни, яна ҳам тер тўкиб меҳнат қилишни талаб этарди.

— Ботир доимо ишлашни яхши кўрарди,— деб хотирлайди композитор Энмарк Солиҳов.— У меҳнат қилган сари роҳатланарди, илҳомланарди. Бирор бошлаган ишини поёнига етказмагунча тинмасди. У қисқа вақт ичида оркестр шуҳратини иттифоққа олиб чиқди. Москва, Ленинград шаҳарларига устма-уст гастролларга борди. Нур бор жойда соя бўлганидек, ўзимизда оркестр душманлари пайдо бўлди. Улар турли баҳоналар билан оркестр фаолиятини ерга уришга кўп бор уриндилар. Маданият министрлигининг ўша пайтдаги собиқ раҳбарлари репертуарни тасдиқламай уни кўп қийнашарди. Турли ташкилотларга югуртиравериб овора қилишди. Чунки Ботир санъатни тушунмайдиган «раҳбарлар»га

бўйин эгишни ёмон кўрарди. Ундайларни «санъат чиновниги» деб атарди. Ҳеч қачон уларга ялинмасди. Буларнинг ҳаммаси унинг соғлигига ёмон таъсир қилди. Оқибатда касаллик уни операция столига ётқизди...

Саҳрога илк бора чиққан йўловчига ҳаминша қийин. Ё у азоб-уқубатлар билан йўл очади, ё ҳудудсиз саҳро қўйнида ном-нишонсиз йитиб кетади. Ботир Зокиров ҳам 60-йилларда бечора йўловчининг аҳволига тушиб қолди. Бир томондан санъатдан йироқ кимсалар гашига тегса, иккинчи томондан ўпка хасталиги ҳадеганда хуруж қилавериб унинг тинка-мадорини қуритарди. Лекин у касалга таслим бўлишни истамади. Ажал билан оляшгандек касаллик билан олишаверди. Шу боис гоҳ Москва касалхоналарида, гоҳ Қрим санаторияларида тез-тез ётиб даволанишга мажбур эди. Даволаниш баъзан ойлаб, йиллаб чўзиларди. Бундай пайтларда у кўпроқ картиналар чизиш билан машғул бўларди. Унинг ўша даврларда чизган «Москва манзаралари», «Қрим манзаралари» деб номланган туркум асарларини кўрсангиз, ҳаётга ташна қалбнинг бетакрор рангларидан завқланасиз.

Ботир Зокиров қўшиқда сўз, оҳанг танлаганидек, картинада оҳори тўкилмаган рангларни танларди. Хасталик азобини тортиб юрган кезларида чизган турли картиналарида кўпроқ қора бўёқ ажралиб туради. Лекин у қора бўёқни тушқунлик аломати эмас, балки ҳаётга муҳаббат тарзида талқин этади. Масалан, бир картинасида қалин дарахтзор оралаб кетаётган кишини тасвирлайди. Дарахтлар қора, одам қора. Лекин олисда яшил, қизғиш ранглар қоришмаси кўзга ташланади. Уша ёруғ ранглар қора одамни ўзига чорляпти...

У Кремль касалхонасида ётганида ўша пайтда Москвада яшаган таниқли ўзбек композитори Икром Акбаров билан яқиндан танишди. Бу танишув Ботир

Зокиров ижодида ўзига хос ёрқин саҳифалар очди. Бу саҳифалардан икки санъаткорнинг ўзбек эстрадасига асос солган ўлмас миллий қўшиқлари абадий ўрин олди.

— Ботиржон, бирйўла тузалиб олинг. Кейин бафуржа ишлаймиз. Ҳозир жуда қийналяпсиз,— деди бир куни Икром ака иш жараёнида Ботирнинг тоби қочиб қолганини кўриб.

— Бу лаънати касал ҳеч қачон тузалмайди. Мен эса куйлашим шарт. Сиз мени ўйламасдан янги куйларни ёзаверинг. Вақтин бой бермаслигимиз керак, Икром ака,— деди у оғриқ бир оз босилгач.

— Мен врач сифатида қаттиқ талаб қиламанки, олдин соғлиқ, кейин қўшиқ!— деди унинг ранг-рўйини кўрган Икром аканинг турмуш ўртоғи Нина Сергеевна.

— Вой, онажоним-ей, соғ одам қандай қилиб қўшиқ айтади?— деди Ботир одатдагидай ҳазил қилиб. Сўнг «Бир куни Афаиди...» дея гапини латифага улаб юборди. Бир зумда Икром ака ҳам, Нина Сергеевна ҳам унинг касаллигини унутишди. Завқ-шавққа тўлиб латифагўйлик қилаётган Ботирни кўрган киши сира бемор деб ўйламасди. У шундай пайтда ҳақиқий қизиқчиларга ўхшаб кетарди.

У нафақат ўзини, балки бошқаларни ҳам касали ҳақида ўйлашига, гапиришга йўл қўймасди. Концертларини ҳаяжонланиб тинглайдиган минглаб қўшиқ мухлисларининг кўпчилиги унинг хасталигидан беҳабар эди. Ботир касалликни яхши қўшиқ, самимий кулги ва кучли ирода билан енгарди.

Бир гал Томск шаҳрига гастролга борганида концертдан сўнг бир гуруҳ томошабинлар уни саволга тутиб: «Ўпкангизнинг ярми йўқми?» деб сўрашган эди. Бу савол унинг суяк-суякларигача зирқиратиб юборганди. Эй, одамзот! Қўшиқни тинглаб тинчгина кетавер Саволинг нимаси? Шу-шу, томошабинларга рўбарў

келишдан чўчийди. Чўчийди эмас, уларнинг ноўрин саволларига юраги бардош беролмайди.

1961 йил уни биринчи марта операция столига ёт-қизишди. У ўша кунларни кундалингига шундай қайд этган: «Операциядан кейинги тўртинчи кун. Яхши ва ёмон. Ёмон ва яхши. Ширин ва аччиқ. Азоб ва ёқимли... Доимо хонам тўла дўстлар. Яхши! «Албатта, ҳали ҳаммаси яхши бўлади, албатта!» дея билдирилаётган самимий тилаклар. Асло тоқат қилиб бўлмайдиган оғ-риқлар хуруж қилганда эса, илк бор саҳнага чиққан кунини хотирлаш кўнгилга таскин-тасалли беради».

У қанчалик уринмасин, саҳнага илк бора чиқиб қўшиқ айтган кунини эслолмайди. Эсида фақат Кўкча дарвозасидаги ҳовлиси, олма, ўрик, поклар фарқ пишган палла. У чорпояда юлдуз тўла осмонга термулиб ётибди. Кеча ойдин. Юлдузларга термулган сари юраги ҳаприқади, вужудида нималардир тўлқин уради. Унга тинчлик бермаётган, ярим тунда уйқусини ўғирлаб, юлдузларга ошно қилиб сеҳрлаган нарса нима бўлдикин? Лекин тилига келмаётган, номини тополмаётган ўша туйғуларни, юрагини қиндан чиқармоқчи бўлаётган ҳис-ҳаяжонлари ўз-ўзидан қуюлиб бўғзига келаверади, келаверади... келаверади... Аста-секин лаблари қимирлай бошлайди. Юлдузлар ҳам гўё унинг қалбини тушунгандек, сен куйлашинг керак, қўшиқ айтишинг керак, деяётгандек туюлади. Сўнг юлдузлар билан қўшиқ бир-бирига қўшилиб кетади.

Қани менинг юлдузим? Қани менинг қўшиғим?

У кўп марта адашди, қийналди, изланди, йўлидаги тўсиқларни енгиб, қайта-қайта куйлади, охири ўз қўшигини топди. Лекин қанчалик куйиб-ёнимасин, кўзлари тўрт бўлиб ахтармасин, ҳали-ҳануз бахт юлдузини учратгани йўқ. Тўғри, бир сафар Москвада концерт бераётганида уни залда томошабинлар орасида тасодифан кўриб қолди. Ушанда гастролнинг охириги концерти эди. Кўриб қолди-ю, ўзини саҳнада бир зум йўқотди.

Унинг кўзларига юлдуздан бўлак ҳеч ким, ҳеч нарса кўринмасди. Юлдуз бўлса залнинг бешинчи қаторида ўтириб, сочлари елкаларида паришон, ўзини батамом унутган, фақат, хонанданинг мунгли қалб фарёдини тингларди. Хонанда эса ундан кўзларини узмай, фақат у учунгина ёниб куйларди:

Қайдасан, азизим, қаро кўзлигим,
Севгили юлдузим, ширин сўзлигим,
Қўлимда сенга деб қуйилган шароб
Кўзларим йўлингда, анор юзлигим...

Концертдан сўнг юлдузини излади. Тополмади... бир неча марта унинг суратини чизишга уринди. Чизолмади. Яна қалбларни соғинчларга тўлдириб куйлади:

Қайдасан, азизим, қаро кўзлигим...

1964 йили Ботирни Кремль касалхонасида иккинчи марта операция столига ётқизинди. Азоб-уқубатларга тўла ўша огир кунларни у кундалигига ёзиб борди. Бу мураккаб операция уни ҳаётга қайтарди. Ажал бу гал ҳам суюкли хонандани мухлислар қалбидан юлиб ололмади.

15 ЯНВАРЬ:

«Афсус! Операцияни жумага қолдиришди. Салом, яна бир кўнгилсизлик! Кечаги рентген сурати ёмон чиқибди. Қимирламай ётишимни қаттиқ тайинлашди. Қўшиқни ёзиш эса чиппакка чиқяпти. Тинимсиз машғулотлар ҳайф кетди. Мана, сенга қувонч учун мукофот.

Ўпкадаги кичик тешикча катта бўлиб қолибди. Бу сўнгги машғулотлар оқибати. Барибир янги қўшиқни ёзиб ололмаяпмиз. Бунга Икром ака эмас, мен айбдорман. Чунки биз бекорга ҳаяжонландик, хавотирландик. Қўшиқ ёзилмаса майли. Ахир мен нималарни

Автопортрет.

Ботир Зокиров мухлислар давраида.

Ижод жараёни.

Нино.

Ботир Зокиров рафиқаси Галина ва қизи Рухшона билан.

Құшиқ.

Ботир Зокиров Ўзбекистон ССР халқ рассомлари Неъмат Қўзибоев
ва Қўтлубеқ Баширов билан.

Хаёл оғушида.

нстамайман? Лаънати касал менга бўйсунмайди. Лекин уни ўз ихтиёрига қўймаслигим керак.

Оқшом Икром ака келди. Менинг сиҳат-саломатлигимни кўриб хурсанд бўлди. Қўшиқ ёзишга йиғилган барча оркестр ижрочилари менга салом айтибди...

16 ЯНВАРЬ:

«Эртагаям операция бўлмайди. Лев Константинович Богуш касал. Кейинги сешанбагача қимирламай ётиш керак.

Кечқурун Икром ака келиб, операцияга рози бўлма, деди. Чунки ўтган сешанбада ёнимда ётган беморни олти соат операция қилишди. У нобуд бўлди. Икром ака, отамни чақириниш, маслаҳатлашиш керак, деди. Икром акага мени операция қилиш зарурлигини тунтирдим.

Ира (Эркили Маликбоева) телефон қилди. Ҳаммаси жойида, яхши дедим.

Шарқ тарихини ўқияпман. Жуда кўп нарсаларни билмаслигим аён бўлди. Ўз тарихимни гурурланиб, фахрланиб ўқиб-ўрганишни бошладим. Қанча-қанча очилмаган тенгсиз хазиналар. Ўз маданиятимизни ҳали жуда юксакларга кўтаришимиз керак. Албатта кўтариш керак! Қандай қилиб? Ҳамма гап шунда.

Яна кўп нарсалар ҳақида фикр-мулоҳазалар юритишга ҳали имкониятим бор.

Бир нарсани аягладим. Шу пайтгача олган билимларим ҳеч нарсага арзимас экан. Ҳаммасини имкон қадар қайтадан бошлаш керак...»

10 ФЕВРАЛЬ:

«Эрталаб кўнгилсизлик бўлди. Кўчада бир одамни машина уриб, ўлдириб кетибди. Бугун касалхонага келганимга икки ой бўлса, шу муддат ичида бу иккинчи воқеа.

Аҳволим яхши эмас. Кундузи ҳикоя ёзим. Эҳтимол бу менинг илк ҳикоямдир. Бу ҳикояни ичимдан тўқи-

мадим. Ҳикоянинг номини «Кутиш» ё «Охунбобоев ҳайкали ёнида» деб аташ мумкин. Ҳикоя кўпгина яхши, очиқкўнгил, камтар танишларим ҳақида...»

15 ФЕВРАЛЬ:

«Худога шукр! Рентген яхши чиқибди. Операцияга ярайман. Ниҳоят эртага операция! Лекин улар анигини айтишмаяпти. Чунки Богуш, операциядан фақатгина бир фоиз умид бор холос, дели.

Кунни бўйи Э. Межелайтиснинг «Инсон» китобини ўқидим. Китоб яхши безалган. Красаускасининг гравюралари табиий. Поэмадаги кўп фикрлар менинг дарлларимга ҳамоҳанг. Ўзим очган дунёни «кўриб», ўзим уялиб кетдим, Межелайтис менга руҳ бағишлади. Нега энди ўзимдан-ўзим уялишим керак?..

Бекор хурсанд бўлдим. Ҳароратим 37,8°. Бундай иситма билан операция қилмасликлари мумкин. Барибари жонга тегди!»

16 ФЕВРАЛЬ:

«Тонг оқарди. Кун ўтяпти. Шафқатсиз савол эса момақалдироқдек турибди. Қанча ўй-хаёллару қанча ҳаяжонлардан сўнг! Нега ҳаяжонланяпман? Бугун бўлмаса, эртага бўлар, улгураман-ку... Эҳтимол, йўқ! Балки врачларнинг ўзлари чўчишаётгандир?

Соат 4.30. Дам олиш вақти тугади. Ниҳоят мени чақирдишди. Уколга олиб кетишиб... сўнг... хайрият, эниқ бир қарорга келишди. Елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди.

Соат бешда операция столида ётардим. Тепамда ҳамшира Наталья Ивановна. У қўлларимни ушлаб олгану кўзларимга қарашга қўрқади. У ҳадеб Сергей Яковлевич Леминшевининг томоғидаги рак туберкулёзни операция қилишгани ҳақида гапирди. У бошимни силаб ҳаяжонланяпти, нуқул «Молодец, Ботир», деб қайта-қайта пичирлайди.

Атрофимда жарроҳлар иш бошлашди. Гўё мен ҳам уларга қўшилиб ишлай бошладим. Ун иккигача сана-

дим. Кейин нима бўлганини билмайман. Бу ҳолат умр-бод эсимдан чиқмайди.

Кейин врачлар айтиб беришди: «Операция ўта мураккаб, жиддий ва хавфли эди... Операциядан сўнг Богуш йиғлаб юборди...»

19 ФЕВРАЛЬ:

«Боксдан палатага ўтказишди. 10-палата. Тўрт кишимиз».

26 ФЕВРАЛЬ:

«Эрталабдан хушxabарлар: рентген яхши, уколлар бошқа қилинмайди. Ҳар қалай ваъда беришди-ку! Саёр қилиш мумкин. Тоза ҳавода. Фақат қирқ минут. О, баъзан нимадан озиқланаётганимизни унутиб қўямиз. Ахир баҳорнинг илиқ, салқин табий ҳавосини хонадаги кислородга алмаштириш мумкинми?»

Нафас олиш қандай бахт!..»

6 АПРЕЛЬ:

«Високий Гориди бир юзу қирқ кун. Тамом! Соат бирдан бери озодликдаман!»

12 АПРЕЛЬ:

«Салом, Тошкент! Салом, ўғлим!

Тошкентни баҳор нафаси тутган. Ўрик гуллабди. Отам ҳар сафар мени ҳар хил ҳолатда кутиб олади. Назаримда у киши анча қартайиб қолибди. Онам эса ўша-ўша, шаддот ва чаққон.

Укаларим анча улғайибди. Жамшид — студент, хурсанд. Моцартдан чалади. Фаррухга қўшилиб қўшиқ ҳам айтади. Навфал билан Фаррух гитарани ажабтовур чалишиб, яхшигина куйлашяпти. Онам Навфалга ажойиб қўшиқ ўргатибдилар...»

У туғилган тупроғига соғ-омон қайтиб келганидан, ота-онаси, укалари, умр йўлдоши, дўстлари ва жажжигина ўғли Бахтиёрни кўрганидан, улар билан яна дийдорлашганидан минг бора хурсанд эди. Ҳаммалари унга ҳайрат ва ҳаяжон билан термулишар, бири қў-

йиб, бири аҳвол сўрар, хуллас, унинг ҳаётга қайта келганидан олам-жаҳонга сиғишмасди.

У операциядан сўнг бир оз рангини олдирган бўлса ҳам, лекин кўзлари оловдай чақнаб турарди. Бу кўзлар ҳаётга чексиз муҳаббат ва букилмас ироданинг рамзи эди.

У ўша йили тутган кундалигини қўйидаги умид ва ишонч сўзлари билан якунлади: «Уч йиллик оғир ҳас-талиқ ва сукут... Упкани тинимсиз машқ қилдиришим керак. Мен эстрадага қайтишим шарт! Шарт! Шарт! Мен қайтаман! Ҳаёт... унинг ҳар лаҳзаси қаҳрабодек гўзал... Жудаям қўшиқ айтгим келяпти!..»

Ботир жони жаҳони бўлган қўшиқни соғинган эди. Қўшиққа бўлган буюк соғинч туйғуси бу гал ҳам қаттол жарроҳ қўлидан уни омон-эсон олиб чиқди. Ҳатто профессор Лев Константинович Богуш: «Мен бу дилбар ўзбек йигитининг ҳаётдан кўз юмишини асло тасаввур қилолмайман. Уни операцияга тайёрланглар. У жонини худога эмас, менга, Богушга топшира қолсин!»— деган эди бир оз умидсизликка тушиб. Гарчи профессор фамилиясини худога уйқашлигини сўз ўйини қилаётган бўлса-да, беморнинг операциядан тирик чиқишига аниқ кафолат беролмади. Операция саккиз соат давом этди. Гўё бу дақиқалар Богуш учун ҳам, врач ва ҳамширалар учун ҳам саккиз йилга чўзилди. Энг сўнгги имкониятлар, тажрибалар ишга солинди. Уни операция қилишаётганини эшитган касалхонанинг ўнлаб беморлари, ҳамширалари йўлакда туриб йиғлашарди. Ҳеч ким унинг ҳаётдан бевақт кўз юмишини, тўғрироғи, қўшиқнинг ўлимини истамасди. Умид ва ишончсизлик исқанжасида оғриқ азобидан инграётган қўшиқнинг ҳам юраги уриб турарди...

Ботирнинг тўйиб-тўйиб, ёниб-ёниб қўшиқ айтгиси келарди. У операциядан олдин Икром Акбаров билан ҳамкорликда янги қўшиқлар яратишни кўнглига тугиб қўйганди. Энди чинакамига ишга киришиши керак!

У ҳар бир янги қўшиқ устида узоқ машқ қилар, токи қўшиқ қалбини пўртанага келтирмагунча айтмасди. У билардики, хонанда юракдан ёниб куйламаса, тингловчи қалбини забт этолмайди. У ҳар бир янги қўшиқни камида етти-саккиз вариантдан сўнг қиёмига етказарди.

— Ботиржон, тобингиз йўқ. Чарчаяпсиз. Сизга кўп уриниш мумкин эмас-ку!— дерди унинг тинимсиз машқ қилаётганини кўрган Икром ака.

— Кўнглимдагидек чиқмаяпти, Икром ака. Томошабинни алдашга виждоним чидамайди. Келинг, тагин бир марта такрорлайлик-чи?— деб яна машғулотга киришиб кетарди.

У қўшиқ сўзларига катта эътибор берар, баъзан шеърлардан ортиқча сўзларни олиб ташлар, агар маъқул келмаса, шеърни қайтадан ёзарди. У айниқса 60-йилларда қўшиқбоп яхши шеърларга зор эди.

— Икром ака, эътибор беряпсизми, шоир зоти кўпайган сари чинакам яхши шеър камайиб боряпти,— дерди баъзан куюниб...

Операциядан сўнг орадан икки йил ўтгач, биринчи марта гастролга яна Москвага борди. У концертга профессор Л. К. Богуш бошчилигида врачлар ва ҳамшираларни таклиф қилди. Концертга эса юзлаб мухлислар билет топишолмади. Чунки қўшиқсевар Москва Ботир Зокировни жуда-жуда соғинган эди.

... У қўшиқ куйлаётиб, залга қаради. Қаради-ю, бир нуқтага термулиб куйлайверди. Бу сафар ҳам унинг етолмаган юлдузи ўша қатор, ўша ўринда ўтириб уни тингларди. Шалолодай сочлари елкаларини тутган. Тимқора кўзлари қўшиқ сеҳридан ёнади. Вужуди қулоқ бўлиб саҳнага айланган. Саҳнада эса севимли хонандаси одатдагидай бўғзида дард билан хониш қилиб, уни чорляпти:

Боғимга ноз ила, ёр, кел,

Қувноқ овоз ила, ёр, кел,

Сеники бу чаман, бу гуллар,
Сеники куйлаган булбуллар
Куй ила, соз ила, ёр, кел.

У ҳам учиб бормоқчи, лекин қанотлари йўқ, югуриб
борай деса мадори етишмайди, жавоб қилай деса на-
фаси тиқилиб қолаверади. Қўшиқ уни батамом сеҳр-
лаб ташлаган. Хонанданинг саволларига хаёлан жавоб
беришдан ўзга чора йўқ.

«Сог-омон тузалиб қайтдингми, қўшиғим? Сени ку-
тавериб кўзларим йўлларида сарғайди, қайта кўрар-
миканман, деб шўрлик қалбим яна пора-пора бўлди.
Қайдасан, қайлардасан жони жаҳоним — қўшиғим?
Ёлғиз пластинкани ҳамиша қалбим малҳами. Уни
эшитавериб-эшитавериб овозингни томирларимга пай-
ванд этдим. Лекин сени қайта кўраман, сени тинглаб
яна қирғоқларига сиғмаган дарёдай бўламан деб сира-
сира ўйламагандим. Ҳозир оламда мендан бахтли,
мендан бахтиёр инсон йўқ. Чунки сенинг ўтли кўзла-
рингга термулиб, нолаю афғонларингни, дарду ҳасрат-
ларингни қайтадан томирларимга, қалбимга жо қиляп-
ман, қўшиғим. Мен бугун қайтадан дунёга келдим.
Келиб яна сени кўрдим, фақат сени топдим, қўши-
ғим!..»

Дилимда ғазалим сен, ёр,
Мен айтай, ғузалим сен, ёр.
Сўзимиз порласин оташдай,
Ишқимиз яшнасин қуёшдай,
Сеники бу чаман, бу гуллар,
Куй ила, соз ила, ёр, кел...

Концерт тугаши билан Ботирни врачлар ўраб олиш-
ди. Бу сафар ҳам уни кўролмади, дийдорига тўёлмади.
Соғинч ҳисларини баён этмоқчи, мириқиб-мириқиб
дардлашмоқчи эди. Бўлмади...

— Ниманг билан қўшиқ айтдинг? Сен ҳақиқатан инсонмисан ё сеҳргармисан? Наҳотки, бу ўзинг бўлсанг, Ботир?— деди Лев Константинович Богуш кўзларига ёш олиб.

Ҳамширалар уни қучоқлаб, қўлларини юзларига босиб йиғлашарди. Қаршиларида тирик мўъжиза тургандек, унга қайта-қайта ҳайрат билан тикилишарди.

Бу ҳақиқий мўъжиза эди. Рўй берган мўъжизага хонанданинг ўзи ҳам ишонмасди...

Ботир ўша оқшом дам олишдан олдин Тошкентга телефон қилиб таъби бир оз хира бўлди. Саҳнадаги қувончидан асар ҳам қолмади. Республика маданият миинистрининг муовини яна янги репертуарни тасдиқламабди. Чунки яқин-орада оркестр қардош Болгария, Венгрия, Чехословакия мамлакатлари бўйлаб гастролга бориши керак эди. Бир хаёли санъатни тушунмайдиган ўша калтабин муовинга телефон қилмоқчи бўлди. Лекин кўзи ожиз одамга нуқул кўрсан, дейишдан нима фойда?

У узоқ вақт ухлай олмади. Асабийлашди. Врачларнинг жуда қатъий тақиқлашига қарамай, ҳамроҳларидан яширишча секин айвонга чиқиб сигарета тутатди. Барибир алами босилмади. Кўз олдига Маразнинг жирканч башараси келаверди.

Ҳа, бу ўша Маразнинг иши. Санъатни, санъаткор қалбини тушунмайдиган Маразнинг. Санъат остонасига қадам қўйибдики, ўша Мараз унинг қадамини пойлайди, ижод йўлларига тўсиқ бўлади. Иложини топса, ундан қуёшнинг нурларини тўсади, ойни беркитади, яна иложини топса нафас олдирмай қўяди. Нега? Нима учун?.. Йўқ, фақат у эмас, жамики миллий маданият ва санъатнинг талантлари Маразнинг дастидан ҳамisha озор чекади. Кимки хушомад, лаганбардорлик қилса, ўша «яхши», «истеъдодли», мукофоту унвонлар ҳам ўшаники. Эсида, қайсидир йили Ашхободга бир группа ўзбек санъаткорлари концертга боришди. Концертининг

тантанали очилиш маросимида программа бўйича биттадан қўшиқ айтиш керак эди. Таниқли ҳофиз Комилжон Отаниёзов саҳнага чиққанида зал оёққа турди. Хонанда бир қўшиқ билан саҳнадан чиқиб кетолмади. Яна бир қўшиқ куйлади. Шунда ҳам зўрға-зўрға саҳнани тарк этди. Тарк этди-ю, ортида қўлларини белига қўйиб, безрайиб турган Маразга дуч келди.

— Нега иккита айтасиз? Нега «қонун»ни бузасиз?— Ушқира бошлади у хонандага юзланиб.

— Авваламбор, бу қонун эмас. Иккинчидан, олсанг номерингни оласан, қўлимдаги торни олармидинг? Ҳа, сани...— деди хонанда жаҳл билан. Ва ўша куни самолётга ўтириб жўнаб кетди.

Қилғилиқни қилган Мараз эса хонандани сўраган юзлаб мухлисларига: «Қасал бўлиб кетди», дея ёлғон гап тарқатди. Шунақа юзсиз, имонсиз бу Мараз!

Мана, неча йилдирки, Мараз унга ҳам тинчлик бермайди. Гоҳ репертуарни, гоҳ гастроль планларини тасдиқламайди. Минг азоб-уқубат билан тасдиқлатганларини икки кундан сўнг яна кўраман, эшитаман, деб йўққа чиқаради. Санъатни тушунса, тўғри маслаҳат берса яхшику-я, лекин тушунмай ҳаммани қон қилади. Шуниси ёмон.

Ботир санъатни тушунмайдиган бундай маразнусха «чиновник»лардан безор бўлган эди. Улар нафақат эстрадани, балки миллий қўшиқ санъати ривожига ҳам кескин тўсқинлик қилишарди. Қизиқ! Сени ўзга шаҳарларда, ўзга юртларда роса эъзозлашса-ю, ўз юртингда қадр топмасанг. Ҳар қадамда изингни, сўзингни пойлашса, ҳаракатларингдан хато излашса, тўғри сўз учун таъқиб этишса... Бу аҳволда қандай қилиб на маданиятни, на санъатни ривожлантириб бўлади? У блязи «санъаткор»лар каби катта-кичик раҳбарлар ҳузуринга тез-тез кириб қуллуқ қилмас, бўлар-бўлмас хизматларини бажаравермас, тинглоғчилар номидан хатлар уюштирамас, унвону мукофотлар учун

елиб-югурмас, умуман, уларга ялиниб-ёлвормасди. Бундай «фазилатлар» унинг қонида йўқ эди.

Ботир Зокиров энг қийин пайтларда ҳам санъатдан йироқ раҳбарлар олдида бўйин эгмади. У инсон сифатида ҳам, санъаткор сифатида ҳам имонига, эътиқоди, га ҳамиша содиқ қолди. Бу хислатлар унга кўпроқ отасидан ўтган эди. «Уғлим, тўғри бўл, ҳалоқ бўл. Шон-шуҳратга, мукофотга ҳирс қўйма. Санъатингга халқ эътирофи этса бўлди», дерди ҳамиша отаси.

Бир куни унга республика Марказий Комитети фан ва маданият бўлимининг ўша даврдаги мудирини телефон қилди.

— Кечқурун Ҳукумат боғида меҳмонлар бўлади. Шунга битта концерт қўйиб берасизлар. Ўзингиз албатта бўлинг,— деб жиддий тайинлади.

У трубкани қўяр экан, «меҳмонлар» сўзини одатдагидек чет элдан меҳмонлар келган, шуларга концерт бериш керак, деб тушунди. У бундай концертларга ҳамиша пухта тайёрланиб, миллий санъатимизни чет эликларга манзур қилишга иштиёқманд эди.

Оқшом бўлим мудирини тайинлаган жойга боришса, ҳеч қандай меҳмон йўқ. Суриштириб билишса катталардан бирининг ўғли уйланаётган экан. Катта, тўйда шахсан Ботир Зокировнинг қўшиқ айтишини тайинлади. Буни эшитиб хонанданинг фикри фалакка чиқди. Бу ҳақоратдан бўлак нарса эмас! Ахир санъатни шунчалар оёқости қилиш мумкинми?

— Йиғиштиринглар! Кетдик!— деди у чолғучиларга овози титраб.

— Қаёққа?!— дея дағдага билан бўлим мудирини унга юзланди.

— Кечирасиз, ҳали отарчилик даражасига кўтарилганимизча йўқ!— деди Ботир аччиқ киноя билан.

— Қайтинг. Кейин пушаймон қиласиз.

— Отарчилик қилиб виждон қийналгандан кўра,

минг марта пушаймон еган яхши,— деди у жаҳл билан машина эшигини ёпиб.

— Кўрамиз!..

Худди шундай «Кўрамиз!» воқеаси у билан бир йил муқаддам Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетининг собиқ биринчи секретари орасида ҳам содир бўлган эди.

Секретарь дастлаб чақиртирганида у касал эди. Боролмади. Тузалиб боргач эса, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ. Опа ўшқириб берди:

— Нега чақиртирсак келмайсиз?!

— Касал элим.

— Бошқа баҳона ўйлаб тополмадингизми?

— Баҳона эмас, тўғриси айтяпман.

— Сиз артистларни биламиз. Нуқул осмонда юрасизлар. Айниқса, сизга ўхшаганлар катта идораларни назар-писанд қилмайди. Сал пастроқ тушинг, оқибати яхши бўлмайди.

Унинг дабдурустан совуқ пўписалари Ботирнинг ҳамиятига тегди.

— Илтимос, қўрқитманг, опа. Кейин бақирманг. Шун билан қўйингки, санъатда буйруқ ҳам, бюрократизм ҳам кетмайди. Бу жойда ўтирган одам аввало маданиятли бўлиши керак...

— Сиз ҳали аёл кишини ҳақорат қилиясизми?— Опа шартта унинг сўзларини бўлди.— Йўқ! Мен бунга йўл қўймайман. Бу гапларингиз учун керакли жойда жавоб берасиз!

— Мени урушиш ё насихат қилишга чақирган бўлсангиз, эшитишга вақтим йўқ,— деди у ўрнидан туриб. Чунки гапи тўғрими, нотўғрими, нуқул ўзиникини маъқуллайдиган бу аёлга бирор гапни уқтириш қийин эди.

Шундай кўнгилсиз воқеа, орадан бир неча йиллар ўтиб, у республика Ленин комсомоли мукофотига тавсия қилинган йили ҳам рўй берди. Бир кун Опа уни

яна ҳузурига чақирди. «Мукофотни сизга лозим топяпмиз, энди шу сочингизни, кийим-бошингизни сал-пал тартибга олсангиз», дея одатдагидай унга насиҳат қила бошлади. Ботирнинг яна жаҳли чиқди.

— Агар сочим билан уст-бошимга мукофот берадиган бўлсангиз керак эмас,— деди.

Опа бирдан ловиллади... Бу хабарни тегишли жойларга етказди... Мукофот унга эмас, укаси Навфал Зокировга берилди. Бундан у заррача хафа бўлгани йўқ...

Ҳа, катта-кичик идораларда, кабинетларда бирдек таҳлика билан айтилган «кўрамиз»лар бир умрга унинг соғлиғига, ижодига, энг муҳими, яхши қўшиқларига зомин бўлди. Унинг назарида шу сўз фақат ўзбеклар учун яратилган-у, кўрсатишни ҳам фақат ўзбекларга чиқаргандай. Ахир биргина шу совуқ сўз туфайли қанчадан-қанча тоза юраклар, ҳур фикрлар, ноёб талантлар маломатларга учрадилар, баъзилари бадном бўлдилар. Нимани кўрсатади? Манманлигинини, саводсизлигинини, зўравонлигинини... Қачонгача кўрсатади? Нега ҳануз-ҳануз айрим раҳбарларда зўравонлик, ҳокими мутлақ бўлиш, маънавий манманлик психологияси йўқолмаяпти? «Кўрамиз»лар дастидан миллий маданият ва санъатимиз аксарият оёқости қилинапти. Бизда истеъдод билан фахрланиш, уни униб ўсиши ва бошқа халқларга кўз-кўз қилиш туйғуси етишмайди. Шулар-ку, етишмас экан, одамни ўз ҳолига қўйишса бўларди.

«Нега шундай? Нима учун? Қачонгача?»

У вужудига қуюндай қуйилиб келаётган буидай саволларга жавоб тополмай қийналарди.

«Ўзимиз ўзлигимиз пldизини қирқсак, маданият ва санъатимизини оёқости қилсак, ғуруримизни бемаъниларча топтасак, истеъдод бошида бюрократларча қилич яланғочлаб турсак қачон халқ бўламиз? Қачон қад ростлаймиз? Қачон?..»

Бетизгин, бежавоб саволлар карвони аста-секин йў-қолиб, вужудига беихтиёр янги шеър оқиб кела бошлади. Кўлига қалам олиб, кундалигининг ёзилмаган саҳифаларини очди.

Бой берилди йиллар жуда кўп!
Жуда!
Узоқ яшадим мен, тун денгизда
Олис юлдузларнинг ёнишларидек —
Ёлқин топурманми энди ўзимдан!

Пешонамга юз йил яшаш битгандай!
Бу эпсиз, бебошвоқ кўрликда мубҳам,
Гуллар очилишин бой бердим қандай,
Инсон табассуми, таваллудин ҳам.

Ва боқиб энг сўнгги шуъла изидан,
Фасли хазон дарди ила сўйлайман:
«Мен энди ҳар кеча бепарво кезган
Шошган йўловчимасман», фақат ўйлайман.

Демак, гап бундоқ, ўз қўшиқларимда
Куйладим мен — соя ва якс садони!
Қўшиқлар не ҳақда? Не бор дардимда?
Одамларга айта олурман нени?»

...Халққа хизмат қилмоқ учун
Овозим ҳам, ўзим ҳам ярайман ҳали,
Куйламоқ бу — мен учун яшамоқ демак!
Бироқ бошқаларнинг илҳоми ила
Кўнгилхушлик қилмоқ менга керакмас!
Изламоқ ва яратмоқ истайман бу кун
Ўз санъатимни!..¹

¹ Б. Зокиров қаламига мансуб шеърларни шоир Шукур Қурбон таржима қилган.

ПАРИЖ. «ОЛИМПИА» САҲНАСИДА

Париж!

У бу номни кўпроқ Шарль Азнавур, Эдит Пиаф, Жак Брель сингари машҳур хонандаларнинг қўшиқлари орқали тасаввур қилар ва бу номни эшитиши билан кўз олдида суратларда кўрган Эйфель минораси намоён бўларди. Айни пайтда француз маданияти ва санъатига оид адабиётларни, тарихий китобларни ўқиб яхши билардики, бу шаҳар буюк композиторлар Ф. Лист, Ф. Шопен, жаҳонга машҳур адиблар О. Бальзак, Э. Золя, Г. Флобер, Г. Мопассан, В. Гюго, бетакроп мўйқалам усталари Т. Руссо, К. Коро, О. Роден, Г. Курбе, П. Пикассо каби улуг санъаткорлар ватани. Лекин кунлар келиб Парижга гастролга боришни, уни қўшиқлари билан забт қилишни асло хаёлига келтирмаган эди. Яна қаерда денг? Жаҳонга машҳур Олимпия эстрада театри саҳнасида...

Ботир Зокиров 1966 йили Москва «Мюзик-холл»и билан Парижга қилган ижодий сафарини кундалигида шундай қайд этган.

6 АВГУСТ:

«Салом, Париж!

Бурже аэропорти. Муҳташам кўчалар. «Pasavier» меҳмонхонаси. Марказда. Учинчи қават. 87-хона. Соат иккидан ўн беш минут ўтганда «Олимпия»да репетиция бўлди. «Олимпия» раҳбарлари мени тинглашди. Саҳнадан тушганимдан сўнг русчалаб: «Молодец!» деб қўлларимни сиқишди...

Париж — ўзга сайёра!»

7 АВГУСТ:

«Парижда илк тонгим. Соат ўн бирга «Олимпия»да яна репетиция бошланди. Шу куни Колизей кинотеатрига бордик. У Елисей майдонида жойлашган. Чиройли.

Оқшом. Пигаль майдони — эртақлардаги бозорга ўхшайди...»

9 АВГУСТ:

«Премьера муваффақиятли ўтди. Ҳаммамиз хурсанд. Бараварига: «Ура!» деймиз».

10 АВГУСТ:

«Париждаги биринчи дастхатим».

11 АВГУСТ:

«Севастополь бульварига бордик. Поляк савдогари бозорига тушдик. Вой худойим-ей, шунча латта-путта!..

Учинчи концертдан сўнг дам олдик. Дастлаб «Ер, кел», «Маро бебус»ни айтдим. Тўғриси, кун сайин концертларимизга томошабинлар оқиб келишяпти...»

12 АВГУСТ:

«Луврга саёҳатга боришга кечикиб, қолиб кетдим. Елғиз ўзим шаҳарнинг у ер-бу ерини айландим.

Редакциялар биз ҳақимизда гуриллатиб ёза бошлашди. Мени газеталардан бири Шарль Азнавур билан тенглаштирибди. Бу даҳшатли даражада ёқимли. Мен микрофон ёрилиб кетмаслиги учун микрофондан узоқ туриб куйлармишман».

13 АВГУСТ:

«Эрталаб ва куни билан ҳаво димиқиб кетди. Телевизорда Энрико Массиас кўшиқларини эшитдим. Зўр!»

14 АВГУСТ:

«Бугун иккита концерт бўлди».

15 АВГУСТ:

«Раҳбарларимизнинг айби билан гастролимиз қисқарди. 28 августда охириги концерт бўлади. Шу куни меҳмонхонада палов қилдик...»

16 АВГУСТ:

«Версалга бордик. Уни албатта кўриш керак экан. Тўғриси, у ҳақда батафсил ҳикоя қилиш қийин. Фаввралар, ҳайкаллар, гулзорлар, буталган дарахтлар...

Оқшом «Казино ди Рафи» «Мюзик-холл»ининг меҳ-

монн бўлдик. Франциядаги машҳур музика коллективларидан бири».

18 АВГУСТ:

«Кунн билан дам олдим. Оқшомги концертда «Маро бевус»ни ёмон айтдим, лекин томошабилар яхши қабул қилишди».

19 АВГУСТ:

«Шаҳар бўйлаб сайр қилдик. Елисей майдони, Зафар арки, Эйфель минораси, Бастилия майдони, Люксембург боғи, Нотр-Дам, Сарбонна... Тунда Черво борини кўрдик...»

20 АВГУСТ:

«Охирги пулимни харж қилдим.

Оқшомги концерт яхши ўтди. Парижликлар ўта тинч ва осойишталик билан концерт тинглашди.

Импрессионистлар тасвирий санъат музейини кўрдим. Қизиқарлиси кам. Ҳамма яхшилари «гастрол»да экан».

21 АВГУСТ:

«Кундузги концерт яхши бўлди. Мени жуда зўр қабул қилишди. Концертдан сўнг Франция эстрада юлдузи Лина Рено ўз таассуротлари ва ҳаяжонларини сўзлаб берди. Менга «Гранд артист» («Катта артист») деб баҳр берди.

Оқшомги концертда циркчилар бўлмади. Ёмон ўтди. Концертдан сўнг Мариша Влади келди. Жуда оддий кийинган, камтарин, хушмуомала. Самимий фикрлар айтди».

22 АВГУСТ:

«Кун ёмон бошланмади. Импрессарио Хеллер билан учрашув бўлди. У «Олимпия» саҳнасида якка ўзимни концерт беришга таклиф қилди. Сўнг ўзим ва репертуарим ҳақида кўп сўраб-суриштирди. Мен фақат концертнинг бир бўлимига рози бўлдим.

У мени кўп мақтади. «Сизнинг парвозингиз юксак. Сиз ҳодисасиз. Саҳнада чинакам ҳаёт яратасиз. Сизни

бошқа машҳур санъаткорлар билан тенглаштириб бўлмайди. Демак, Сиз саҳнага чиққанда саҳна яшайди. Раҳмат! Раҳмат! Раҳмат!» деди у ҳаяжонланиб.

О, наҳотки яна Парижга келсам! Ахир шунча санъаткорлар орасидан ёлғиз менинг таклиф қилинишим бахт эмасми?!

О, мен нақадар бахтлиман!»

24 АВГУСТ:

«Мепано сюз» машинасозлик заводида учинчи смена ишчилари билан учрашдик. Концерт бердик. Сўнг суҳбат бўлди...

Парижда фақат сайёҳ бўлиб яшаш яхши».

28 АВГУСТ:

«Парижда охири кун! Охири концерт. Алвидо, тунги Париж! Алвидо! Ёки хайр».

Париж сафари унинг ҳаёт ва ижод йўлидаги ёрқин саҳифаларидан бири бўлиб қолди. У дилрабо қўшиқларини нозиктаъб французлар қалбига муҳрлаганда, унинг халқи пахта ишқи билан яшар, туну кун пахтани ўйлар, бир фарзанди халқ номини ўзга элларда машҳур қилиб юрганидан беҳабар ҳам эди. Эй, ғофил халқ, эгатлардан бошингни бир нафас кўтар, қаддингни рост тутиб атрофга боқ. Бир жигарбандинг сенинг номингни тарих саҳифаларига қайд этаётганидан огоҳ бўл. Ва бунингдек соҳибни истеъдодларингни қадрига ет! Наҳот умринг далаларда завол топса!.. Орадан йигирма йил ўтиб, ўзбекистонлик адиблардан бири Франциядаги сафари чоғидаги бўлган учрашувда: «Ўзбеклардан кимларни биласизлар?» деб сўраганида, «Шоир Алишер Навоийни, хонанда Ботир Зокировни», деб жавоб беришди французлар.

Ўз халқининг номини ўзга қитъаларда, ўзга мамлакат халқлари хотирасида қолдириш фақат чинакам истеъдод соҳибларигагина насиб этади. Ботир Зокиров ана шундай бахтга муяссар бўлган буюк санъаткор эди.

У гастролда французларни фақат ўзбек, араб, рус, арон халқ қўшиқлари билан эмас, балки французча қўшиқлари билан ҳам лол қолдирди. Жаҳон эстрада юлдузлари Эдит Пиаф, Шарль Азнавур, Жак Брель, Мирей Матье куйлаган «Олимпия» сахнасига фақат — угина икки марта кўтарилди. Машҳур француз композитори ва қўшиқчиси Энрико Массиаснинг ўзи ёзиб, куй басталаган «Дўст ҳақида қўшиқ», «Ўлкам қизлари» қўшиқларини айни французга ўхшаб куйлади. Бири шўх, бири дардли оҳанглар билан йўғрилган бу қўшиқларни тинглаган бир қария концертдан сўнг уни тўхтатиб: «Сиз ҳақингизда фильм олишганми?.. Афсус! Сизни кечиктирмасдан фильмга олиш керак. Чунки сиз ҳам ўзбек, ҳам араб, ҳам француз бўлиб куйладингиз. Ҳаммани лол қолдирдингиз. Талантингиз олдида таъзим қиламан. Катта раҳмат!» — деди. Бу машҳур санъаткор Эдит Пиафнинг устози экан.

Орадан узоқ йиллар ўтгач, Жак Брелнинг «Мени ташлаб кетма» қўшиғини куйлади. Бу ҳақда у «Труд» газетасида (1976 йил 13 июнь) босилган суҳбатида шундай дейди: «Нега мен шундай қилдим? Ахир Жак Брелни такрорлаш мумкин эмас, бунга уриниш эса бемаънилик. Мен унинг қўшиғини бир материал сифатида қабул қилдим, холос. Брель ўз маҳбубаси билан қаҳрли, ҳатто ситамли оҳангларда сўйлашади. Мен Шарқ куйчисиман. Бизнинг қўшиқ ва шеърларда аёлларга мурожаат қилиш анъаналари ўзгача. Яъни мени француз қўшиғини ўзгартирган деб тушунмаслик керак. Энг муҳими — бу қўшиқ новеллани шахсий драмдек қабул қилиб, бегонанинг кўз ёшлари ва дардлари эмас — ўз дардим каби куйладим. Гарчи бу қўшиқни франциялик машҳур хонанда ўзи ёзиб, ўзи куйлаган бўлса ҳам, барибир бу — менинг қўшиғим».

Бошқа қатор қўшиқлари каби бу қўшиқ ҳам унга шуҳрат келтирди. «Мени ташлаб кетма» унинг ижро-

сида Москвадаги Эстрада театрида, «Россия» концерт залыда, Лужники ва Сокольникида янграганда одамлар қўшиқни тинглаб йиғлашарди. Франциялик сайёҳлар кўп ҳолларда айнан шу қўшиқ учун унинг концертига киришар ва қайта-қайта шу қўшиқни куйлашни илтимос қилишарди.

Ботир Зокиров помига келган хатлардан бирида шундай дейлади: «Мени ташлаб кетма» қўшиғини Жак Брель ёзган. Лекин Ботир Зокиров куйлаган. Сиз сеҳргарсиз. Сизни тинглагач, кўз ўнгимда ҳақиқий мўъжиза рўй берди» (А. Белова. Куйбишев шаҳри, 1973 й.).

У бошқа халқлар қўшиқларини куйлашдан олдин ўша халқнинг тарихи, турмуши, маданияти ва санъати-га онд ҳар хил адабиётларни ўқиб, ўрганарди. Шунинг учун ҳам кўпгина хорижий тилларда айтган қўшиқлари унга катта шухрат олиб келди. Уни ҳиндлар — «ҳинд», руслар — «рус», араблар — «араб», французлар — «француз» деб аташарди. Ваҳоланки, у ўзбек хонандаси эди.

Бир гал чет эл сафарыда кечки концерtdан олдин олий ўқув юртларидан бирининг маданият саройида бўлган учрашувда унга шундай савол беришди: «Сиз Ўзбекистондансиз, шундайми?.. Лекин Ўзбекистонни қолоқ, маданиятдан анча орқада қолган, ҳалиям феодал республика деб эшитамиз. Бунинг сабаблари нимада?»

У саволни ўқиб узоқ жим бўлиб қолди.

— Ҳозир саволингизга жавоб бермайман! Яхшиси, концертимизга киришлар. Эҳтимол саволларингга жавоб топарсизлар,— деди ҳеч бир муболағасиз.

Концерт узоқ давом этди. Уни қайта-қайта саҳнага таклиф қилишди. У ўша оқшом асосан репертуарыдаги миллий қўшиқлардан куйлади. Қарсақлар, гуллар, давомли олқишлар...

Концертдан сўнг эшик олдида уни ўрта ёшлардаги эр-хотин қарши олдилар.

— Савол учун узр. Сизни тинглаб Ўзбекистонни, ўзбекларни қанчалар юксак маданиятга кўтарилганини тасаввур қилдим. Энди юртингизни албатта ўз кўзим билан бориб кўрамиз. Агар мумкин бўлса, дастхат қолдирсангиз,— деди у бир оз хижолат бўлиб, қўлидаги блокнотининг оппоқ саҳифасини хонандага тутиб.

— Илтимос, уни албатта кечиринг,— деди хотини алоҳида майин овозда.

«Кечирдим. Бошқа халқнинг камчилигини айтишдан олдин, ўз халқининг камчиликларини билиб олиш ҳам маданият белгиси»,— деб дастхатига измо қўйди.

Шундай кезларда қўшиқчи бўлганидан, тақдирдан мингдан-миг бора рози эди. Халқини, юртин дунёга танитишда озгина хизмати сингаётганидан кўнгли тоғдай кўтариларди. Қасаллигини мутлақо унутиб янги қўшиқ яратишга киришарди. Қасаллик эса соя каби доим изма-из эргашиб, ҳар қадамда, ҳар дақиқада таъқиб қилиб унга панд бермоқчи бўларди. У эса қасаллиқнинг барча ҳийла-найрангларига чап берар, қўйлаётганида хасталигини батамом унутарди. У хасталик ва ажални прода ва қўшиқ билан енгиб яшади.

У кундаликларида бирида хасталик умрига, ижодига ҳаммаша тўсиқ бўлиб келганини шундай ифода-лайди: «Лаънатли хасталик! Қанчалар кеча ва кундузларим елга соғурилгандек изсиз кетди. Қилинмаган қачча беҳисоб ишлар қалашиб ётибди. Улгуриш керак!..

Истардимки, граната янглиғ ўчсинлар сўзлар,
Бомбалардек портласинлар юракларнинг тубида
парчаларни сачратиб ҳар ён.

Истардимки, нақ авжида узилган Гарсиа Лорка
Қўшигини,

Гитара жўрлигида давом эттирсам.

Чилилик жувонмарг жигарим умрини
яшасам дейман,
Яшасам унинг ёруғ тушларини!
Бахтли ва озод Ҳиротда — куйласам,
Афғон хонандаси билан жўрликда
Ҳазрати Навоий газалларини!..»

ИҚРОМ АҚБАРОВ ҳикояси: Мен Ботир Зокиров-ни 1957—58-йиллардан, яъни саҳнага дастлабки чиққан пайтларидан бошлаб биламан. У 1959 йилда кинорежиссёр Комил Ёрматов суратга олган «Гуллар очилганда» бадий фильмида мен ёзган музикага биринчи марта қўшиқ айтган. Ҳам шу фильмда қаҳрамонлардан бирининг образини яратди. Бу унинг кинодаги илк қадами эди. 1963 йилда кинорежиссёр Равиль Бөтиров билан Альберт Хачатуров ёзувчи Пиримқул Қодиров сценарийси асосида яратилган «Сеннинг изларинг» бадий фильмида шоир Туроб Тула шеъри билан Ботир ижросида «Газли қўшиғи» янгради. Бу ижодий ҳамкорлигимизнинг бошланishi эди.

Мен 1960—70-йиллар орасида неча марта йиллаб Москвада яшадим. Бу орада Ботир йиллаб Москва касалхоналарида ётиб даволанди. Шу орада ҳам ижодий ишларимиз, ҳам дўстлигимиз мустаҳкамланиб, қатор қўшиқлар яратдик.

Ботир билан ишлаш ҳам мароқли, ҳам машаққатли эди. У янги қўшиқ устида деҳқон ерга тер тўкиб ишлагандек, катта заҳмат билан ишларди. Танланган шеърининг сўзлари ёқмаса қайтадан ёзарди. Кераксиз сўзларини олиб ташларди. Баъзи қўшиқларни ўн вариантда ишлаган пайтларимиз бўлган. Масалан, русча «Ошиқ булбул» қўшиғини ўн саккиз вариантдан сўнг куйлаган. Умуман, у ўзига ёқмаган, юрагини жизиллатмаган қўшиқни айтмасди. Агар қўшиқ ёмон чиқса,

«ҳошим» бўлиб қолибди-ку, Икром ака»,— дерди кулиб.

Иккинчи операцияга тайёргарлик кўриб юрган кезларда ҳам нуқул «ишлайлик», дерди. Баъзан шаубаякшанба кунлари врачлардан рухсат сўраб уйимизга олиб келардик. «Эй, сорбон» қўшиғи шу даврда яратилди. Узоқ ишладик. У сўз музика оҳанглирига тушмагунча қайтараверарди.

Ботирнинг қўшиқларини асосан Бутуниттифоқ радиосининг эстрада оркестри ёзиб оларди. Оркестр дирижёри, СССР халқ артисти Юрий Силантьев уни беҳад севарди. Истаган пайтда Ботир учун оркестрни тайёрлаб берарди. Баъзан касалхонадан чиқолмай ё тоби қочиб оркестрга келолмай қолган кезларида сира хафа бўлмасди. Шунингдек, Бутуниттифоқ «Мелодия» грампластинка фирмаси эшиклари доимо унинг учун очиқ эди. Музика бўлими редактори Анна Качалина ёзувга уни доимо навбатсиз қўярди. «Янги қўшиқни ҳеч қачон кечиктирмасдан олиб келинглари. Ботир Каримовичнинг дилбар овозига ҳамisha муштоқмиз»,— дерди у. «Эй, сорбон» қўшиғини ёзаётганимизда фирманинг овоз режиссёри Володя Бабушкин бошини чангаллаб йиғлаган ва чидолмай хонадан чиқиб кетган. Ботирни Москвада ҳаддан ташқари севишар, орзиқиб кутишар, ҳурмат қилишар ва унга катта санъаткор деб қарашарди. Афсуски, унга ўзимизда бундай муносабат кам бўлган. Бўлганлари ҳам ё жанжал, ё узоқ кутишлардан сўнг амалга ошган. Тўғриси, уни ўзимизда тушунадиганлар, қалбига, дардига қулоқ соладиганлар йўқ ҳисоби эди. Баъзи санъатимиз «ҳомийлари» рўйхатлардан унинг номини ўчиради, майдафеъллик қилиб турли томонлардан тазйиқлар ўтказишар, хуллас, уни ялишиб-ёлворишга, бўйин эгишга мажбур қилишарди. У ҳеч қачон, ҳеч маҳал санъатни тушунмаган маънан саёз кимсалар олдида эгилмади. У ҳавас қиладиган даражада ҳар жиҳатдан мард эди...

«Эй, сорбон» кўшигини ёзиб улгуролмалик. Операциядан кейинга қолди. У операция хонасига ҳаётини эмас, ёзилмай қолган кўшигини ўйлаб кириб кетди. Уни йиглаб кузатиб қолганлар эса қайтиб чиқишини ўйламаганди. Чунки биз врачлар билан гаплашганимизда «умид йўқ», дейишди. Уйга — ота-онасига, оиласига телефон қилишга Ботир ҳеч рози бўлмади. Вужудларимиз қон бўлиб операциядан нажот кутганмиз. Уша кунни бутун касалхона — ҳамширалардан тортиб касалларгача мотамсаро бир ҳолатда, тик оёқда туриб уни қай ҳолатда олиб чиқишларини кўриш учун операция хонаси атрофидан нари кетишмади...

У бахтимизга тирик қолди! Эртасига касалхонага бориб, у ётган палата деразасидан қарадик. Катта миқдорда берилган наркоз таъсирида у беҳуш ётарди. Унинг нафас олаётганини кўриб йиглаб юбордим... Кейинчалик бошқа палатага ўтказишиб, ёнига киришга рухсат берилди.

— Соғлиқ қалай?— деб сўрадик.

— Зўр!— деб жавоб берди гўё ҳеч нарса бўлмагандай. Кутилмаганда латифа айтиб ҳаммамизни кулдирди. Бешинчи кунни тўп камерасига нафас тўлдириб ўлкасини машқ қилдира бошлади. Бир оз оёққа тургач, бир кунни мўлжаллаб кўшиқни ёзадиган бўлдик. Оркестр тайёр, уни кутиб турибди. Мен машинада касалхонага бордим. Борсам яна мазаси қочибди. Иссиғи қирқ. Қон кетган. Ранги оқариб, катта-катта кўзлари ости осилиб қолганга ўхшайди. Мени аста имлади.

— Энди нима бўлади?— деб хаста овозда секингина сўради.

— Ҳеч нарса бўлмайди. Мутлақо ўйламагин. Уларга тушунтираман. Кўшиқ албатта ёзиб олинади,— дедим тасалли бериб.

Врачлар кўп ўтиришимга рухсат этмади.

Радиога бориб, бўлган воқеани айтдим. Улар Бо-

тирнинг аҳволини тушунишди. Орадан бирон ҳафта ўт-
гач, уни касалхонадан «ўғирлаб», охири радиого олиб
бориб қўшиқни ёзиб олди.

Кўп қўшиқлар ана шундай қийинчиликлар, машақ-
қатлар эвазига тингловчиларга етиб борарди.

...У оҳиста чайқалаётган карвон қўнғироғи садола-
рига монанд оҳиста куйларди. Гўё саҳнадами, залда-
ми бир-бир босиб карвон кетаётир. Карвонда унинг
юлдузи, кечалари ой бўлиб, кундузлари қуёш бўлиб
излаган юлдузи, юзларини бекитиб юм-юм йиғлайди,
елкалари титрайди. У эса сорбонга юзланиб, юраклар-
ни парчалаб нола қилади:

Эй сорбон, оҳиста юр, ороми жоним борадур,
Тандин дилу жоним олиб, ул дилситоним борадур.

Қолурмумен олис бўлиб, бечораю маъюс бўлиб,
Қалбим фироқ тиги тилиб, то устяхоним борадур...

Юлдузнинг эса қайрилиб қарашга, бошини кўтариб
бир қиё боқишга мадори йўқ, фақат чайқалиб бораёт-
ган елкалари дир дир титрайди. Қўшиқ эса саҳрога
айланган вужудни қайтадан ёндиради:

Эй сорбон, оҳиста юр, ороми жоним борадур...

Бу қўшиқни Шарқнинг кўлгина таниқли хонанда-
лари куйлаганлар. Лекин Ботир Зокиров уларнинг би-
рортасига тақлид қилмади, эргашмади.

У тақлид қилишни, тақлидчи қўшиқчини жинидан
ёмон кўрарди. Бировдан сира олмасди. Ҳамма-ҳамма-
си ўзиники, табиий бўлишига интиларди.

Унинг ҳеч қачон концертмейстери бўлмаган. Мен
билган санъаткорлардан бу жиҳатдан ягонаси у.

Маълумки, Ботир кўп қиррали ижод соҳиби эди. Фақат у музика ёзмади. Аслида, ёзса бўларди, қудрати етарди. Баъзи номдор композиторлардан яхши ёзарди. У музикани, куйни муқаддас деб билгани учун ҳам бунга қўл урмади. У мусиқани, қўшиқни илоҳий деб билар ва бунга хиёнат қилганларни кечирмасди.

— Суваракка ўхшаб ўртамиёна, саёз композиторлар ва уларнинг «қўшиқ»ларини айтадиган чала хонандалар кўпайиб кетяпти. Улар халқнинг дидини бузадилар. Миллий мусиқа санъатимизни ҳалокатга бошлайдилар, — дерди куюниб.

1970 йили Ботирни учинчи марта операция қилдилар. Бу гал ҳам уни профессор Лев Богуш операция қилди. Операцияга бу гал ҳам уни узоқ вақт тайёрлашди. Ҳар кунни ўпканинг операция қилинган ўрни — кичик «ойна» орқали тампон қўйишарди. Бу чинакам азоб эди. У қўлларини деворга тираб, тишларини тишларига босиб — ҳаммасига чидарди. Кутилмаганда ўша «ойна» кичрайиб қолди. Шундай бўлса ҳам уни йиртиб, очиб тампонни босишарди. Бундай азоб-уқубатни кўриб юраги чидамаган ҳамширалардан бири ҳушидан кетган. Уф, қўйинг, буни таърифлаш уёқда турсин, эслашнинг ўзи азоб. Азоб эмас, даҳшат!

Операция қилинавериб у саккизта қовургадан айриланган эди. Оммавий транспортда юролмасди. Доим таксида юрарди.

Унга янги ва энг кучли дориларни бериб, синаб кўришарди. Шунинг учун ҳам Ботир Зокировда қўлланилган мураккаб операция Катта медицина энциклопедиясидан ўрни олган.

Операциядан сўнг Қрим санаторияларида дам олиб қайтгач, менга телефон қилди.

— Спитамен ҳақида опера ёзмоқчиман. Либретто учун баъзи қораламалар тайёр. Шунга нима дейсиз? — деб сўради.

— Жуда яхши. Фақат муваффақият тилайман,— дедим қувениб.

Орадан ҳеч вақт ўтмай у операнинг биринчи қисмини ёзиб, олиб келди. Менга маъқул бўлди. Кейин қолган қисмларини ҳам ёзиб, 1972 йилнинг май ойида тугатди. Уни Александр Гинзбург билан бирга учаламиз ўқидик. Сўнгра Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат Академик Катта театрида ўқилди. Театрдагилар «Ўзбек тилида бўлсин», дейишди. Операни таниқли адиб Асқад Мухтор таржима қилди. Ботирнинг бу ёзувчига ҳар жиҳатдан ҳурмати баланд эди. Таржима жуда яхши чиқди. Кейин театрдагилар, «Операни икки тилда қўямиз»,— деб қолишди.

Узоқ тортишувлар, баҳс-мунозаралар, кераксиз машмашалардан сўнг 1977 йил 10 июль куни «Сўғд элининг қоплони» операсининг премьераси бўлди. Операни Ленинград Давлат опера театри бош режиссёри, СССР халқ артисти Роман Эринархович Тихомиров сахналаштирди. Лекин постановка биз ўйлаганчалик яхши чиқмади. Музикага ҳар жиҳатдан қуйма бўлиб тушадиган актёрлар йўқ эди. Бунга театр маъмурияти ҳам эътибор бермади. Шошилиб сахналаштирилгани учун камчиликларга йўл қўйилди. Бир оз ўйналгач, репертуардан олиб ташланди. Ниҳоят, 1984 йил ноябрида опера яна тикланди.

Биз операни яна бир бор қайта кўриб, янги картиналар қўшмоқчи эдик. Ботир Спитамен образини чуқурроқ очиш учун ўн беш сахифадан иборат «Стан» деб номланган боб ёзмоқчи эди. Насиб этмади. У яна касал бўлиб қолди.

Ботир Зокиров билан сўнги ижодий ишимиз шу опера бўлди.

60-йилларнинг ярмидан кейин умуман қўшиқ ёзмадим. Чунки Ботирга ўхшаб айтадиган, Ботирдай юракдан ёниб куйлайдиган хонанда йўқ эди. Унинг касаллиги жуда кўп ижодий ишларимизга панд берди.

Ботир, охириги марта касалхонада ётганида, мендан бир қўшиқ ёзиб беришни илтимос қилди. Хурсанд бўлиб, куйни икки вариантда ёзиб қўйдим. Агар Ботир тузалиб чиқса, куй унга маъқул бўлса, бирга шеър танламоқчи эдик. Афсус...

Уни сўнгиги марта кўргани касалхонага 1985 йил 20 январь кунин бордим. Олтинчи операциядан кейин аҳволи оғир, ранги синиққан, кўзлари қорғин ётарди. Бу гал ҳам уни саккиз соат операция қилишибди. Ориқ, кичрайиб қолган қўллари боғланган. Бўртиб чиққан томирларини кўриб эгим увишиб кетди. Азбаройи укол қилинаверганидан томирларининг тешилмаган жойи қолмаган эди. Қуриб қолган лабларини аста қимирлатиб гапира бошлади:

— Менга магнитофон олиб келишди. Ундан Луизанинг қизи Наргизанинг қўшиқларини эшитдим. Яхши. Худо хоҳласа, тузалсам, у билан ўзим шуғулланаман.

Бу — унинг мен эшитган сўнги сўзлари эди. Чунки шундай иродали, ҳаётга ташна одамнинг севган оламдан кўз юмишига асло ишонмасдим. Ишонмаганим учун ҳам унинг тобути устида гапиролмадим. Мен учун у ҳамisha барҳаёт...

ЮРАК БҮРОНЛАРИ

(Сўнги суҳбат)

— Ботир ака, мана бу мактубларнинг кўнчилиги санъат мухлисларидан. Улар санъатимизнинг, айниқса, эстрада қўшиқчилигимизнинг истиқболи ва муаммолари тўғрисида куюниб ёзишган. Улар ўз мактубларида, бугунги кунда эстрада қўшиқларининг оммавийлашиб бораётганлигини тан олган ҳолда, баъзи ёшларимизнинг классик қўшиқларимизни назар-писанд қилмаётганликларидан ташвишланиб ёздилар. Эстраданинг

оммавийлашиб бораётганлиги ҳақида Сиз қандай фикрдасиз?

— Қаранг, қандай жонли хатлар. Томошабин, тингловчи талаби жиддий. Уларни алдаб бўлмайди, ёлғон айтсанг сезишади. Шундай бўлса-да, мен бунинг биринчи сабабчиси ёшларнинг ўзи деб биламан. Уларнинг кўпчилиги маданий меросни, узоқ тарихга эга бўлган мусиқа санъатимиз илдизини яхши билишмайди. Баъзи бир тонфа ёшларимиз нуқул бақирқ-чақирқдан иборат енгил-елпи куй-қўшиқларнинг гадоси. Шовқин ва бемаъни ҳаракатларни ўзида мужассамлаштирган бундай қўшиқ ёки куйдан лаззат олиб бўлмайди. Уларнинг умри ўткинчи. Ўткинчи бўлиши билан бирга ёшлар тарбиясига, уларнинг маънавий дунёсининг шаклланишига, миллий маданиятни чуқуроқ англашига салбий таъсир ўтказади.

Энди эстраданинг оммавийлашиб кетаётганлиги масаласига келсак, бу тўғри. Лекин эстрадада ҳам эстрада бор. Бу ҳали биз учун маълум маънода янги санъат. Шунинг учун ҳам у, аввало халқимизга манзур бўлиши ва сингиб кетиши керак. Гапнинг сирасини айтганда, у кўпроқ ёшларимиз орасида оммавийлашиб борапти. Масалан, «Ялла» ансамблининг кейинги йиллардаги бир-икки қўшиқлари халқимиз орасида шўхрат топди. Бунинг сабаби ўша қўшиқларнинг музикаси ва айтилиш йўли миллий оҳангларимизга, услубларимизга яқин. Ҳар қандай санъат асари ўз миллий, тарихий заминин билан мустаҳкам чатишиб кетмас экан, у санъат профессионал бўла олмайди. Шу жиҳатдан «Ялла»нинг изланишларини қўллаб-қувватласа арзийди.

Иккинчидан, эстрада нималигини билмайдиган «ўртамиёна хонанда»лар кўпайиб кетяпти. Ҳатто улар тўрт-бешта бўлиб «ансамбль» тузиб олишяпти. Бу аҳволда ҳақиқий эстрада санъати қандай ривожланади? Бундан ташқари мазкур жанр тақдирин билан жиддий

шуғулланадиган бирор ижодий ташкилот йўқ. Борлари ҳам қизиқмайди. Тўғрироғи, ўша идораларда ўтирганлар эстрадани яхши тушунайдилар. Э, айтаверсак сабаблари кўп.

Фикримиз янада тушунарлироқ бўлсин учун операдан бир мисол келтирай. Маълумки, Европада бу санъат пиҳоятда оммавийлашиб кетган. Бизнинг ўзбек санъатимизга ҳам бу жанр кириб келди. Дастлаб, томошабинлар уни яхши қабул қилмади. Чунки у ҳали янги санъат эди. Бундай санъатни халқ бирдан қабул қилиши қийин. Хўш, операни халқимиз орасига олиб кириш учун нима қилиш керак эди? Бу саволга Сулаймон Юдаковнинг «Майсаранинг иши» операси жавоб бўлади, деб ўйлайман. Шу асар саҳнага чиқиши билан халқ театрга гурра-гурра кира бошлади. Чунки бу опера миллий оҳанглар ва топилмалар билан бойитилиб, халқимизнинг руҳига мос бўлиб тушди. Агар ҳозир ҳам шундай халқчил, миллий оҳангларга йўғрилган опера асарлари яратилса, аминманки, театр залларидан ўрин топиш амримаҳол бўлиб қолади. Ва шундай қилсаккина бу санъат халқимиз орасида яна ҳам оммавийлашиб кетади. Ёки музиканинг симфония жанрини олайлик. Бу санъат тури ҳам бизга Ғарбдан кириб келган. Ҳали уни халқимиз орасида жуда оммавийлашиб кетди, деб айтолмаймиз. Бунга асосимиз йўқ. Чунки бизнинг кўпчилик композиторларимиз ўтириб ижод қилади. Ўтириб деганим — музика мактабидан консерваториядан олган таълими билан. Ахир, бу билимлар билан симфония яратиб бўлмайди. Россияда, Европа мамлакатларида симфониянинг улуғ намуналари бор. Бу жанрни ҳам халқимиз орасида оммавийлашадиган йўлларини топишимиз лозим. Назаримда, симфонияда халқ «ҳазм» қиладиган ўзига хос оҳанглар етишмаяпти...

Хулоса қилиб айтганда, эстрадаимизнинг халқимизга сиғиб бораётганлиги яхши. Бундан кейин ҳам бу

Жараён чуқурлашиб, ривожланиб ва оммавийлашиб бо-
ради. Аммо ҳали эстрадада кўп изланишлар олиб бо-
рилиши керак.

— Агар янглишмасам, сиз бир пайтлар «Мюзик-
холл» группасини тузиб, бадний раҳбар бўлиб анча
шуҳрат қозонган эдингиз. Сўнг группа тарқаб кетди.
Бунинг маълум сабаблари бўлса керак, албатта?

— Мен 1957 йилда биринчи Ўзбек Давлат эстрада
оркестрини тузишда қатнашганман. Бу оркестр Ўзбе-
кистонда эстрада санъатининг ривожланишига катта
асос солди. Гарчи «Мюзик-холл» сал кейинроқ, 1972
йилда тузилган бўлса-да, бироқ бунга ҳам ўша эстра-
да оркестри туртки бўлди. Бу Урта Осиёдаги биринчи
ва Иттифоқимиздаги учинчи «Мюзик-холл» эди. «Мю-
зик-холл» — бу эстраданинг энг юксак чўққиси ҳисобла-
нади. У эстрада ансамбли, яккахон қўшиқчи ва раққо-
салар ансамбли, драматик актёр, цирк артистлари
сингари бир қанча жанрларни ўзида мужассамлаш-
тиради.

«Мюзик-холл»нинг «Синдбод денгизчининг саёҳат-
лари» номли доимий программаси сценарийсини таниқ-
ли режиссёр Марк Захаров ва актёр Александр
Ширвиндт билан ҳамкорликда ёзганмиз. Программа
«Шарқ бозори. Шарқ эртаги» ва «Тошкент тўйи» деб
номланган икки катта бўлимдан иборат эди. Томоша-
бинлар яхши қабул қилди. Дастлабки муваффақият-
ларимиз ёмон бўлмади. Айниқса Москвадаги «Россия»
ва Ленинграддаги «Октябрь» Катта концерт залида
ойлаб концертлар берганмиз. Ҳатто билетлар уч ой
олдин сотилган пайтлар бўлган. Лекин республикамиз-
да группага моддий-маънавий ёрдам кўрсатилмади.
Тўғриси, «Мюзик-холл» юқоридаги айрим раҳбарларга
ёқмади. Масалан, машғулот ўтказиш учун жой берил-
мади. Кейин, минг афсуски, турли сабаблар, нотўғри
кўрсатмалар билан группа тарқатиб юборилди. Жуда
кўп меҳнатларимиз зое кетди...

— Уни қайта тиклаш мумкинми?

— Албатта, мумкин. Эстрада оммавийлашиб, халқимиз орасидан ўз ўрнини топиб бораётган бир пайтда бизга «Мюзик-холл» жуда керак. Баъзилар эстрадани енгил санъат дейишади. У қанчалик енгил санъат бўлса, шунчалик мураккаб!

Айни пайтда республикамизнинг турли жойларида қанча артистлар, масхарабозлар, дорбозлар ва кулги усталари бор. Улар бир четда ўзлари билан ўзлари овора бўлиб ётибди. Агар шулар бирлаштирилиб, яхшигина бир «Мюзик-холл» тузилса ёмон бўлмайди. Ҳақиқий миллий санъат аввало ўз юртида кўкаради, ўсади, сўнг у интернационал санъатга айланади.

— Ботир ака, сўнгги йилларда телевизорда кам кўринадиган бўлиб қолдингиз. Нега?

— Телевизорнинг кўп яхши хусусиятлари бор. Айниқса, у ёш санъаткорни элга тез танитади. Лекин нуқул телеэкран атрофида ўралашиб қолиш хавфи. Ёшлигимда менда ҳам шундай қусурлар бўлган. Томошабинга айтадиган дурустроқ нарсамиз бўлмаса ҳам телевизорга чиқишга қизиқиб айтаверганмиз. Бундай чиқишларнинг умри қисқа эканлигини ўша вақтларда тушунмаганмиз...

Ҳозир телевизорга чиқишдан олдин узоқ мулоҳаза қиламан. Чунки бугунги томошабин талаби бошқача. Уни енгил-елпи қўшиқлар билан алдаб бўлмайди.

Телевизор санъаткор билан томошабин ўртасидаги мулоқот воситаси. Шунинг учун ҳам телетомошабинни зериктириб қўйишдан қўрқаман. У экранга шунчаки лоқайд қарашини истамайман.

Умуман, санъаткор телевизордами, сахнадами, қарерда бўлмасин, юрагидаги бўронларни (агар у юракда бўлса), томошабин қалбига кўчириши керак.

— Сиз «Ўзбекфильм» киностудиясида суратга олинган қатор бадиий фильмларда роллар ҳам ижро этгансиз. Кино ижодингизда қандай роль ўйнайди?

— Тўғрисини айтсам, кино меннинг ижодимда унча катта аҳамиятга эга эмас. Агар мен у билан жиддий шуғулланганимда бошқа гап эди. Умуман, кинодаги иштироким тасодифий ҳол.

— Ботир ака, баъзи ўзбек эстрада қўшиқчилари халқ қўшиқларини бузиб куйлашади. Айниқса, бу ачинарли ҳол ёш хонандалар ижросида кўпроқ сезилади. Уларнинг ҳатто сўзларни тўғри айта билмаслиги кишининг гашига тегди. Ёки эстрадада шундай қилиш мумкинми?

— Йўқ, сира мумкин эмас. Менимча, санъаткор айтаётган қўшиғининг сўзларини тушуниб, тўғри талаффуз қилмагунча айтмаслиги керак. Бизда кўпчилик ижрочилар қўшиқ айтаётганда текстдаги фикр ё сўзга эмас, музикага кўпроқ эътиборни қаратадилар. Баъзида эса майда-чуйда жиҳатларига аҳамият беради-ю, сўзини эсидан чиқариб қўйишади. Оқибатда у инмани айтаётганини ўзи билмайди. Бу хонанда учун, қўшиқ учун — офат!

Бизда сўздан кўра, куйга эътибор кучли бўлгани учун ҳам кўпгина эстрада қўшиқларимиз халқ қалбидан жой ола билмаяпти.

Телевизорга чиқаётган ва сахнада қўшиқ айтаётган баъзи санъаткорлар ҳақида бу фикрни айтиш мумкин. Шундоқ экранга ё сахнага чиқади-ю, қаққайиб туриб «қўшиқ» айтаверади. Юзида ё туришида ҳеч қандай ифода сезмайсиз. Томошабинни ҳаяжонга солиш мумкин бўлган сўзларни, сатрларни шунчалик ҳиссиз, лоқайд айтишадик (юқорида айтган ҳолатда туриб), томошабиннинг энциси қотади. Оқибатда қўшиқ унга юкмайди. Классик ё мақом қўшиқлари бўлганда бошқа гап. Бу қўшиқлар санъаткордан вазминликни, босиқликни (бу ҳам меъеридан ошмаслиги керак) талаб қилади.

Назаримда ҳар бир қўшиқнинг такрорланмас ўз раини, ўз хушбўй ҳили бўлади. Ана шу бўёқларни, ис-

ларни тингловчи қалбига етказиш керак. Ушандагина санъаткор ўз вазифасини бажаради. Тўрт қатор шеърни пала-партиш ёдлаб, уни бирор ўткинчи музикага амаллаб мослаштирган кишини санъаткор деб бўлмайди.

Мен французча, арабча, афғонча ва ҳиндча қўшиқлар айтганимда, аввало, ўша қўшиқларнинг мазмунини, сўзларини тўла тушунишга ҳаракат қиламан. Таржимон топиб, таржима қилдириб кейин машқ қила бошлайман. Чунки айтилаётган қўшиқнинг мазмунини тушунмасдан томошабинга рўбарў бўлсангиз, кулгили аҳволга тушиб қоласиз. Бундан худо асрасин!

Менимча, ҳиссиз, дардсиз айтилган қўшиқдан томошабин ҳеч нарса олмайди.

— Ботир ака, ижоднинг кўп турлари билан қизиқасиз. Мухлисларингиз Сизни рассом сифатида ҳам танишади. Тасвирий санъат билан шуғулланиш ижрочилик фаолиятингизга таъсир қилмайdimи?

— Мен ёшлигимдан тасвирий санъат билан шуғулланаман. Анча-мунча картиналар чизиб қўйдим. Рассомлик менинг ижрочилик фаолиятимга ижобий таъсир кўрсатади. Қўшиқларимда ўз ифодасини тополмаган фикрларимни, туйғуларимни бўёқларда акс эттиришга уринаман. (У киши қўшни хонага чиқиб, ўз картиналаридан бир нечасини олиб келди.) Булар турли йилларда ишланган «Оқшом», «Автопортрет», «Бухоро манзараси», «Саратон» сингари картиналарим. Ҳозир «Анор пишганда» деб номланган триптих устида ишляпман. Ҳар бир картинанинг чизилиш тарихи бор. Масалан, «Саратон» картинасини бир куйга қаттиқ берилганда чизганман. Кўпчилик «Манзаралар» бетоблигимда қоғозга тушган.

Мен тасвирий санъатга қизиқишим туфайли баъзи нарсаларни айтишни истардим. Бир неча йилдирки, Ҳамид Сулаймонов номидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлэмалар институти томонидан «Шарқ

классиклари меросидан» деб номланган китоблар нашр этилмоқда. Бу жуда хайрли иш. Лекин китобларда эълон қилинаётган расмлар Шарқ миниатюрасига сира ўхшамайди. Китоб мазмунига тўғри келмайди. Порнография, холос. Ахир, эгнингда бировнинг бесўнақай кийими бўлса, қанчалар кулгили аҳволга тушасан киши. Масалан, Умар Хайёмнинг соқолини олиб, унга костюм кийдириб, бўйнига галстук тақиб бўлмайди-ку? Бу ўтмиш меросимизга катта ҳурматсизлик белгиси. Миниатюра — нозик туйгулар санъати. Уни тасвирий санъатнинг олий чўққиси деб атагим келади. Шундай экан, буни жиддий ўйлаб кўриш керак.

— Юморга қандай қарайсиз?

— Юморни жуда яхши кўраман. Улфатлар билан йигилганда, дўстлар даврасида аския айтишни ёқтираман. Менимча, самимий юморни, кулгини тушунган одамнинг дили пок бўлади.

— Ботир ака, сизнинг проза билан ҳам шуғулланишингиз китобхонларга маълум. Дастлабки ҳикояларингиз эълон қилингандан буён орадан анча вақт ўтди. Агар сир бўлмаса, айтинг-чи, ҳозир ҳам ҳикоялар ёзясизми?

— Тўғри, прозада унча-мунча машқлар қилдим. «Она», «Мўйсафид», «Паҳлавон», «Етакчи», «Табассум» деб номланган ҳикояларим «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил 2-сонига эълон қилинган. Айримлари «Гулистон» журналида чоп этилди. Машқларим ўқувчига маъқул тушдимми-йўқми, бу менга қоронғи. Лекин энди прозага бошқача ёндашиб, бошқача ёзиш керак. Мен баъзи ёш прозаник дўстларимнинг ҳикоячиликда қўллаётган экспериментларини кўриб шунга амин бўлдим. Аммо эксперимент доим ҳам оммавийлашиб кетмаслигини унутмаслигимиз лозим. Жимжимадор сўзлар билан проза яратиб бўлмайди.

Маълумки, «Сўғд элининг қоплони» (Композитор Икром Акбаров билан ҳамкорликда) операсининг либ-

реттосини ёзганман. Асар ҳақида қисқа қилиб шуни айтиш мумкинки, унда одамзотнинг тақдирини одамзот ҳал қилади, деган бир ғоя ётади...

Ҳозир эса ўзимни драматургияда ҳам синаб кўриш учун баъзи изланишлар олиб боряпман. Агар юракда чипакам иштиёқ бўлса, қилаётган ишингга ишонсанг, санъатнинг барча турларида (истеъдод ва имконият ҳисобига, албатта) ўз кучингни, билимингни синаб кўрсанг бўлади. Бунинг учун билимдон, ҳақиқатгўй, эътиқодли, энг муҳими — имонли бўлиш керак. Ҳақиқий санъаткорлик истеъдод ва меҳнатни виждон билан уйғулаштирган кишигагина насиб қилади...

— Ботир ака, яна шу ўринда эстрадага қайтсак.

— Марҳамат.

— Маълумки, сўнгги йилларда республикамизнинг бир қатор область ва шаҳарларида эстрада ансамбллари тузилмоқда. Уларнинг баъзилари халқ тилига тушмоқда. Лекин негадир бу ансамблларда кескин ўсиш бўлмаяпти. Сизнингча, бунинг сабаблари нимада?

— Менимча, «Ялла»дан бошқа эстрада ансамбллари ҳали изланишда. Ҳатто қўшиқ мухлисларининг эътиборини анчагина қозонган «Садо» ва «Наво» ансамбллари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Лекин бу коллективларнинг изланишларида ютуқлар бор. Ана шу ютуқларни янада мустаҳкамлаш лозим. Қайсики, янги тузилган ансамблда изланиш, ўрганиш пухта бўлмаса ўсиш ҳам бўлмайди. Бошқа соҳаларда бўлгани каби эстрада санъати ҳам тинимсиз тер тўкишни талаб қилади.

— Кўпчилик эстрада мухлислари истеъдодли хонанда Наталья Нурмухамедова ижоди билан қизиқадилар. Бу хонанданинг ижрочилик фаолияти ҳақида фикрингизни билишни истардик.

— Ҳақиқатан ҳам, у истеъдодли хонанда. Унинг ижоди менга яқин. У бир вақтлар «Мюзик-холл»да қатнашган. Унинг услуби кўпроқ жаз жанрига яқин бўлиб,

ўз овози билан музика товушларини уйғунлаштириб билади. Лекин унинг репертуарида халқ қўшиқлари кам. Репертуарни шу жиҳатдан бойитиш устида Наталья ҳам ишлаши, ҳам изланиши керак назаримда.

Менга яна классик қўшиқларни маҳорат билан ижро этаётган Муножот Йўлчиева ҳам ёқади. Унинг ҳар бир чиқишида янгилик бор. Бўлар-бўлмас қўшиқларни айтмайди. Энг муҳими — унинг овозида тингловчи қалбини сел қиладиган дард бор. Катта санъаткор бўлади...

— Инсон хилма-хил туйғулар ва кечинмалар оғушида яшайди. Ана шундай инсонга хос бўлган туйғулардан бири — ҳасад туйғусига сиз қандай қарайсиз?

— Ҳар доим ҳар бир санъаткорнинг ёмон ишидан хулоса чиқараман, яхши ишидан қувонаман. Иложи борича ҳасаддан узоқ юраман. Ҳасадчи одам юзига қоракуя суртиб олганга ўхшайди.

— Қайси рақамни яхши кўрасиз ва нима учун?

— Ун тўрт ва етти рақамларини. Ун тўртда кўп марта ишларим ўнгидан келган. Ҳаётимдаги яхши воқеалар ҳам ўн тўрт рақамни билан боғлиқ. Еттини нега яхши кўришимни айтолмайман. Лекин ҳар гал саҳнага чиқишдан олдин еттигача санайман. «Етти — кетди», дейману саҳнага чиқиб кетаман.

— Қайси ҳикматли иборани яхши кўрасиз?

— Ҳикматли сўзларни, мақолларни халқ тафаккурининг юксак меваси деб биламан. Менгя айниқса кўнгли очиқ, сахий одамлар тўғрисидаги ҳикматли иборалар, мақоллар ёқади. Ҳаётда ҳам шундай хислатларга эга бўлган одамларни қадрлайман.

— Ботир ака, кўпроқ қайси санъаткор, рассом, адиб ва шоирларни ёқтирасиз?

— Қийин савол. Лекин жавоб беришга ҳаракат қиламан. Санъаткорлардан отам ва устозим Қарим Зокиров, Абдор Ҳидоятлов, Шукур Бурхонов, Ҳалима Носирова, Мутаваккил Бурхонов, Шарль Азнавур, Эдит

Пиаф, Михаил Ульянов, Умму Кулсум, Рашид Бехбудов... Рассомлардан Бехзод, Рембрандт, Леонардо да Винчи, Урол Тансиқбоев, Чингиз Аҳмаров... Езувчилардан Толстой, Чехов, Достоевский, Тагор, Абдулла Қодирий, Ойбек, Чингиз Айтматов, Абдулла Қаҳҳор... шеър — жони таним. Шарқ классик шеърляти намояндаларини, Пушкин, Зулфия, Миртемир, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов, Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Марина Цветаева ва Абдулла Орипов шеърларини яхши кўраман. Яқинда унинг газетада босилган «Оломонга» деган шеърини бир-икки ўқишда ёдлаб олдим. Жуда зўр! Эшиттинг:

Машраб осилганда қабқда эдинг?
Лорка отилганда қабқда эдинг?
Суриштирганмидинг Қодирийни ё
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?

Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан.
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.
Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?
Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан, сен эй, оломон?!

Ҳақиқатан яхши ёзилган. Шеър шунақа бўлса-да. Ўқиганда юрагингга ёпишиб қолса, кейин ўша оломонни уйғотса...

— Қандай янги қўшиқлар устида ишляяпсиз?

— Тугамаган иш ҳақида олдиндан бир нарса дейиш қийин. Ҳозир катта программа устида ишляяпман. Бу программадаги қўшиқлар бир неча туркумдан иборат. Бу программдан, асосан, Шарқ халқларининг қўшиқлари ўрин олади.

Ҳозирча программани «Шарқ монологи» деб номладим.

Юрагим қонидан юз хона вайрон,
 Уявос тортювумдан қўрқинч юз чандон,
 Ҳар бир кипригимда қон дунёси бор,
 Киприклар юмилса бошланур тўфон.

Умар Хайём

Унг томондан бехосдан санчилган оғриқ гоҳ биқнига, гоҳ ошқозонига ўтиб, унинг танини кундан-кунга зирқирата бошлади. Қанча-қанча катта-кичик операциялар ва йиллаб чўзилган касаллик азобларини бошидан кечиргани учун ҳам у бундай оғриққа парво қилмади. Ҳар галгидай ўтиб кетар, деб ўйлади. Лекин курғур дард унга елимдай ёпишиб олди.

Оғриқнинг кун сайин зўрайиб, мураккаблашиб бо-растгани юрагига ваҳима солди. Ҳали олдинда унинг амалга ошмаган озмунча режалари, ишлари, дилига туғиб қўйган орзулари бор-ку? Биринчи галда янги қўшиқлар куйлаши, янги картиналар чизиши керак. Бунинг устига «Ўзбекфильм» киностудиясидан янги фильмга — асосий роллардан бирига суратга тушишга таклиф қилинган. Яқин-орада композитор Икром Акбаров билан «Сўғд элининг қоплони» операсининг янги варианты устида иш бошлашни режалаштирган. «Ялла» ансамбли билан гастроллар... гастроллар олдида репертуарни янги қўшиқлар билан мустаҳкамлаш. Ўзини драматургияда ҳам синаб кўрмоқчи...

Келгуси йили у эллик ёшга тўлади. Уша кунларга омон-эсон етиб борса, юбилей сценарийсини баҳолли қудрат ўзи ёзишни ният қилиб қўйибди. Салкам ўттиз йиллик ижодий фаолияти давомида куйлаган қўшиқларидан саралаб, «Шарқ монологи» деб номланган программа тузмоқчи. Унда асосан Шарқ халқларининг қўшиқлари ўрни олади. Юбилей концерти бериладиган залнинг фойесида картиналари кўرғазмасини ташкил

қилмоқчи. Агар соғлиги қўйиб берса, ҳали унинг ҳаётда ушалмаган орзу-умидлари, халқи олдида узолмаган қарзлари кўп — ҳамма-ҳаммасига улгуриши керак.

У оғриқ бир оз босилган дақиқаларда, аста ўрнидан туриб, баланд кўзгу қаршисига ҳорғин чўқар ва аксига узоқ тикилиб қоларди. Тикилиб туриб кундан-кунга ўзгариб бораётган кўринишидан навбатдаги «Автопортрет»н учун зарур деталлар, характерли белгиларни изларди. Изларди-ю, совуқ кўзгуда кўриб турганларини қоғозга туширишга юраги дов бермас, қўли қаламга бормасди. Удалай олармикин? Рангларнинг сеҳри ва қудрати етармикин? Қўллари толиб қолмасмикин?.. У баъзида қудуқ тубидаги юлдузлар каби чўкиб бораётган ўтли кўзларини, кун сайин кичрайиб бораётган сўлғин юзларини кўриб беихтиёр хўрсинади. Хўрсиниш гоҳида оғриқ билан қўшилиб аъзойи баданини музлатиб юборарди...

Йўқ! У шу дақиқаларгача на дардга, на оғриққа ён берди. Ҳар қандай оғир касаллик ҳам уни тўшакка михлай олмади. Эҳ-ҳе, у бундан ўн чандон даҳшатлироқ оғриқларга, ажал «соя» ташлаган азобларга юзма-юз келган, лекин ҳар сафар барчасини метиндек мустаҳкам прода билан енгган. Уни ҳаминша қўшиқ ва мусиқага бўлган чексиз меҳру муҳаббат, бетакрор рангларга бўлган абадий ташналик асраб қолаверган. У гўё ёруғ дунёга ўтли қўшиқ бўлиб келгану, яна қўшиқ бўлиб кетишни доим орзу қилар ва бу буюк орзу йўлида ҳар қандай тўсиқлар, дардлар, оғриқларни енгиб ўтишга иродасини собит деб билади. Уша Москва касалхоналарида «ана кетди-мана кетди» бўлиб қийналиб ётган дақиқаларда, санъатдан йироқ киёмсалар йўлига гов бўлган кезларда ҳам ҳаётдан сира ноумид бўлмади. У ҳар гал операция столига ётаркан, фақат қўшиқни ўйлади, қўшиқни соғинди ва ҳар сафар врачларга: «Мен барибир қўшиқ айтаман!» деб қатъий сўз бераверди. Ахир у қўшиқсиз яшай олмасди-да!

Адабиёт ва санъат майдонига кирган ҳар бир истеъдоднинг йўлида катта-кичик говлар бўлиши табиий. Азалдан уларнинг тақдирига битилгани шу. Ҳамма гап ўша тўсиқларни мардонавор енгилда, баъзида сариқ чақага ҳам арзимайдиган майда-чуйда ташвишларга ва ғийбатдан иборат гап-сўзларга ўралашиб қолмасликда. У ҳаммасини ҳамниша яхши қўшиқ билан енгиб келди. Ҳар бир даврнинг ўз «моцартлар»и ва «сальерилар»и бўлишини у яхши биларди...

Ботир Зокиров беихтиёр илк бор чизган «Мажнун» суратини эслади. «Хамса»даги бу образни бениҳоя севгани учун ҳам ўзини бир оз унга қиёслаб чизган эди. Янглишмаган экан. Ёши бир кам элликка етиб билдики, умр ва ижод йўлларининг мураккаб сўқмоқлари ҳам кўп жиҳатлари билан Мажнун ҳаётига бениҳоя ўхшаб кетаркан. Мажнун қалбини англамаганларидек, уни ҳам кўп ҳолларда тушунмадилар, унинг қалб нолаларини англаб етмадилар. Лекин у ишқ саҳросида зору саргардон кезган Мажнун каби қўшиқ саҳросида доимо ёниб фарёд қилди. Қўшиқларда айтилмаган дарду қувончларини турфа рангларда «куйлади». У аста ўрнидан туриб, «Кундалиги»ни олиб яқинда ёзган Мажнун қисматига бағишлаган навбатдаги қўшиғини яна бир карра овоз чиқариб ўқиди:

Қайдадир наво —
Келтирар бу тун
Куйлагай гўё
Оҳ уриб, Мажнун.
Қалбимни буткул
Олиб амрига
Қайгу гирдобига
Солмоқчи (ул). Нечун?

Лайли, Лайли, Лайли,
Севдан хабарму бу фиғон?

Лайли, Лайли, Лайли,
Хайлимда-ку сен, ҳамон, ҳамон...

Мен ўзим Мажнун
Толмай иложим,
Тикладим мангу —
Сенга ишқ тожим...

Лайли, Лайли, Лайли,
Умид руҳи, сафо, рӯё.
Лайли, Лайли, Лайли,
Куйимда сен мангу зиё!

Яратилажак бу қўшиққа мос музика ёзишни Икром Акбаровга айтиб қўйган...

Айни авж пардаларда куйлаб юрган кезларида ҳам «Автопортрет» чизган эди. Унда кўпроқ кўзларида букилмас иродани акс эттиришга, тўғрироғи, ёниб турган қўшиқни тасвирлашга уринган.

Кўз — инсоннинг қалби. Ундан ҳеч бир нарсани яшириб бўлмайди. Бўлажак картинадаги асосий характерни кўзлар орқали очиш керак.

Ботир Зокиров ойна қаршида ўтириб, охири шу қарорга келди. Келди-ю, қўлига кўмир-қаламни олиб оппоқ қоғоз юзига чизиқлар торта бошлади.

Оғриқ дам-бадам безовта қилиб, зўрайган кезларида аста ўрнидан туриб диванга чўзиларди. Оғриқ босилгунча тишини тишига қўйиб узоқ ётарди. Бир маҳал телефон жиринглади. Трубкани кўтарса, укаси Жамшид. Унинг соғлигини, ҳол-аҳволини сўраб телефон қилаётган экан. Бу очиқкўнгил, хушфезъл укаси донм акасига куюниб юради. Келгани Гавҳар ҳам шундай.

У трубкани қўйиб, яна мольберт қаршига чўкди. Дардини укасига айтгиси, айтиб безовта қилгиси келмади. Ҳатто касалини онаси Шоҳиста опага ҳам сездиргани йўқ. Рафиқаси Галинага ҳам, укаларига ҳам қаттиқ тайинлаб қўйган: «Калонпо (у онасини эркалаб

шундай дерди) билмасинлар!» Унинг азалдан одати шу. Дардини бировга айтишни ёмон кўради. Баъзи дардини дастурхон қилиб юрадиган эркакларни жини ёқтирмайди.

Оғриқ безовта қила бошлади. Қалбини жимирлатиб турган рангларни қоғозга туширолмади. Амаллаб тўшакка етиб олди...

Эрталаб яна ўша оғриқ... Дўсти Анвар Мақсудовга телефон қилди. У тезроқ врачга учрашиш кераклигини қайта-қайта тайинлади.

Врач дори-дармон ёзиб берди.

Оғриқ тўсатдан гоҳ жигари, гоҳ ошқозони атрофида ғимирлаб қоларди. Шунда у бетоқат бўлиб, кўмир-қаламни аста қўйиб тагин диванга чўзиларди. Иши чала қолаётганидан юраги баттар сиқиларди. Нима бўлгандаям хаёлидаги композицияни қоғозга туширишга интилиши керак. Унинг одати шундай — бошлаган ишини ниҳоясига етказмаса, асло тинчмайди.

Оғриқ зўрайгач, ниҳоят профессор ҳузурига йўл олди.

Даволовчи врач дардин жигарда, профессор эса ошқозонда, деди. Икки хил диагноз, икки хил даволаниш йўллари, икки хил дард учун дори рецептлари... Лекин у буларнинг бирортасига парво қилмай, картина устидаги ишини шижоат билан давом эттирди. Чунки уни касаллик ҳам, врачлар ҳам, даволаш ҳам қизиқтирмай қўйганди. Энди у учун кўп нарсаларнинг қизиғи йўқ эди. Жумладан, врачлар ёзиб берган аптекаларда йўқ дори-ларни излашга ҳам тоқати қолмаганди...

«Автопортрет» аста-секин «жон»ланиб борарди. Чизиклар кўпайган сайин унинг вужуди титрар, ўзини ўзи ранглар дунёсида кўришдан гўё даҳшатга тушаётгандай эди. Рассом автопортретини ёшлигида, ҳаётининг жўшқин дақиқаларида ишласа яхши экан. Ёшинг бир жойга борганда (бунинг устига касаллик), ҳаётнинг аччиқ-чучукларини озми-кўпми тушуниб етганинда «Автопортрет» чизиш ниҳоятда оғир бўларкан... Кутилмаган-

да ранглар уни ўз гирдобига торта бошлади. У оғриқни ҳам унутиб, ранглар билан «баҳслашиш»га киришиб кетди. Эҳ-ҳе, ақлини таниганидан буён ранглар билан ҳамдард. Гоҳида ранглар унга янги қўшиқнинг оҳанглариини топиб берса, гоҳида қўшиқларида айтолмаган дарду қувончларини бўёқлар қаърига сингдиради.

Ранглар уни ҳеч қачон ёлғиз ташлаб қўймади. Бошига оғир кунлар тушиб, хасталаниб ётган кезларида ранглар унга ҳамдард бўлди. Ҳар гал операция столига ётганида ранглар гўё сеҳрли бир қудрат бўлиб, уни бир неча бор ҳаётга қайтарди.

Қийинчилик билан бўлсаям картинани ниҳоясига етказишга аҳд қилди. Энди у оғриқ зўрайган кезларда ҳам қўлидан мўйқаламини қўймади. Қалбини тўлқинлантираётган туйғуларини ифодалашга киришди. Бир маҳал кўз ўнги қоронғилашди. Мўйқалам уни аллақадёқларга олиб учиб кетаётгандай эди. Озод қуш сингари юксакларга парвоз қилиб боряпти-ю, лекин қаёқларга учиб кетаётганлигини билмайди. Қаёққа?.. Олислардан юракларни эзиб бир наво таралади. Таниш овозда қўшиқ янграяпти. «Қим у куйлаётган?..»

Кўзларини очса, касалхонада ётибди.

...Ботир Зокировнинг ён томондан ишланган қиёфаси: озғин юзлар, чўнқайган бурун, аёвсиз ажинлар қоплаган пешона, сочлари гўё безовта тўлқинлардай тарам-тарам. Чап тирсагига ўнг қўлининг узун-узун бармоқлари чирмашган. Бармоқлар орасидаги ўчай-ўчай деб турган сигарета чўғи бир томчи қонга ўхшайди. Сигаретадан билинар-билинимас эришчоқ тутун аста-секин ўрламоқда. Гавдани гўё туман қоплаган... Ўнг кўз салгина қисилган. Унда жиндай бепарволик, бир оз қувноқлик, ҳаётнинг яхши ва ёмон кунлари устидан аччиқ кулги бор. Чап кўзнинг ости салқиган. Бир томчи ёш кўзнинг қинидан чиқиб киприкларга қўнмоқчи. Агар ўша сўнги томчи ёш безовта киприклардан узилиб кетса борми?..

У қачонлардир Мирзо Бедил ғазалларидан ўқиган бир мисрани эслади. «Бар сари мижгон чу ашк истодан ҳушёр бош!» («Ҳушёр бўли Киприкдаги ёшдай омонатсан».)

Ботир Зокировни яна операция столига ётқизишди. Бошқа илож йўқ эди...

Уша куни Москвадан унинг рецептларига топилган дориларни олиб келишди. Афсуски, кеч бўлган эди...

Бир томчи ёш фақат «Автопротрет»да чизилган киприкларда мангу муҳрланиб қолди.

ҚУШИҚ УМРИ БАРҲАЕТ

Куй авжида узилмасин тор
Шеър ярмида синмасин қалам.
Яшаб бўлмай умрини зинҳор
Бу дунёдан кетмасин одам.

Эркин ВОҲИДОВ

Яна Ботир Зокировнинг уйидаман.

У ўтирган кресло, диван бурчаги бўш. Жавонларда тартиб ва дид билан терилган китоблар, деворларга осилган турфа картиналар, бежирим мебеллар — ҳаммаси сукутда. Гўё «Саратон» картинасида тасвирланган дарахт яна ҳам қорайиб кетгандек. Хона бурчагидаги пианино мунғайиб қолганга ўхшайди. Юнглари қўнғироқ, қулоқлари узун, кулранг хонаки ит Френк хонадан-хонага бетоқат кезади. Келган одамни ҳидлаб кўради. Сўнг уни ўз эгаси эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, кишига жавдираб қарайди.

Бу гал ҳам суҳбатни нимадан бошлашни билмай анчагина қийналдим. Чунки орамизда йўқ одам тўғрисида ёзиш, унинг ҳақида оиласи, қариндош-уруғлари ва яқин дўстларидан сўраб-суриштириш қанчалар оғир!

Энди бу хонадонда ундан фақат ширин хотиралар,

у сўзлаган қизиқ ҳангомалар, ичакузди латифалар ва у ҳақида ажойиб ҳикоялар қолган. Юрагингиз бардош берса эшитиб кўринг-чи!

1. «СИЗЛАРНИ ТАШЛАБ КЕТЯПМАН»

ШОҲИСТА СЛИДОВА ҳикояси: Биласизми, мен болаларимнинг санъатга қизиқишини, санъаткор бўлишини сира-сира истамасдим. Тақдир экан, Карим ака ҳам, мен ҳам санъатнинг нонини еб улгайдик. Бундан болалар ҳам бебаҳра қолмаган, албатта. Ботир билан Луизага биринчи қўшиқни ўзим ўргатганман. Қўшиқнинг шеърини ҳам, куйини ҳам ўзим ёзганман. Сиз ҳайрон бўлманг. Мен «Қирққиз» эртаги асосида опера ҳам ёзганман. Лекин тугатолмадим. Бирин-кетин болалар туғилди. Уларнинг тарбияси, кийим-кечаги дегандек... Турмуш ташвишлари... Бу орада уруш бошланди. Сўнг ҳаммаси қолиб кетди.

«Нега фарзандларингизни санъаткор бўлишини хоҳламадингиз?» деб сўрадингиз. Тилимни қичитиб нима қиласиз, ўргилай, Карим ака ҳам, ўзим ҳам жуда қийналганмиз. Санъатни тушунмайдиган одамлар билан ишлашга тўғри келган. Карим ака ниҳоятда покиза, содда эди. Ана шу характери билан кўп марта қоқилган. Э, истеъдодга барибир қийин экан. Қўйинг, ҳаммасини гапириб ўтирмай. Шу учун болаларнинг ҳам қийналишини истамаганман... Кўриб турибсиз, болалар бизнинг хоҳишимизга қулоқ солишмади... Ҳаммаси элга танилган санъаткор бўлди. Улар учун ҳам кўп идораларга кирдим, ҳали айтганимдек, санъатдан йироқ кишилар билан олишдим. Уф!.. Буларнинг тарихи узоқ. Келинг, яхшиси, сизга бир ҳангома айтиб берай. Биринчи космонавт-учувчи Юрий Гагарин Тошкентга келганда мен касалхонада ётгандим. Ботирни Гагарин келишидан икки кун олдин тезда Бухорога гастролга жўнатишди. Кутилмаган гастроль. Бир маҳал Гагарин Ботирни кўрмоқчи бўлиб суриштирибди. Унинг гастрол-

далигини айтишган экан, унда онасини кўраман, дебди. Бир вақт денг, палатани врачлар, «казо-казо»лар босиб кетди. Бирови мени текширган, бирови кўрпа-тўшагимни алмаштирган, яна бирови хоналарни тозаллаган... Етганимга бир ҳафтадан ошувди. Лекин ҳеч ким ҳолимдан тузукроқ хабар олмаганди. Ҳатто бўлим мудирига Ботир илтимос қилгандаям келиб кўрмаганди. Жаҳлим чиқиб ҳаммасини ҳайдаб солдим. «Мени-ку, Гагарин келиб кўрадиган бўлибди. Бошқа беморларнинг ҳоли нима кечади?» деб бўлим мудирига савол бердим. У қизарди, бўзарди, кейин менга бир ўқрайиб жўнаб қолди... Ана шунақа, жуда бетгачопарман. Шу одатим кўп марта панд берган. Лекин начора, сал қинғирликни, ноҳақликни кўрсам чидаб туролмайман... Гагаринни аса уйда кутиб олганман.

Умуман, фарзандларимнинг орасида Ботир бўлакча эди. У ҳеч қачон ўзини аяган эмас. Агар касал бўлиб қолса, менга билдирмасди. Лекин кўзларидан тоби йўқлигини билардим. Умуман, бошқаларга ҳам дардини дoston қилмасди. Сал ўжарроқ ва тортинчоқ феъли бор эди. Охириги марта касал бўлганида дори олишгайм пули қолмабди. Тортиниб, ҳеч қайсимизга айтмаган. Сезиб қолиб пенсиямни элтиб бердим. Ушанда жуда хижолат бўлди болагинам... Ҳаётда яхши одамлар бор экан, ёрдам беришди. Начора, ўлим ҳақ бўлиб чиқди... Лекин мен фарзандларимни пулга, бойликка ўргатмаганимдан, уларнинг ўзиям бунга ўрганмаганидан ҳаммиша фахрланиб юраман...

Мен бирор марта ҳам Ботиржонимнинг концертларига кирмаганман. Унинг овозига, ноласига юрагим бардош беролмайди. Қачон овозини эшитсам, кўзларимга ёш дарёдай оқиб келаверади. Ҳамон эшикка термиламан. Худди болажоним кириб келадигандай...

Ленин мукофоти лауреати, СССР халқ артисти СЕРГЕЙ ОБРАЗЦОВ: Мен машҳур хонанда Ботир Зокиров қўшиқларини эшитиб юрардим-у, лекин унинг

концертига тушмаган эдим. 1966 йил 12 июнь кунин тасодифан Минск Катта концерт залида унинг концертига тушдим. (У ҳам, мен ҳам ўша кунларин Белоруссия бўйлаб гастролда эдик.) Тўғриси, унинг катта қўшиқчилик санъатига тан бердим. Унинг ҳар бир қўшиғи юксак ақл билан йўғрилган. Ақл эса қалб ва хотира мулки!

ЭРҚЛИ МАЛИҚБОЕВА ҳикояси: Мен Ботир Зокиров билан 1958 йилдан 1974 йилга қадар турмуш қурдим. 1962 йилда катта ўғлимиз Бахтиёр, 1965 йилда Баҳодир туғилди. Ҳозир уларнинг бири киноактёр, иккинчиси ҳам тарихчи, ҳам отасига ўхшаб расм чизади. Кўпинча болаларни ҳам гастролларга олиб борардик. Концерт тугаб, парда ёпилишин билан болалар чолғу асбобларига ёпишиб олишарди.

«Ира, булар жинни бўлганми?»—дерди Ботир кулиб. У ҳеч қачон болаларни уришмас, алдамас, уларга худди катталардек муомала қиларди. Болаларга расм чизишни ўргатди. Ҳатто уларга ўқиш учун китобларни ҳам танлаб берарди. Фарзандларимиз вояга етгач, уларнинг енгил йўлдан юришларига, ота ёрдами билан бирор нарсага эришишларига мутлақо йўл қўймади. «Нимаки яхши мақсадларинг, орзуларинг бўлса фақат ўз кучларинг, билимларинг билан эришинглар. Таниш-билиш орқали кун кўрадиган одам омонат уйга ўхшайди. Сал шамолга ҳам қулаб кетиши мумкин. Мустақил, тўғри одамни дўл ҳам йиқитолмайди»,— дерди у.

Ботир Зокиров ўзига хос санъаткор ва шахс эди. У баъзан мен ишлайдиган Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат Академик драма театрининг янги спектакллари келиб кўрарди. Яхши саҳна асаридан қувонарди. Уртамиёна ва саёз спектакллари кўриб ранжирди. Айниқса актёрларнинг саводсизлигидан кўпроқ куюнарди.

У Москвада биринчи марта операция бўлиб ётганида радиодан Антуан де Сент-Экзюперининг «Кичик шаҳзода» асари инсценировкасини СССР халқ артисти Мария Бобонова ижросида эшитиб қаттиқ ҳаяжонланган.

Тузалиб Тошкентга қайтгач, бу машҳур эртак-қиссани ўзбек тилига таржима қилиб, ҳам инсценировка, ҳам режиссёрлик қилиб радиоспектакль яратди. Мен кичик шаҳзода ролин янжро этдим. Кейин у Евгений Шварцнинг «Соя» асарини таржима қилди.

Ботир Зокиров умуминсоний қўшиқларни куйлаган хонанда. Ўз концертларидан ҳеч қачон кўнгли тўлмасди. Айниқса, баъзи раҳбарлар томонидан уюштирилган концертларга борганида (аслида бундай концертларга жуда кам борарди) қаттиқ қийналарди.

«Улар пишиллаб овқат еяётганларида қўшиқ айтиш азоб!» — дерди хуноби ошиб.

У умрининг охирида яхши қўшиқлар, истеъдодли халқчил композиторлар йўқлигидан кўп қайғурарди. «Ялла» ансамбли репертуари уни донм ҳам қониқтирмасди.

Ундан иккита картина ёдгорлик қолди. «Ёлғизлик» деб номланган картинасини касалхонада ётганида чизган. «Кўча» картинасида ўзи туғилиб-ўсган Интизом кўчасини чизган. Қоронғилик. Ғира-шира ёруғликда тор кўчанин охиридаги болохоналик уй кўриниб турибди. Болохонада ягона дераза. Деразада ичкарида ёниб турган чироқнинг ўткир шуълалари акс этган.

Назаримда Ботирнинг чироғи ўчмаган. Унинг умри фарзандлари умрида, мерос қолган ўлмас қўшиқларида, чизган картиналарида давом этипти...

СССР халқ артисти ТАМАРАХОНИМ: Мени Ботир-жон «она», деб чақирарди. У билан ҳамкорликда декадаларда, фестивалларда қўшиқлар ижро этганмиз. Унда нафақат қўшиқ айтиш таланти, балки саҳнага чиқиши билан зални ўзига сеҳрлаб олиш қобилияти кучли эди. У қўшиқни образга кириб куйларди. Унинг ўртамиёна, саёз қўшиқлари йўқ ҳисоб.

Ботир чинакам буюк санъаткор. Бунақаси қайтиб туғилмайди. У ўзбек халқининг катта қалбли фарзанди, юксак истеъдод ва маданият эгаси эди. Ботир кетиб

гўё Тошкент ҳам, Ўзбекистон ҳам ҳувиллаб қолганга ўхшайди...

Тўғрисини айтиш керак, Ботирнинг эрта ҳаётдан кўз юмишига санъатни, эстрадани билмайдиган баъзи раҳбарлар ҳам сабабчи бўлди. Унга аллақачон СССР халқ артисти унвонини бериш керак эди. Бу хатони асло кечириб бўлмайди.

Шундай раҳбарлар курсисидан фойдаланиб, санъаткорни қийнайди, баъзан умрига зомин бўлади. Афсуски, халқ ҳурматини бойлик билан ҳам, буйруқ билан ҳам олиб бўлмайди. Ботир аллақачон халқимиз қалбидан чуқур жой олган улуғ артист.

Улиmidан бир йил олдин, қиш пайти бизникига келди. Қиш. Қор чархпалак қилиб ёғяпти. Эшикни очсам, остонада кулиб турибди. Ҳаммаёғи қор. Қўлида бир даста чиройли гул.

— Осмондан тушдингми?

— Космосдан тушдим,— деди ҳазиллашиб.

Гулларга оплоқ қор қўнган. Назаримда Ботир Зокиров ўлмагану гулларга айланиб қолганга ўхшайди.

ЛУИЗА ЗОКИРОВА ҳикояси: 1955 йили Венгрияда бўлиб ўтган Совет Ўзбекистони санъати кунларида қатнашдик. Биринчи кунги концертда ҳиндча «Мечали» кўшигини айтдик. Бу кўшиқ ўн кун ичида Венгрияни тутиб кетди. Гўё бутун мамлакат бизга жўр бўлгандек «Мечали»ни куйларди. Бундай қувончли ҳол кўп гастролларда юз берган.

Акам машҳур хонанда бўлиши билан бирга, сўзни юксак дид билан англайдиган шоир, мусиқашн юракдан ҳис этадиган истеъдодли бастакор эди. Токи сўз билан музика бир-бирига мос тушмагунча ўзи ҳам кўшиқ айтмасди, менга ҳам рухсат этмасди. Сўз масаласида менга кўп танбеҳ берарди...

Бизни кўп марта тўйларга таклиф қилишган. Лекин бормагандимиз. Айниқса юқори лавозимларда ишлайди-

ган баъзи раҳбарларнинг туғига бормагани учун акамни ёмон кўришарди. Тошкентда бўладиган концертларни ҳеч бир сабабсиз олиб ташлашарди. Ҳатто бир мишистр: «Концертингни бир кунлик пулини икки баробар тўлайман!» деганда Ботир акам қаттиқ ранжиб: «Сиз бугун борсиз, эртага йўқсиз. Бойлигингиз ҳам сизга насиб этмайди. Лекин мен қўшиқларимга, санъатсевар мухлисларимга хиёнат қилмайман. Улар бебаҳо!» деб жавоб берди. Афсуски, бундай кўнгилсиз воқеалар унинг ҳаётида кўп марта бўлган.

Республика бўйлаб гастролларга чиққанмизда у қишлоқлардан талантларни изларди. Ёшлар билан, ота-оналари билан суҳбатлашарди. Лекин улар эстрада санъатини яхши тушуниб етмагани учун унинг таклифларига ҳадеганда рози бўлишавермасди.

Тошкентда «Мюзик-холл» тузишда Ботир акам кўп куч сарфлади, узоқ изланди, катта-кичик идораларга елиб-югурди. Лекин унинг ҳаракатлари беиз кетмади. «Мюзик-холл» узоқ йиллар Москва, Ленинград, Киев, Тошкент ва Иттифоқимизнинг бошқа йирик шаҳарларида қатор концертлар бериб, катта муваффақият қозонди. Афсус! Ботир Зокировнинг бу орзусига ҳам тўсиқ қўядиганлар топилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ секретари Оқил Умрзоқович Салимовнинг нотўғри кўрсатмаси, тўғрироғи, бир оғиз сўзи билан «Мюзик-холл» барҳам топди. Ўшанда акам жуда қаттиқ касал бўлиб қолди. Кейин унга иш беришмади. Қаранг, Ботир Зокировга-я! Хуллас... Яна бир бор афсус! Бошқа иложимиз йўқ!

Вафотидан бир кун олдин касалхонага кўргани бордим. «Жуда чарчаб кетдим»,— деди у ҳорғин товушда. Бу унинг умрида биринчи марта афсус билан гапириши эди.

СССР халқ артисти ИОСИФ КОБЗОН: Ботир мен учун туғишгандек қадрдон эди. У эстрадада ўз мактабини яратган санъаткор. Ва унинг ўлмас санъати олди-

да ҳамиша таъзим қиламан. Унинг ҳаётдан эрта кетиши ҳаммамиз учун қайғули.

БАХТИЁР ЗОҚИРОВ ҳикояси: Мен отам билан режиссёр Элёр Эшмуҳамедовнинг «Даҳонинг ёшлиғи» бадний фильмида суратга тушдим. Мен ёш Ибн Сино ролини, отам унинг отаси Абу Абдуллоҳ ролини ижро этдик. Шу фильмда Абу Абдуллоҳнинг ўлими саҳнаси бор. Яъни отаси ўлими олдида касал бўлиб ётганда Ибн Сино унинг юрагини массаж қилиши керак. Шу саҳна қайта-қайта суратга олинса ҳам режиссёрга ёқмади. У: «Ҳақиқий массаж қил», деб туриб олди. Отамни қаттиқ массаж қилиб бўлмас, чунки юраги атрофидан бир қовурғаси йўқ эди. Отам ҳам: «Режиссёрнинг айтганини қилгин», деди. Иложсиз эдим... Отам тишларини тишларига қўйиб чидадилар. У киши санъатнинг чинакам фидойиси эди.

БАҲОДИР ЗОҚИРОВ ҳикояси: Отам меннинг ҳаётдаги идеалим. Охириги марта касалхонада ётганларида деярли ҳар куни ёнларида эдим. Жон бераётганларида қўлларини ушладим. Сўнгги марта пичирлаб: «Сизларни ташлаб кетаман», дедилар. Бу отамнинг охириги сўзлари эди. У киши жисман бизни ташлаб кетган бўлсалар ҳам руҳан ҳар куни, ҳар дақиқада биз билан бирга...

ГАЛИНА ЗОҚИРОВА ҳикояси: Ботир Каримович самимий инсон, чин дўст эди. Мен 1974 йил республика хореография билим юртини тугатиб, у киши раҳбарлик қилаётган «Мюзик-холл»га ишга келдим. Бир-биринизга кўнгилларимиз тўғри келди шекилли, турмуш қурдик. 1976 йили қизимиз Рухшона тугилди. Кейин мен саҳнага чиқмай қўйдим. Чунки Ботир Зокировнинг санъати олдида ўз «баҳоим»ни билдим. Мен унга фақат яхши аёл бўлишим мумкинлигини англадим. Қўлимдан келгунча бунга ҳаракат қилдим... Охириги марта икки ой касалхонада ёнида бўлдим. Умри қисқа экан. Тақдирга тан беришдан бошқа иложимиз йўқ. Мен

шундай буюк санъаткорнинг ҳаётдан кўз юмганига ҳали-ҳануз ишонмайман...

ФАЙЗУЛЛА ХУЖАЕВ (киносценарист) ҳикояси: Ботир Зокиров билан узоқ йиллардан буён яқин дўст эдик. Москвада касалхонада бир сафар Совет Иттифоқи Қаҳрамони, машҳур синовчи-учувчи Сергей Николаевич Анохин билан бир палатада ётиб даволанган. У Юрий Гагариннинг устози эди. Шу сабабли Ботирни жуда кўп космонавтлар яқиндан танишарди. Даволаниб бўлгач, икки буюк инсон, икки томонга — бири самога, бири қадрдон саҳнасига парвоз қилдилар. Мен шу воқеадан сўнг Ботир Зокиров ҳақида 1967 йили «Учинч синовчи» номли икки қисмдан иборат ҳужжатли фильм учун сценарий ёзиб, «Ўзбеккинохроника»га топширдим. Лекин фильм студия раҳбарларининг айби билан суратга олинмади. Чунки улар Ботирнинг тузалиб, қайта қўшиқ айтишига ишонинмаган эди.

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР халқ артисти МИХАИЛ УЛЬЯНОВ: Мен Ботир Зокиров концертини ҳузур қилиб тингладим. Эҳтимол бу ҳаётимдаги энг унутилмас концертдир. У шунчалар буюк санъаткори, назаримда, эстрададан яна бир поғона юксакликка кўтарган. Шунинг учун ҳам унинг санъати умрбоқий.

ЖАМШИД ЗОКИРОВ ҳикояси: Акамининг катта санъаткор, улуғ инсон эканлигини вафотидан сўнг билдик. Афсусл.. Ҳаётлигимизда ҳамиша ҳам бир-биримизнинг қадримизга етавермас эканмиз. Начора?.. Ботир акам ҳаммамизга бирдек меҳрибон, жонкуяр эди. Биз, укалари, у кишидан кўп яхши фазилатларни, айниқса, санъатга содиқликни, фидойиликни ва ўзлигимизни топшишни ўргандик. Акам биргина «Мюзик-холл»ни тузиш учун тўққиз йил идорама-идора, кабинетма-кабинет югурган. Келажакда уни эстрада театрига айлантироқчи эди. Бўлмади... Акам ҳақиқатни, тўғри сўзни кишининг юзига шартта-шартта айтарди. У кишининг

бу одати, айниқса, юқоридаги баъзи раҳбарларга ёқмагани учун вафот этганларида «Советская культура» газетасига таъзиянома беришга рухсат этишмади. Ҳатто акамнинг жасадини касалхонадан уйга олтиб келганимизда, ўша даврдаги раҳбар опалардан иккитаси келиб: «Тезроқ дафн қилишимиз керак», деган. Носа ва нима учунлигини ҳозиргача тушунмаймиз. Ҳақиқатни айтган кишига шунчалар жабр-ситам қилиш мумкинми?.. Хаёлимда Ботир акам концерт бериш учун узоқ гастролга кетган-у, ҳадемай қайтиб келадиганга ўхшайди.

УЧҚУН НАЗАРОВ ҳикояси: Ботир билан болаликдан бирга ўсганман. У турмуш ўртоғим, музикашунос Дилбар Рашидова билан ҳам яқин дўст эди. Дилбар унинг пластинкаларига сўзбоши ёзган. Хуллас, биз у билан оплавий дўст эдик. 1984 йилнинг айни баҳори эди. Ботир, Фаррух билан бирга ТошГРЭС томондаги далаларга айлангани чиқиб кетдик. Илгарилариям бу жойларга келиб турардик. Урикзор бир чорбоғни танладик. Дарахтлар оппоқ гулга бурканган. Тикилиб тўймайдиган манзара. Айниқса, Ботир бу манзарани кўриб ҳаяжонланиб кетди.

— Бир қўшиқ айтмайсанми, Ботир. Кўп бўлди овозингни эшитганимизга,— дедим унинг офтобдай чарақлаб кетган кўзларига тикилиб.

Фаррух ҳам менинг сўзларимни тасдиқлагандек акасига умидвор тикилди.

Ботир бир зум жим бўлиб қолди. Сўнг гуруч ювилган тоғорачани олиб, кўм-кўк майсазорга ўтириб, тоғорачани тиззасига тўнтариб ўзича «куй» чалиб, кутилмаганда «Қаро кўзим»ни бошлаб юборди:

Қаро кўзум келу мардумлиғ эмди фап қилғил,
Кўзум қаросида мардум кибби ватан қилғил...

Мен ҳам, Фаррух ҳам ҳайратдан қотиб қолдик. Чунки биз, унинг биринчи марта классик қўшиқ айти-

шини эшитишимиз эди. Шунда билдимки, у фақат эстрада эмас, балки халқ ва классик қўшиқларнинг ҳам моҳир ижрочиси экан. Бундай қўшиқларни сахнада айтмаганлигининг боиси, отасига ва унинг санъатига бўлган юксак ҳурмати эди. Вужуд-вужудига сингиб кетган отаси овозини, бетакрор қўшиқларини бузиб қўйишдан қўрқар экан...

Бир маҳал қарасак, атрофимизни одамлар ўраб олишибди. Кейин Ботир қўшиқни тугатди. Одамлар илтимос қилса ҳам айтмади. Хиёлат бўлиб одамлардан узр сўради. Бу Ботирнинг мен эшитган сўнгги қўшиғи, сўнгги овози эди...

Шоир Туроб Тўла ҳам санъаткорнинг ярим асрлик тўйига атаб қутлов ёзмоқчи эди. Афсусл! Қўллари қалтираб, қалби титраб: «Ботир Зокиров тобути устида» деб марсия ёзди:

Қўшиқни ўлдириб бўлмас, дейдилар,
Қўшиқни ўлдириб бўлмайди, бу — ҳақ!
Не учун бўлмасин кўлоб дийдалар,
Наҳотки инсонга ўлим муҳаққақ.
Йўқ, у ўлгани йўқ, қўшиқ айтмоқда,
Қўшиқ айтмоқда у, ёниб-ўртаниб.
У бу он энг баланд авждан қайтмоқда,
Ватани, халқининг меҳрига қониб!..

СССР халқ артисти ЖУРАБЕК МУРОДОВ: Улуф санъаткор Ботир Зокиров нафақат ўзбек халқининг, балки тожик халқининг ҳам азиз фарзанди, севимли хонандасидир. У Шарқимизни умрбод ёниб куйлаган бетакрор қўшиқчи. Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларига гастролларга борганимда унинг тўғрисида қизиқиб сўрашади. Бу ҳамма санъаткорларга ҳам насиб этавермайдиган бахт. Ботир Зокиров бизга шарқона куйлашни, маданиятни ва дўстликни мерос қолдирди. Унинг руҳи олдида санъатимизга ҳам, маданиятимизга ҳам гард юқтирмайлик.

Шоирамиз Ойдин Ҳожиева ҳам унинг порлоқ хоти-
расига атаб «Куйчига гулчамбар» дея дардли мисралар
битишни сира-сира ўйламаган эди.

Пўқ, йўқ, ухлаб қолди бунда нафосат,
Уйғотмоққа шошар юртим гуллари,
Саҳнада тургандай жилмайиб, хушбахт
Баҳорга узатар ҳозир... қўлларин...

Унинг сўзларидан гул унган фақат,
Орзулари гунчалаб, чўллар гуллаган.
У кирган даврада — ҳаёл ва ҳайрат,
У халқ санъатини гулга белаган...

2. «СИЗНИ ТИНГЛАШ — ҲАМИША БАХТ!»

Ботир Зокиров номига келган ўнлаб, юзлаб мактуб-
лардан айримларигина сақлаиб қолган.

«Ҳурматли Ботир Зокиров!

Тақдир сизга дилбар овозингиз учун яна
минг йил умр берсин. Сиз Иттифоқимиздаги
энг яхши ва истеъдодли хонандалардан бири-
сиз.

Сиз куйлаган «Араб тангоси» мени ҳами-
ша ҳайрат ва ҳаяжонга солади. Бу қўшиқ
минглаб тингловчиларни шундай ҳолатга со-
лишига ишонаман.

Сиз Шарқни ёниб куйлайсиз. Катта раҳ-
мат!

Ник. Абхазович КОБУЛАДЗЕ
1954 йил».

«Польшадан алангали салом!
Ушбу мактубни польшалик муаллима Га-
лина Йосифовнадан деб билгайсиз.

Утган йили Ўзбекистонга саёҳатга бордим. «Дўстлик» меҳмонхонасида турдим. Кейин Самарқанд, Бухоро тарихий шаҳарларида бўлдим. Умуман, қалби очиқ, сахий ўзбек халқини яхши кўриб қолдим. Кўп одамлардан Сиз ҳақиңгизда сўрадим. Улар ўз хонандасини яхши билишар экан, фахрланиб, ҳаяжон билан сиз ҳақиңгизда сўзлаб беришди. Афсуски, қўшиқларингиз ёзилган пластинкаларини излаб бирор дўкондан тополмадим. Нойлож «Ўзбек халқ қўшиқлари» ёзилган бошқа пластинка олдим. Уларни радиого қўйиб тез-тез эшитаман. Ва ҳар гал эшитганимда Ўзбекистонни, Сизни кўргандай, тинглагандай бўламан. Сизни тинглаш эса — бахт!

*Ҳурмат билан Галина,
1975 йил 22 январь».*

«Салом, азиз Инсон!

Сизни безовта қилаётганим учун минг бора узр. Мен 1964 йил ўзбек йиғитига турмушга чиқиб, бир неча йил Каттақўрғон шаҳрида яшадим. Сизнинг сеҳрли овозиңгизни илк бор ўша ерда эшитдим. Ва бир умрга унинг шайдоси бўлиб қолдим. Турмуш ўртоғим билан қанча изламайлик, пластинкаларингизни тополмадик...

Ҳозир Украинада яшаяпмиз. Сизни, Ўзбекистонни унутишнинг ҳеч бир иложи йўқ. Иккита фарзандимиз бор. Бирининг исми Ботир, иккинчиси Зокир. Фарзандларимнинг сиздек ажойиб инсон бўлишларини истайман.

Агар сизга малол келмаса, битта пластинкаңгизга дастхат ёзиб юборсангиз. Сизнинг овозиңгизни эшитиш биз учун байрам.

*Р. Шарипова,
Украина ССР, Житомир области».*

«Салом, азизим, салом, бебаҳо қўшиғим!
Менга етолмаганингдек, сенга ҳам етолма-
сам керак. Тақдир бизни шундай яратган экан.
Начора? Сенинг бетоблигингни эшитиб, ка-
сал бўлиб қолдим. Бошимни кўтаролсам, ҳу-
зуригга қушдек еламан. Ҳар сония пласт-
тинкагни қўйиб, юрак-бағрим сел бўлиб
эштаман. Ҳозир ҳам ёниб «Мажнун монологи-
»ни чинакам Мажнундек куйлаяпсан.

...Аё ҳақими доно
Ҳар ҳукмда ҳоқиму тавоно!..
Дерлар манга: «Ишқни унутгил,
Лайли ғамидин канора тутгил».
Оллоҳ-оллоҳ, бу не сўз ўлғай,
Ул қавмга тангри уэр қўлғай.
Лайли ишқин тангимда жои қил,
Лайли шавқин рангимда қон қил...

Оҳ, қанийди, қон бўлиб томирларингда
оқиб юрсам, нола бўлиб бўғзингда чарх ур-
сам, малҳам бўлиб дардингни олсам? Армо-
ним йўқ эди!..

Бир неча марта концертларингга кирдим.
Сени кўрдим, овозингни эшитдим дегунча эс-
хушимдан ажралиб, ўзимни батамом унута-
ман. Мени ҳар гал концертдан ҳушсиз, қалб-
сиз олиб кетишади. Агар сен билан юзма-юз
кўришсам, юрагим ёрилиб кетади, деб қўрқа-
ман. Агар кўришолмасак...

Етар. Сени толиқтириб қўймай. Омон бўл.
Соғайиб кетсанг, албатта кўришамиз. Мен
бунга ишонаман. Биз яна дийдорлашамиз,
қўшиғим. Агар...

*Сени соғинган Фарангис.
Ленинград шаҳри».*

1985 йил 25 январь. Қиш. Совуқ. Қор ёғарди. Мактуб эса йўлда эди. На шиддатли поезд, на тезучар самолёт бу мактубни эгасига етказолмади. Уша куни жигаргўшалари, дўстлари, қариндошлари ва хабар топган маданият, адабиёт ва санъат аҳли буюк санъаткор Ботир Зокиров билан видолашиб, уни ҳеч қачон мактуб етиб бормайдиган жойга — сўнгги йўлга кузатаётган эди. Мотамсара осмон унинг тобути устига тинимсиз қор эларди. Видолашаётган қалблар фарёдиннинг чеки йўқ...

Пойтахт Тошкент кўчалари мотам зарбидан оғир сукутга чўмган, бу мотам она заминни зир-зир титратаётгандек эди. Афсуски, мотам кунда уни сўнгги йўлга кузатиш ҳам халқига nasib етмади. Чунки у яна далада, яна пахта экин дардида эди. Эшитди. Лекин жуда кеч эшитди. Одатдагидек кечга қолиб йиғлади. Уз юртига қўшиқдан ҳайкал қўйган... тобут эса армонда кетди...

У эллик йиллигининг сценарийсини ўзи ёзмоқчи, репертуаридан махсус программа тузиб, ҳар бир қўшиғига шарҳ — тўрт қатор шеър битмоқчи эди. Суратларидан саралаб сайлаб биринчи марта шахсий кўргазмасини ташкил этишни ният қилган эди. Афсуски, у қалбида айтилмаган қўшиқларини, чиzielмаган картиналарнинг оҳори рангларини, кинода яратмоқчи бўлган ёрқин образларини ва яна қанча-қанча ушалмаган буюк орзуларини ўзи билан олиб кетди.

Унинг: «Она халқим олдида жуда қарздорман. Бир фарзанд ва хонанда сифатида шу қарзларни узишим шарт. Ҳали халқимга кўнглимдагидек хизмат қила олганим йўқ. Бошқача куйлаш, бошқача чиzielш керак», дея ўз ижодидан қониқмаслик ҳислари билан тўлиб-тошган сўзларини эслайман. Чинакам санъаткор асли шундай бўлмоғи керак эмасми, ахир?! Бу халқ қалбида қола билиш санъати ҳамдир.

ҲИКОЯЛАР

ТЕГИРМОН ҚАРШИСИДАГИ УЙ

У киприклари бирлашиб кетишидан чўчийди. Мабодо кўзларини юмса, дастлаб янги уй пайдо бўлади: беш қаватли чиройли бинонинг иккинчи қавати, йўқ, учинчи, аммо унга бешинчи қават ҳам бўлаверади. Агар ҳиммат кўрсатиб тўққиз қаватлисининг охириги қаватидан беришса-чи? Бу унутилмас яхшилик учун розилигини кўз ешлари билан изҳор этишдан ҳам тоймас эди. Лифтсиз бўлсаям амаллар, хотини ўғилчасини, у эса бир қўлида хўжалик сумкасини, иккинчи қўлида қизчасини кўтариб, азбаройи севинчидан тўққизинчи қаватга дам олмасдан кўтарилар эди. Эмин-эркин...

Ана, беш қаватли бино. Йўқ, тўққиз қаватли... Бешинчи қават, иккинчи қават! Аммо унга тўққизинчи қават ҳам бўлаверади. Бўри ермиди уни? Бунча раҳмдил бўлмаса одамлар... Қарапг, азоб чекмасин деб, марказдан беришибди... Уч хонали. Иссиққина. Деворларига чиройли гулқоғозлар ёпиштирилган. Шинамгина. Энг муҳими, иссиқ сув, совуқ сув, Ванна. Оппоқ ванна. Ҳузур қилиб чўмилади. Бу чекаётган азобли кунларининг ҳаловатини ана шу ваннадан олади. Ҳузур қи-либ...

— Ҳе, қуриб кет-ей, балогинага йўлиққур-ей,— қаердандир хотинининг одатдагидай ваҳима аралаш овози эшитилди.

— Қаламуш?.. Тўққизинчи қаватда-я?! — асаблари қақшаб, кўзларини очди у.

Хайрият, ўзининг эски уйида, эски диванда ётган экан. Лаънати махлуқ. Яна бир оз кўришмай турганда, маъза қилиб «чўмиларди»...

* * *

Нормурод район ижроия комитети квартира бўлими бошлигининг қабулидан ҳар галгидай кўнгли хижил бўлиб, бирор сўзи ўзгармаган одатий «қоп-қоп» ваъдалардан «тўйиб» чиқди. Чиқди-ю, ҳар сафаргидай ишхонага — комбинат директори ҳузурига йўл олди. Кейинги икки йилдан буён гоҳ квартира бўлими бошлиғи ҳузурига, гоҳ директор қабулига бўзчининг моқисидай қатнагани қатнаган.

— Мумкинми?— деди у эшикни секин очиб.

Директор уни кўрган бўлса-да, гўё ҳеч нарса эшитмагандай кўзларини столи устидаги қоғоздан узмади. Тўғриси, директор унинг турқи тароватини кўришга асло тоқати йўқ эди.

Нормурод ичкарига кириш-кирмаслигини билмай, остонада бир зум серрайиб қолди. «Бемаҳал келибман шекилли», деб ўйлади.

— Мумкинми?— деди қайтадан овозини сал баладлатиб.

— Ҳа, сенми? Киравер. Хўш, нима гап?— деб сўради директор столидаги қоғозлардан кўзини узмай.— Имилламай гапир, қулогим сенда!

Юзлари йилтироқ бу одамнинг ёши элликларда. Аммо ёшига нисбатан тетик кўринади. Абжир ҳаракатлари билан ғайратли йигитларга ўхшаб кетади. Ажигишдай оқ оралай бошлаган сочларини бўятиб, силлиққина қилиб тараб юради. Мода ишқибози, цех бошлиғи Илёс ака доим янги чиққан мода журналнинг директор учун излайди. Бир сафар директорга тор келиб қолган бир тўда ажнабий кийимларини аллақайси базага элтиб алмаштиргунча тентаги чиққан эди бечоранинг. Ана

шунақа, директор — «ўзим қари — кўнглим «ёш»лардан...

— Квартира масаласида,— деди Нормурод ийманиб. Директор чақалоқлигидаям бутун маҳаллаи бошига кўтарган бўлса керак, ҳозир ҳам «секин» гапирганда қулоғинг уч кун шанғиллаб юради. Бу сафар ҳам Нормуроднинг қулоғи остидан милтиқ отилгандай бўлди.

— Яна квартирами? Сенга минг марта айтганман-ку, рўйхатни райисполкомга берганмиз, деб... Утган йилги рўйхатдан қолиб кетган бўлсанг бу йилгисида борсан. Нима, ҳадеб бошимни қотираверасанми? Сенинг квартирангдан бошқа иш йўқми, бу комбинатда? Ё сенинг пешонангда ойинг борми, ука?

— Сизга ким ойи бор, деди?

— Навбатда сендан бошқалар ҳам бор-ку! Жимгина кутишяпти. Квартира сенга хотинларнинг капрои пайпоғи эмас,— одатдагидай «фалсафа» сотишга ўтди Ақобиров.— Прилавканинг остидан марҳамат қилинг, деб жуфтини узатса!.. Ҳали ёш экансан, кутгин!

— Кеча ўғлимизнинг бармоғини сичқонми, каламушми тишлаб кетди...

— Ҳа, тишлаб кетдимми? Ўғилчангизнинг бармоғиними?— У яна Нормуроднинг сўзлариши бўлиб, кичкина кўзларини пирпиратиб, айланма креслога бемалол суяниб, кесата бошлади:— Бай-бай, жуда чатоқ бўлибди-да, а?— Гўё афсусланаётгандай, бошини қимирлатди. Сўнг кресло суяничиғида осилиб турган қўлларини чаққонлик билан олиб, роль бажараётган актёрдай қимирлата бошлади.— Ана шунақа, бу одамлар, биттасининг ўғлини бурга чақади, биттасининг ўғлини таракап еб қўяди. У кишига дарров янги уй бериш керак. Мабодо, сени пашша чақсаям, янги уй бering, деб келарсан, а? Тавба, сичқонми, каламушми тишлаган бўлса, мен нима қилай, ука? Ё мен айбдорманми? Йўқ! Бунга ўзинг айбдорсан. Давним-давно ҳал бўладиган нарсани чўзиб юрибсан.

Нуқул «навбат-навбат» деган билан иш битмайди-да. Келиб-кетиб, сўраб-суриштириб туриш керак. Навбат-даям, навбат бор, друг. Уй меннинг чўнтагимда эмас, бориб райисполкомнинг квартира бўлимига учрашгин. Дардингни ўшаларга айт!

— Ҳозир ўша ердан келяман. Улар сизга юборишди.

— Нима, мен ордер ёзиб беришим керакмикан?

— Ҳеч ким сизга ордер ёзиб беринг, дегани йўқ. Фақат биз яшаб турган барак, ун заводнинг тегирмони ёнида, аварийний ҳолда экаплиги ҳақида справка керак экан. Уёқда врачларнинг справкиси бор. Вазиятни сизга қайта-қайта тушунтиряпман-ку.

— Вазият эмиш! Бизнинг вазиятни ҳам эшитдинг-ку,— деди директор пахта гулли чойнақдан пиёлага ярим қилиб чой қуяр экан. Сўнг чойдан истар-истамас, бир қултум ҳўллаб, давом этди.— Рўйхат райисполкомда! Агар квартира беришмоқчи бўлса, бир парча справкисиз ҳам беришаверади. Арзи додингни ўшаларга бориб айт, дедим-ку!

Нормурод нуқул ўзиникини маъқуллайдиган бу ялтироқ одам билан ади-бади айтиб ўтириш бефойдалигини тушунди. Унинг «вазияти»дан келиб чиқадиган талабини бажаролмаслигини айтмоқчи бўлди-ю, ишдамади. Директор хонасидан одатдагидай шалвираб, ноумид бўлиб чиқиб кетди. Қаёққа боради? Кимга учрашади? Дардини кимга айтади?.. Айтди ҳам дейлик... Кейин-чи? Масала барибир директорга келиб тақалади-ку! Директор эса тўтиқушга ўхшаб нуқул «вазият» дейди. Уёқда эса каламушлар... яна оворагарчилик...

* * *

Хотини ўғилчасига укол қилдириб қайтди. Унинг диванда чўзилиб ётганини кўриб, астагина сўради:

— Яна ошқозонингиз огрияптими?

— Оғригандан кўра тешилиб кетгани яхшийди. Ҳаммасидан қутулардим,— деди у зардаси қайнаб.

— Райисполкомдагилар нима дейишди?

— Нима дейди? Яна Ақобировга жўнатди.

— Ҳозир остановкада нариги баракда турадиган Тамарани кўрдим. Шу ҳафта ордер олар экан. Эрингга айт, озроқ чўзса, ҳал бўлади, дейди.

— Нимани чўзасан? Қаердан чўзасан?.. Худди Жалойирда отангининг сурув-сурув қўйлари ўтлаб юргандай оғиз кўпиртирасан. Ҳозир ўзиям шунга шама қилди. Чўзганлар чўзаверсин. Лекин мен чўзолмайман.

— Қийналиб, сарсон-саргардон бўлиб, болани бундай аҳволда олиб юргандан кўра хешлардан сўрасак йўқ демас... Берса, шу пайтгача берарди-да. Уч йилдан буён судрайди. На бу чалдеворни бузади, на уй берарини айтади. Томоқлари тақиллаётган бўлса керак-да... Ҳеч бўлмаса қарз олайлик, кейин аста-аста узармиз.

— Тавба, қарз олармиш! Сенга шу замонда қарз берадиган қариндош қолдимиз? Нима, мен институтнинг ўқитувчиси ё катта столнинг эгасимидимки, улар қарз берса... Майли, шу баракда турсак турибмиз, лекин қарз сўрамаймиз. Ахир пора бериб олинган уйда қандай яшаб бўлади? Худди тўшагимиз остида илон ётгандай донм қўрқиб яшаймиз. Тамаранинг йўли бошқа. У сўқ-қабош, чўза чўзаверсин. Ҳозир ундайларнинг ошиғи олчи.

Хотини бу ўжар эрга гап уқтириш қийинлигини тушунди.

Нормурод анграиб турган ўғилчасини ўрнидан туриб кўтариб олди. Сўнг каламуш тишларининг ўрни қолган бармоғини қўллари орасига олиб, аста силади.

— Уф-фа бўлдимиз?

— Уф-фа! Уф-фа!— деди ўғилчаси ҳам бармоғини қимирлатиб.

— Ҳали ўлдирамиз ярамас махлуқлария. Қўлимизга тушиб қолса, дабдаласини чиқарамиз!

Ғилчәси отәсининг нима дөяётганини тушунмай, бө-
ғубор күзларини катта-катта очиб, бармоғини күрсәтиб:
«Уфа-а, уфа-а»,— дерди...

* * *

Нормурод ошқозоп өгрәғи бир оз босилгач, райинжро-
комға йўл олди.

Қабул күни бўлгани учун одам күп. У навбатға асо
тутған кампирдан кейин турди. Шу пайт кимдир қа-
булхона эшигини шитоб билан «қарс» этказиб ёпди-да:
«Квартиранг билан қўшмозор бўл. Нуқул алдайди-я»,—
деганича қоқсуяк елкасини осилтириб чиқиб кетди.

— Сал буёғи чатоқроқ шекилли,— деди турганлар-
дан бири күрсәткич бармоғини бошиға нуқиб.

— Қатнайвергандан шу ҳолға тушиб қолған бўлса
керәк, бечора,— деди бошқәси.

Нормуроднинг бу ерда юрағи сиқилиб кетди. Таш-
қарига чиқди. Узун тераклар остидағи скамейкаға бо-
риб ўтирди.

— Ҳа, болам, яна келдингми?— деди қоровул чол,
тераклар остидағи сув кранини беркитаётиб.

У ари уясидай ғувилләётган бошини күтариб, овоз
келған томонға қаради. Ҳар доим келганида шу чолнинг
навбатига тўғри келади. Урвигандан туриб чол билан са-
лом-алик қилди.

— Болалар эсон-омонми ишқилиб?

— Уйсиз жуда қийин бўляпти-да, ота. Фалокат бо-
сиб ўғилчамизини бармоғини каламуш тишлаб кетибди.

— Уйингдами? Вой, қисталоғ-э! Докторға олиб бор-
дингларми? Ҳозир дурустми ишқилиб?

— Кечә тунда, ухлаб ётган жойида. Ҳозир укол
оляпти, яхши.

— Баракларини тегирмоннинг ёнида-я? Дон бор жой-
да албатта каламуш бўлади. Жуда ғаламис ҳайпон...
Ундай бўлса тўғри катта хўжайинининг олдиларига кир-

гни. Ҳа, яхши одам. Оббо, у киши ҳозир отпусқада, ошқозонларини даволатгани кетган... Анави квартир бўлимидаги хотинга тушунтириб бўлмайди. У сендақалар билан гаплашмайди, болам. Одамини топиш керак.

Чолнинг гапи оғзида қолди. Нормурод навбатда ўздан олдин турган кампирнинг кетаётганини кўриб:

— Менинг навбатим келибди, ота. Омон бўлинг,— деди.

— Яхши. Лекин ҳаммасини ётиғи билан гапир. У ҳам одам, тушунар ахир. Болани эҳтиёт қилишлар...

Нормурод қабулхонага кирганида арзимаган нарсаларга бақириб юрадиган квартира бўлими бошлиғи, телефонда ким биландир хушчақчақ гаплашарди:

— Ҳм-м, яхши-яхши! Ўтказиб олдик. Ўзинглар яхши етиб бордингларми?.. Яшашяпти... Бугун келишни олиб айланишга кетган. Ҳа, эшитяпман... Ҳм, ҳм. Уйлари янгийди-ю... Ҳа, кичигидами? Уйланадими? Яқиндами тўй? Анави ким эди, ҳа-ҳа, Руфик! Хорош! Центрданми? Хўп-хўп... Лекин озгина кутади. Иложини қиламиз... Келаётган сешанбада менга ҳужжатларини қолдириб кетсин. Рўйхатга илинтириб қўяйлик... Бўлади. Бўлмай қаёққа ҳам борарди? Импортний бўлса олиб қўйинг. Эллигинчисидан... Ўзимники бор-у, жигарранг. Қизилдан бўлса яхши бўларди. Менга бўлмаса овсинимга бераман. Ҳа, айтгандай, сизларда жинсен-пинси бўлиб турадими?.. Юбкаси бор, агар шимидан келиб қолса, хабар қиларсиз. Хўп-хўп... Омон бўлинг, салом денг. Бўлмаса, хайр.

— Акобировга учрашдингизми?— деди бошлиқ телефон трубкасини қўяр-қўймай, қиёфасига жиддий тус бериб. Товуши ҳам ажабтовур ўзгарди. (Артист бўлиб кет-ей, баччагар!)

— Учрашдим, лекин справка бермади. Райисполкомдагилар ҳал қилади,— дейди.

— Справка бермагани чатоқ бўлибди. Энди, ука, шунча кутганингизга яраша бир оз сабр қиласиз. Шу

яқни кунларда сизлар яшайдиган тегирмоннинг қарши-сидаги баракли текширишга райисполкомдан комиссия боради. Сизнинг хонағизни ҳам кўради. Лекин барибир Ақобировга учрашиб, справкани олиб, ҳужжатларни тахт қилиб қўйинг,— деди бошлиқ, сиз билан бошқа гапимиз йўқ, дегандай қараш қилиб. Буни «справка», дейди. Уни «вазият», дейди. Шоир айтганидек, «ўртада сарсон илик».

Ошқозонининг оғриғи зўрайгани ва бошлиқ ҳар гапида Ақобиров, «справка» деявергани учун ғиди-биди қилиб ўтирмади. Чунки Нормурод бу гал ҳаммасини тушунган эди.

* * *

Нормурод туш кўрди. Тушида унга янги уйнинг ордерини беришибди. Лекин негадир ордер Ақобировнинг қўлида эмиш. Нормурод хурсанд бўлиб Ақобировнинг ёнига борса, у ордерни худди коптокдай квартира бўлими бошлиғига иргитармиш. Бошлиққа яқинлашса, у жонҳолатда Ақобировга отармиш. Нормурод икки орада югуравериб, охири чарчабди. Ҳаммасига қўл силтаб жаҳл билан кетаётган экан, бир пайт ордер оҳиста оёқлари остига келиб «қўнибди». У севинчдан энтикиб, чарчоқларини ушутиб, ордерга қўл чўзган экан, кутилмаганда ордер бир даста пулга айланиб қолибди. Тоқ ургандай қўлларини тортиб олиб, пул-ордерни тепиб юборибди. Шунда кутилмаган мўъжиза рўй берибди. Ҳазон япроқларидай сочилиб ётган пуллар (орасида ордерлар ҳам бор эмиш) ўрнида, гўё тоғ ўсиб чиққандай тўққиз қаватли янги уй пайдо бўлибди. Нормурод олдин кўзларига ишонмабди, сўнг ўзинга келиб разм солса, юқори қаватлардан бирининг айвонида хотини ўғилчасини кўтариб турганмиш. Улар баробарига қўлларини силкиб Нормуродни чақирармиш. Во ажабо! Наҳот, унга янги уй беришган бўлса?.. Нормурод саросимага

тушиб ҳовлиққанча ўзини янги уйнинг подъездига урибди. Урибди-ю, тўхтабди. Чунки лифтдап аёл ва эркекнинг: «Ёрдам беришлар, ёрдам!»— дея уввос солиб ёлвораётгани эшитилибди. Таниш товушлар. Тўхтаб қулоқ солса, Ақобиров билан квартира бўлими бошлиғи ҳам лифт ичидаги темир қафасда эмиш. Улар Нормуродни кўриши билан бир-бирига гал бермай ялиниб-ёлворишга тушишибди. Лекин Нормурод ёрдамга иштилан ҳам экан, тўсатдан гўё темир қафасни ер ютгандай настга, тубсиз чоҳга тушиб кетибди...

Ана шунақа, у киприклари бирлашиб кетишдан чўчийди. Мабодо кўзларини юмса, туш кўради. Тушида эса янги уй пайдо бўлади...

ҲАЁТ УЙИНИ

«Агар ўйинда ҳаддан ошиб кетилса ёки камқафсалалик қилинса нодонлар кулади-ю, ammo доно томошабин маънос бўлади...»

В. Шекспир, «Ҳамлет».

— Стоп! Ҳў, кимга айтяпман? Стоп!.. Мундоқ тўхтасангиз-чи, Қутбиддинов! Одамни қон қилиб юбордингиз-ку. Актёр ҳам шунақа палакмурда бўладими? Мунча чайналасиз? Бу ланж сўзларингизга, сохта ҳаракатларингизга томошабин ишонмайди. Ишонмайди! Бузоқ ғажиб ташлаган латтага ўхшайсиз, Қутбиддинов! Ким айтади сизни эл оғзига тушган актёр, деб?.. Уф-ф! Бир ҳафтадан буён аҳвол шу! Мажлисларда томоқ йиртиб, катталар билан ади-бади айтишгунча образ устида ишласангиз бўлмайдими? Кошки, тўғригўйликнинг фойдаси бўлса? Бундан ташқари премьерга яқин. Министрликдан ҳар кун қўнғироқ... Йўқ, шу аҳволда сизни саҳнага чиқаролмайман. Тамом!— деди режиссёр қатъий қилиб.

Актёр Иззат Қутбиддинов бир зум саҳна ўртасида даяладаги қўриқчидай қаққайиб турди. Вужуди музлади. Юраги оғир санчди. Тишларини тишларига қаттиқ босди. Томоғига нимадир тиқилди. Гапиролмади. Режиссёрнинг аччиқ таъналари, ари захридек кесатиқлари кўнглига тошдай тегди. Бир хаёли бу калондимоғ бодичанинг бошлаб бир адабинин бермоқчи бўлди-ю, лекин кечаги мажлис ёдига тушиб, режиссёр ундан бошлаб ўч олаётганлигини тушунди. Тушунди-ю, шахт билан ўридан қўзгалди. Қапчалик тез юрмасин, гўё танаси оғирлашиб, оёқлари саҳнага ботиб-ботиб бораётганга ўхшарди. Орқасидан янграган шайтоний қитмир кулгилар унинг қадамини тезлаштирди. Гўё кимдир зарда билан елкасидан итариб юборгандек бўлди.

У тор йўлақлардан ўтиб, иккинчи қаватга кўтарилиб, гримхонасига кирди-ю, ўзини эски креслога ташлади. Кресло оғир ғирчиллади. Бошини кресло суяничигига қўйиб, кўзларини юмди.

«Нега? Нима учун?— пала-партиш ўйлай бошлади у.— Яна мени бадном қилишмоқчи. Яна муҳокама, яна мажлис, яна Қутбиддинов айбдор! Бу чала файласуф, эчкисоқол режиссёр ҳам директорнинг ноғорасига ўйнай бошлабди. Қизиқ, чаласавод чаласаводни театрда топадиган бўлиб қолди. Бирон мукофот ёки унвон ваъда қилинган бўлса керак-да. Нега шундай муқаддас даргоҳда попоклар, шум ниятли кимсалар ишлайдилар, «ижод» қиладилар?»

У кўзларини очиб, шифтга тикилди. Оппоқ рангдан бўлак ҳеч нарсани кўрмади. Хийла кўнгли ёришгандай бўлди. Чунки у оқ рангни азалдан яхши кўради. «Нега оппоқ ранглар фақат олисда ё нуқул тепангда бўлади?— унинг хаёллари қочади.— Нега? Душ ё бунёд бўлибдики, икки ранг — оқ ва қора бир-бири билан талашгани талашган. Оқ рангнинг умри ўзини ўзи ҳимоя қилиш билан ўтса, қора рангнинг умри эса бир томчи бўлса ҳам оқ рангнинг юзига доғ бўлиб тушиш... Аёвсиз кураш...»

У беихтиёр Мирзо Бедилдан ёдлаган бир рубойини
ёслади:

Дили ҳасад тўла, ичи қоралар
Доим тухмат ила покни қоралар.
Шифт бурчига оппоқ пахта илиб кўр,
Шамдондан барча ис шунга ўралар.

Кутилмаганда шамдон Зокир Мажидовичга айланиб қолди. Ундан бурқсиб қора тутун чиқа бошлади. Аслида Қутбиддинов билан бу қора тутун — Зокир Мажидович ўртасидаги кескин курашнинг иплари анчагина узун эди. Эҳ-ҳе, шу кураш жараёниларида нималар бўлмади дейсиз. Қутбиддиновни театрдан йўқотишга кўп марта уриниб кўришди.

Ушанда Зокир Мажидович обкомнинг идеология секретари эди. Айбдорлар унинг улкан қанотлари остида паноҳ топишди. Асли касби ирригатор бўлган бу тарвузнусха одамнинг қандай қилиб идеология соҳасига келиб қолгани ҳаммага қоронғи. Бир гал театрда саҳналаштирилган «Ҳамлет» трагедиясини қабул қилишда қатнашгач, унинг ҳақиқий башараси очилди.

— Ким ёзган?— деди у режиссёрга юзланиб.— Нега у киши муҳокамада қатнашмаяптилар? Чақиртирилди! Ҳозироқ телефон қилинг, дарров етиб келсин.

Залда кулги кўтарилди. Зокир Мажидович ўтирганларга жаҳл аралаш қовоқ солди.

— Хўш, сиз нега тиржайяпсиз, ука?— деди у Қутбиддиновга семизгина кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб.

— Автор бу оламни тарқ этганига уч асрдан ошди. Зокир Мажидович!— деди у ҳам ўзини кулгидан тийиб.

— Хўш, унда автори ўлган деб, оғзингга келган гапни саҳнада айтаверасанми?— Зокир Мажидович бўш келмай, қўлидаги қоғозларни титкилай бошлади.— Мана, бу жойда «Дания — зиндон» дединг. Тўғрими?..

Хўш, бундай дейишга нима ҳаққинг бор? Бу гаплар икки мамлакат ўртасидаги дўстлик алоқаларига раҳна солади. Халқлар дўстлиги масаласи долзарб бўлиб турганда, сенинг гапларинг сиёсий охирик. Уртоқ режиссёр, нега политикага зид гапларни саҳнага олиб чиқасиз?!

Залдагилар кулишини, кулмаслигини билмай бир-бирларига қарашди. Сочлари орқага силлиқ таралган, пакана театршунос дудуқланиб нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин товуши чиқмади. Сўнг режиссёр гапирди.

— Трагедия воқеалари Шекспир даврида бўлиб ўтган. Унинг бизнинг ҳозирги жамиятимизга, сиёсатимизга мутлақо алоқаси йўқ. Қолаверса, истеъдодли актёр Иззат Қутбиддинов Ҳамлет ролини маромига етказиб ижро этди. Мен уни шундай ажойиб образ яратганлиги билан самимий табриклайман... Уртоқлар, спектаклни томошабинларга кўрсатайлик, уларнинг ҳам фикр-мулоҳазаларини эшитайлик. Коллектив меҳнатига бундай енгил-елпи баҳо бериш адолатдан бўлармикин? Менимча, трагедия ёмон саҳналаштирилмади.

— Лекин яхши деб ҳам бўлмайди,— кескин қўл силтади Зокир Мажидович. Муҳокамада биринчи бўлиб хизмат кўрсатган артист Турғунов сўз олди. У Зокир Мажидовичнинг фикрларини тўла қувватлаб, режиссёр ва бош роль ижрочисининг камчиликларини ёмғирдай «ёғдирди». Чунки у ҳам кўпдан буён Ҳамлетни ўйнашнинг орзу қилиб келарди. Лекин режиссёр «увол бўлади», деб бу ролни унга бермади. Оқибатда, Турғунов режиссёрдан ҳам, Қутбиддиновдан ҳам аламини олди. Муҳокамада бирин-кетин турғуновчилар сўзга чиқиб, спектаклнинг тақдирини ҳал қилдилар.

Қайтиб «Ҳамлет» саҳна юзини кўрмади. Қутбиддинов қалбида Ҳамлет образи — бир умрлик армон бўлиб муҳрланди. Режиссёр бу трагедияни саҳнага олиб чиқишга кўзи етмагач, замонавий драма устида иш бошлади. Иш жараёнида бош қаҳрамонлардан бири обра-

зини ўйнаётган Турғунов билан жапжаллашиб қолди. Машғулот жараёнида унинг башарасига мушт туширди.

Шикоятни текширгани театрға яна Зокир Мажидовичнинг ўзлари ташриф буюрдилар.

— Ҳў, падарқусур Турғунов, шу девдай жасадинг билан мишиқи режиссёрдан таёқ едингми? Саҳнанинг четига олиб чиқиб тортмайсанми? Бўлди, йиғлама, тур ўрнидан. Қапи, жаижални бир бошдан айтиб бер-чи, шима бўлди ўзи?

Турғунов ўрнидан туриб, президиум томонга ўтиб, бўлган воқеани икир-чикиригача эзмаланиб айтиб, кўрсата бошлади.

— Мен саҳнанинг анови жойида, режиссёр залда ўтирган эди, бир қўлида микрофон, бир қўлида тўрт тийинлик пиражка. Чапиллатиб чайнаётгани микрофондан эшитилиб турибди. Одамнинг гашига тегади...

— Қандай мушт еганингни айт?— Унинг гапини бўлди Зокир Мажидович.

Турғунов яна чайпала бошлагач, Зокир Мажидович унга қатъий қилиб: «Ўтир», деди. Сўнг режиссёрнинг хатти-ҳаракатларини жиддий танқид қилди. Театр директорига иккаласидан ҳам «тушунтириш хати» олиб, менга зудлик билан етказинг, деб тайинлади...

Режиссёр «тушунтириш хати» ўрнига ариза ёзиб қўяқолди. Турғуновга бир ой ичида «Халқ артисти» унвони берилди. (Обрўйини сақлаб қолиш учун!)

Театрдаги ишлар аста-секин Турғуновнинг маслаҳати, йўқ-йўриқлари билан ҳал этиладиган бўлди. Ҳар гал биричи зарбага Қутбиддинов дуч келади, ё унга роль беришмайди, ё ўйнаган ролин танқид қилишади...

Қутилмаганда Зокир Мажидович секретарликдан кетиб, область маданият бошқармасига бошлиқ этиб тайинланди. Энди у театрға келиб мажлислар ўтказар, репертуардан спектакллар ўрнига кўпроқ концерт программалари ўрни олиши кераклиги ҳар сўзида таъкидланарди. У бир кунни Қутбиддиновга юзланди:

— Ука, сиз ҳам нуқул пасон ролларда ўйнайвермасдан, мундоқ қўлингизга торни олиб, саҳнага чиқинг, «Бир дона гул, бир дона»дан олинг, мазза қилиб эшитайлик.

— Қачон қўшиқ айтганимни эшитгансиз?— деб сўради у жиддий оҳангда.

— А, энди эшитамиз-да.

— Унда концерт залига бориинг! Бу ер театр,— деди Қутбиддинов кескин ўрнидан туриб, саҳнадан чиқиб кетар экан.

— Менга ўргатманг. Қаерга боришни яхши биламан, ука!..

Бундай тазйиқларга чидолмаган режиссёр шартта ишдан бўшади-ю, ўша оқшом поездга ўтириб жўнаб кетди. Театр остонасида яна бир истеъдодли режиссёрнинг қадами узилди. Қутбиддинов уни қайтариш учун республика Мадааният министрлигига, Театр арбоблари союзига олдин ўзи, кейин бир гуруҳ актёрлар билан илтимос қилиб хатлар ёзди. Бўлмади. Унинг ўрнига министрлик ҳозиргина Қутбиддиновни ролдан маҳрум қилиб, саҳнадан чиқариб юборган Маннон Рустамни режиссёр қилиб тайинлаб юборди. Аслида кинорежиссёр бўлиб, тўрт-беш ўртамиёна бадний фильми суратга олган бу қайсар одам театрни яхши билмайди. Шунинг учун ҳам ишга келган куниданоқ трамвайга ўхшаб, Зокир Мажидович кўрсатган «темир йўл»дан юра бошлади. Биринчи маслаҳатчи қилиб ёнига Турғуновни олди. Чунки Турғулов унинг иккита фильмида бош қаҳрамон ролини ўйнаган эди. Энди унга худо берди. Ҳатто саҳналаштириладиган асарларни режиссёр эмас, у танлай бошлади. Баъзан ролларни тақсимлайди. Мишмишларга қараганда театрга директор бўлишга ҳам кўп ҳаракат қилган. Кутилмаганда... Ҳа, кутилмаганда, Зокир Мажидович «ўз аризасига биноан...» вазифасидан озод этилиб, театрга — директор лавозимига тайинланди. Тайинланган кун узоқ ва зерикарли маж-

лис қилди. Унинг бир ёнида Маннон Рустам, бир ёнида Турғунов ўтириб олиб, ҳар гапига қарсиллатиб қарсақ чалишди.

Бу орада Қутбиддиновга ҳамдард бўлиб юрган тўрт-беш актёрлар ҳам директор томонга ўтиб кетди. Мажлисларда сўз олиб уни қоралашди. Чунки бу актёрларнинг ёши бир жойга бориб қолган, ҳам на унвон, на мукофот олишган эди. Агар Қутбиддиновга эргашиб юришса, шу зайлда пенсияга чиқиб кетишлари турган гап. Мажлисларда онда-сонда Қутбиддиновга сўз берилганда у одатдагидай театрнинг тақдир, репертуар, томошабин муаммоси, актёрнинг савияси, гастроллар ҳақида куйиб-пишиб гапирарди. Лекин унинг куюнишлари мутлақо инobatга олинмасди. Мажлисе сўнггида ё ўйлаб кўрамиз дейиларди, ё Турғунов махсус сўз олиб ҳаммасини инкор этарди.

Зокир Мажидович катта лавозимларда ишлаб, анча пишган эмасми, Қутбиддинов билан ўрталаридаги муносабатни кескинлаштирмай, уни ўзига бўйсундиришни зимдан анча узоқдан бошлади. Олдин ҳузурига чақириб, юзма-юз гаплашди. Мукофот олиб бераман, деб ваъда берди. Бўлмади. Қутбиддинов қайтмади. Сўнг уни ўша ваъда қилган мукофотлардан маҳрум қилди. У ўйнайдиган спектаклларни секин-секин баҳона топиб, репертуардан чиқара бошлади. Мажлисларда Турғунов орқали уни коллективга қарши қайради. Лекин Қутбиддинов барибир бўйин эгмади. Кўксига ҳамниша уйғоқ турган муқаддас туйғу — имони бунга йўл қўймади. Барча тазйиқларга, катта-кичик азоб-уқубатларга сабр-қаноат билан чидади. Чиндаб келди-ю, охири кечаги мажлисда вулқондек портлади:

— Зокир Мажидович, сиз жуда кўп йиллардан бери, аниқроғи, идеология соҳасида ишлай бошлаганингиздан буён маданиятимиз гултожи — театрни топтаб, оёқости қилиб келяпсиз. Театрдек муқаддас даргоҳнинг тақдирини сиздек ирригаторга қолганидан ниҳоятда ачинаман. Ме-

ни кечиринг-у, тўғриси, сиз ҳақингизда гапиришдан ҳазар қиламан, жирканаман...

— Ҳў, ука! Жуда ҳаддингиздан ошманг. Зокир Маждиевич ҳам ўйнаб юргани йўқ. Қанча актёрларга уй бердим, талашиб-тортишиб бўлсаям мукофот, унвоилар бердим.

— Уй билан мукофотни сиз эмас, ҳукумат берган.

— Э, ҳукумат ўзимиз-да, ука.

— Йўқ. Сизнинг ҳукумат номида гапиришга ҳеч қандай ҳақингиз йўқ. Чунки ҳукуматни одамлардан, одамларни ҳукуматдан бездирадиган тўсин деворсиз. Сизга ўхшаган тоифалар жамиятни ҳам, одамларни ҳам чалғитиб, тўғри ишларни тескари қиласизлар. Фикрингиз тўғрими, нотўғрими, уни бажаришга қўл остингиздагиларни мажбурлайсиз. Бажармаганларни эса турли йўллар билан таъқибга оласиз. Урни келганда пашшадан эзгилаб ташлайсиз. Сиз...

— Шахсига тил теккизма!— деди одатдагидек Зокир Маждиевичнинг ёнида ўтирган Турғунов уни сенсираб.

— ...Сиз одамларни муттаҳам қилишга, уларни ўз чизган чизингиздан юргизишга устаси фарангсиз!— У Турғуновнинг луқмасига парво қилмади.

— Кимин муттаҳам қилибман? Эшитайлик!— кесатди директор чап қўли билан кўксини асабий ишқаб.

— Иложи бўлса қўлингизда ишлайдиганларнинг ҳаммасини. Биров кичик хато ёки айб қилиб қўйса жуда қувонасиз. Ундан дарров «тушуштириш хати» олиб, «жилов» папкага солиб, бечорани беп «боғлаб» қўясиз. Вақти-соати келса, ўша хатни эслатасиз, шўрликнинг дами ичига тушиб, итоат билан топшириқларингизни бажара бошлайди. Бу ҳам ҳолва. Ҳатто милицияда ишлайдиган жиянингиздан фойдаланиб, бировларнинг тақдири билан ўйнашасиз.— Залнинг у ер-бу ерида қарсақ чалинди.— Ўзингиз улар билан бирга ичиб, сўнг жиянингизга телефон қилиб... яна уларни гўё хотамтой-

дек ҳушёрхонадан асраб қоласиз. Айтаверсак, гап кўп. Сиз ва Турғуновнинг найрагларингизга чидай олмаган ўн бешта актёр мажбур бўлиб бошқа театрларга кетиб қолишди. Қойил-ей, артистлар саҳнада ўйнасалар, сиз ҳаётда ўйнайсиз. Ноёб талаптсиз.

— Бас қилинг! Бу бемаъни гапларингиз учун керакли жойда жавоб берасиз. Ичкиликка қарор чиққан бўлса, причём здесь Мажидов!— Зокир Мажидович тарақлатиб столи муштради. Унинг ҳали қизариб турган юзлари оқара бошлади. Яна кўксини чапгаллаб, тили остига дори ташлади. Турғунов чаққонлик билан графиндан сув қўйиб узатган стаканини нари сурди.

— Қалта қилинг, Қутбиддинов!— деди кимдир залдан.

— Давом этинг, Қутбиддинов!— деди бошқаси.

Зал ғала-ғовур бўлиб кетди. Мажлис раиси унинг гапириш-гапирмаслигини овозга қўйди. Кўпчилик овоз билан яна Қутбиддиновга йигирма минут вақт берилди. Берилди-ю, Зокир Мажидовичнинг боши «гуп» этиб столга тушди.

Афсуски, Қутбиддинов озиб-ёзиб бир битини тўкмоқчи эди, бўлмади. Директорни зудлик билан касалхонага олиб кетишди. У ё найраг қилди, ё...

Бировлар Қутбиддиновга еб қўйгудек бўлиб ўқрайди. Бировлар эса нана-панада унинг қўлларини сиқишди. Лекин ҳеч ким на тўғри, на нотўғри гапирганини баралла айтмади. Чунки театр юбилейи яқин: кўплар унвои ва мукофотларга тавсия қилинган эди.

Энди ҳаммасига чидайсан! Ҳақ деб майдонга кирдингми, ҳақлигингни исботлайсан. Ахир бор ҳақиқатни айтиш учун шунча йил қийналиб, азоб чекиб, оғзингга қум солиб келдинг-ку! Андиша қилдинг. Бола-чақангни, бир оз бўлса ҳам тиқчингни ўйладинг. Ич-ичингдан эзилган бўлсанг ҳам ҳеч қачон сиртингга чиқармадинг. Кеча эса кутилмаганда театрда эилзила қилдинг. Зилзиладан сўнгги ҳаёт ўзингга маълум...

У хаёллар гирдобига чўкиб, гримхонасида узоқ ўтирди. Бир маҳал ўрнидан туриб, кийиниб ташқарига чиққанида қош қорайиб қолганди. Ичкарида спектакль кетяпти. План бўйича бугун у бош роллардан бирини ўйнайдиган «Қани меннинг юлдузим?» спектакли бўлиши керак эди. Лекин кеча режиссёр Зокир Мажидовични касалхонага ётқизиб келгач, дарҳол афишани ўзгартириб, Турғунов бош ролни ўйнайдиган «Осмону фалак» спектаклини қўйди.

Пуқ! Энди Қутбиддинов театрдаги бу найрангбозликларга, гуруҳбозликларга томошабин бўлиб ўтирмайди. Пешонасидан кўради. У турли томонларга, турли ташвишлар билан шошаётган одамлар тўдасига шашт билан қўшилди.

...Ресторан гавжум. У баъзан кўнгли ўкииб, хафа бўлган кезларида шу ерга кириб нафасини ростлайди. Сархуш бўлиб узоқ-узоқ, ширин-ширин хаёлларга ботади. Дунёни, ҳаётнинг икир-чикирларини бирпас унутиб қўшиқ айтаётган мовий кўз қизни, завқ-шавқ билан ўйин тушаётган одамларни кўриб дилининг чигили бир оз ёзилади.

Бу сафар ҳам унинг донмий ўрни — бурчакдаги икки кишилик стол бўш экан, бориб ўтиришни билан таниш официантка етиб келди. Лекин буюртма беришга улгурмади. Ердан чиқдим, осмондан тушдим — қаршисида ҳамқишлоғи, мактабдош дўсти Музаффар турарди.

— Э, Иззатвой, бормисан, жўра?— деди Музаффар овозини баланд қўйиб, қучоқларини очиб,—ё сени фақат телевизорда кўриб юраверамизми, жўра?..

Салом-аликдан сўнг Музаффар уни ўзлари ўтирган столга таклиф қилди. Олдин уни стол атрофида ўтирганларга таништирди.

— Ҳали хизмат кўрсатмаган, лекин халқ артисти бўлишни орзу қилиб юрган дўстимиз Иззат Қутбиддинов,— деди у таптанавор оҳангда. Сўнг бўш қадаҳлардан бирини тўлдириб унга узатди.

— Бу ўтирганлар — ҳаммаси Навоийдан. Эртага Чернобилга командировкага кетяпмиз. Қани, танишганимиз учун олдик.

Столниг ўнг томон бурчагида ўтирган қорагина бола нимагадир ичмади. Унинг афт-ангоридан кайфияти йўқлиги билиниб турибди.

— Ҳа, Шухратжон, олинг. Нега ичмаяпсиз?— деди ёнидаги новча киши уни туртиб.

— Ҳеч кўнглим тортмаяпти, ака.

— Кўзни юмиб, бир ниқтанг, лип этиб кетади.—Бола қадаҳни қўлига олди-ю, ичмади. Кўзлари жавдираб яна Музаффарга қаради.

— Ака, шу командировкага сал кейинроқ борсам бўлмайдимиз?— деди ҳазин товушда.

— Ҳозир Чернобилдан ҳам зарур иш борми?

— Ўғилчам сариқ касал бўлиб ётибди. Олдин ҳам бўлганди. Яна қайталаган. Аҳволи оғир.

— Қўй, бундай ваҳима гапларни. Худо хоҳласа ўғлинг отдай бўлиб кетади. Юравер, бир ўйнаб келасан. Агар чарчаган бўлсанг гостинсага чиқиб ёт! Эрталаб азонда учамиз. Қани, қуйилган қадаҳлар музтар бўлмасин. Олдик.

Шухрат қадаҳни нарироқ суриб, норози оҳангда пўнғиллади. Сўнг секин ўрнидан туриб, ресторандан чиқиб кетди.

— Музаффар,— деди Қутбиддин жиддий оҳангда.— Агар иложи бўлса шу йигитга жавоб бер. Бечоранинг аҳволи оғирга ўхшайди.

— Сира иложи йўқ, жўра. Бугун приказни министрлик ҳам тасдиқлади.

— Агар унинг ўрнига олишса, гинг демасдаш борардим.

— Сенми? Биз ҳам сени жон-жон, деб олиб кетардигу шу газетада урилганинг чатоқ бўлди-да, жўра. Биласанки, ҳозир урилганларнинг аҳволини...— деди Музаффар ўзича кулги қилиб.

У ҳайрон қолди.

— Қачон? Қайси газетада? Нима деб урибди?..

— Саккиз бетлик газетада. Қачонлигини билмайман. Театрни ёзганмиш, ўзим ўқиганим йўқ. Қишлоқдагилар ўқиб, сени роса дув-дув гап қилиб юрибди. Тунов куни Ҳалим аптекачининг тўйидаям, фақат сенинг ғийбатинг бўлди. Ишқилиб, тинчликми?

— Тинчлик,— деди у ўзини босиб.— Ижодда, театрда бундай гаплар бўлиб туради. Қани олдик. Соғ-омон бориб келинглар...

Гап мавзун ўзгарди. Лекин Қутбиддинов қайтиб гапга қўшила олмади. Даврадагиларнинг у-бу саволларига чайналиб, ўзича ғижиниб бир нималар деди. Бўлмади. Хайрлашиб ташқарига чиқди. Чиқаётиб Музаффардан яна илтимос қилди:

— Илтимос, ўша йигитни қолдириб кетгин. Бир одам кам борса осмон узилиб ерга тушмас.

— Уша болаликдаги қайсарлигинг, тўғрисўзлигинг халиям қолмабди-да, ошна. Кўрамиз!

— Кўрамиз эмас, дангалини айт.

Музаффар жим бўлиб қолди. Ҳалигина даврани бошига кўтариб турган одамнинг дами ичига тушиб кетди.

— Гапир!

— Қолдиришга қолдираман-у, кейин раҳбарлар менга виговор ёпиштиришади.

— Агар унинг боласига бир гап бўлса, кимга виговор берилади? Бечоранинг аҳволи Чернобилдан баттар-ку!— Беихтиёр тупуриб юборди. Шарт бурилиб қадамни тезлатди. Унинг режиссёр тирпаган қалбига Музаффар тиг санчди.

«Эҳ, бу одамлар қизиқ-да.— Асабий ўйлай бошлади у.— Виговор олармиш! Қўрқоқ! Ҳамма ўзини ўйлайдиган худбин бўлиб кетган. Бегонанинг дарди, ташвиши унга ёт. Агар ўзининг боласи шундай аҳволга тушса-чи? Касофат ё бирор фалокат ўз онламингда содир бўлма-

гупча бошқа онланинг дардини тушунмаймиз. Тавба, бу одамларга нимаюар бўляпти ўзи?..»

Унга фақат Музаффарнинг худбинлиги эмас, балки: «Қишлоқдагилар газетани ўқиб, сени роса дув-дув гап қилиб юришибди», дегани ҳам ёқмади. Ёқмади эмас, эттини санчиб, юрагини ўртаб юборди. Ахир мақолада «дув-дув» гап қиладиган нарса йўқ-ку! Бор-йўғи бир жойда унинг фамилиясини келтирган, холос.

Уни газета-журналларда кўп марта мақтаб ёзишди. Лекин буларни бирорта ҳамқишлоғи эътироф этгани йўқ. Ҳатто уни «Қутби сомончининг артист боласи», дейишади. Баъзан қишлоғига борганида, давраларда яқин дўстлари ундан кинояли кулган пайтлари ҳам бўлади. Олдилари жиззакилик қиларди. Кейин-кейин кўникди. Лекин бугунги гап унга оғир ботди. Одамлар, ҳақиқатан ҳозир оёғи қолиб тили билан юрадиган бўлиб қолди. Оддий гаплардан тоғ ясаб, уни бир-бирларига айтиб яйрайдилар. Шу билан кўнгиллари таскин топади. Иложи борича майда гапларни катта давраларда, тўй-маъракаларда айтишни, айтиб ҳаммаюи оғзига қаратишни ва шу билан бир бечорани бадном қилишни хуш кўрадилар. Тавба, театрда тортиб қишлоққача шу аҳвол. Эҳ, мунчалар майдагап, торфёъл, биди-бидичи, томошага ўч бўлмасак. Шоир айтганидек: «Қачон халқ бўласан эй, сен — оломон?!»

Иззат Қутбиддинов учун бугун омадсиз кун бўлди. У уйига келиб, яна кўнгилсизликнинг устидан чиқди. Хотинининг кўзлари йиғидан қизариб, шишиб кетган. Сочлари тўзғиган. Ранги рўйи бир аҳволда. Эрини кўриб, яна уввос солди.

— Вой, худойим-ей! Бу кундан ўлганим яхши эмасми? Нима шармандалик бу? Вой-вой-ей...

— Нима бўлди, Диловар? Тинчликми? Болалар қани?

— ...

— Тинчликми? Нима бўлди? Гапирсанг-чи?

Кийимларини чала-чулла ечиб, хотинининг ёнига келиб ўтирди.

— Бир соатча бўлди. Телефон жиринглади. Олсам, бир нотаниш аёл. «Қизингиз касалхонадами?» деб сўради. «Ҳа», дедим. «Кечирасиз. Нохуш хабар бўлсаям айтмоқчиман. Қимдир касалхонада қизингизнинг номунига тегиб қўйибди. Ҳозир операция қилишяпти... Айтнинг, эрингиз озроқ ҳақиқатпарварлик қилсин...» деди. Жоним чиқиб кетди. Болаларини қўшниникига қўйиб югурдим. Борсам, Дилноза ухлаб ётган экан. Худога шукр. Телефон қилган манжалақи театрдан бўлса керак.

— Зокир Мажидовичнинг тарафдорларидан. Мажлисдан сўнг ҳаммаси бўридек тишларини қайраб юришибди. У ғаламис, ифлосларга энди кўрсатаман!— Қутбиддинов шарт ўридан туриб, асабийлашиб қўлларини мушт қилиб тугди. Шундан юраги қаттиқ санчди.

— Яна жанжал кўтариб нима қиласиз, Иззат ака? Шунча йилдан буён жанжаллашасиз, ҳақиқатгўйлик қиласиз — косангиз оқардимиз? Йўқ! Илоё ўша Зокир Мажидович ҳам, режиссёр ҳам ўлиб-қирилиб кетсин. Халқ артисти Турғуновга ўхшаб, улар билан саз бўлиб, бош ролларда ўйнаб, мукофотларини олиб мазза қилиб юрмайсизми? «Ҳақиқат-ҳақиқат» деб суюгимизни оқартириб юбордингиз-ку!— хотини беихтиёр қизишиб кетди.

— Диловар, ахир театр муқаддас жой, у ерга ипоқ қадам қўйиб бўлмайди. Мен икки дунёда ҳам Турғуновдек паст бўлишни, театрда савдогарлик қилишни истамайман. Менинг бойвачча ошна-оғайниларим йўқки, ҳар байрамда театр раҳбарларига қути-қути совға олиб борадиган...

— Қўйинг, бу гапларни,— деди хотини унинг гапни бўлиб.— Ишқилиб, ҳақиқатпарварлигингиз бир кунни бошимизга бало бўлмаса кошқийди. Тўғритаёқли-

гингиз болаларимиз пешонасига тегмаса, деб қўрқаман...

Унинг боши ғувиллаб, кўзлари тина бошлади. Қаршида хотини эмас, бегона бир аёл турар, нуқул бидирлаб, уни тўғригўйлиги учун койирди.

— Бас қил!— Қутбиддинов чидаб туролмади. Хотини томон бир-икки қадам ташлаб, муштлири асабий тугилган чап қўлини шашт билан кўтарди-ю... хотинини урди-ми, йўқми, билолмади...

Ғира-шира ўзига келиб англадики, у яна бир орзусига етишибди — ёнғоқ пўчоғининг ичига кириб олибди. Зўр бўлди-да! Биринчи галда у ёнғоқ пўчоғи ичида театр очади. Театрга фақат истеъдодли актёрларни қабул қилади. Директор лавозими мутлақо бўлмайди. Театр ижодий коллектив томонидан демократия асосида бошқарилади. Репертуардан фақат яхши асарларгина ўрин олади. Узи эса Ҳамлетни ўйнайди.

«Ё раббим! Мени ёмон тушларнинг азобидан қутқазгин-да, бир ёнғоқ пўчоғининг ичига банд қилгин. Мен у ерда ўзимни бепоён оламнинг султони деб санаган бўлар эдим!»— дейди Ҳамлетдек ҳайқириб. Зокир Мажидович ҳам, Маннон Рустам ҳам, Турғуновдек ўртамисна артистлар ҳам, Музаффар ҳам бу ерга киролмайди, ёнғоқ пўчоғи остида қолиб, эзгиланиб кетадилар. Бундайларга театрда ўрин йўқ! Чунки улар талантларнинг душмани. Талант душмани — халқ душмани...

Кутилмаганда кимдир ёнғоқ пўчоғининг устки бўлагини секин кўтарди. Туши бирдан ғойиб бўлиб, кўзларини очди у. Оппоқ шифт. Уйига ҳам, театрга ҳам ўхшамайди. Ҳидидан сал-пал билдики — касалхона. Бошини секин буриб ёнига қаради. Не кўз билан кўрсинки, ёнидаги каравотда бошини патли сочиқ билан танғиб, баланд ёстиқларга қўйиб олган Зокир Мажидович кўзларини юмиб ётарди...

Ҳаёт ўйини шафқатсиз. Саҳнадаги ўйинларга сира-сира ўхшамайди.

КИТОБСЕВАР

Каминанинг кулчадай ҳикояси боснягач, таниш-билишлардан табрик ва мақтовлар ёғилаверди. Ана шундай мақтов айтиб юрган дўстларимдан бири уйга келди-ю, лабини жийириб:

— Классик, уйингда ҳеч вақо йўқ-ку! — деди.

Ахир, яшаш учун нима зарур бўлса ҳаммаси муҳайё. Ажнабий буюмлардан тортиб ўзимизда чиққан модерн кулдонгача. Яна нима йўқ экан?

— Гапингга тушушмадим, ошна, — дедим ҳайрон бўлиб.

— Ёзувчи одамсан, уйингда китоб-питоб деган нарсанинг қораси кўрипмайди-ку?

— Китоб дейсанми? Бир чамадони бор. — Шундай дедиму, аллақайси хонанинг бурчагидаги қулфсиз чамадонни олиб чиқдим.

— А, бу чамадондагисини ким ҳам кўрарди. Мушдоқ жавон қилиб, териб қўймайсанми, ёзувчининг уйига ўхшатиб.

— Аста-секин бўлар...

У эскирган, баъзисининг муқоваси шалвираб қолган китобларни олиб кўра бошлади.

— Сени қара-ю, ҳали шу китобларни ўқиб ёзувчи бўлмоқчимисан? Бир пулга қиммат китоблар-ку, буларнинг ўрнига жаҳон классикасини ўқиш керак, дўстим. Толстой, Бальзак, Мопассан, Цвейг, Хемингуэй, ўзимизнинг Шарқ классикасидан: Ҳофиз, Фузулий, Навоий...

Эртаси куни хотинимдан болаларнинг нафақа пулини, ойямдан пенсиясини ва ўша кулчадай ҳикояга келган арзимас қалам ҳақиқи қўшиб, катта хонанинг тўрига китоб жавони ясаттирдим. Сўнгра рўйхатни чўнтакка урдиму, дўстимнинг тили билан айтганда, «жаҳон классик»ларининг асарларини ахтаришга тушдим.

Қани энди у айтган ёзувчиларнинг асарлари китоб дўконларидан топила қолса? Ҳеч-да!

Бир куни ўша ошпами учратиб:

— Ошна, сен айтган классикларни топа олмаяпман-ку,— дедим.

— Оббо галварс-е, нодир китобларни магазиндан топиб бўлармиди. Классиклар бозорда бўлади. Қўлдан сотиб оласан.

— Қаерда сотади?

— Фақат якшанба кунлари бозорда китобфурушлар бўлади. Ана ўшалардан оласан.

Ўша ҳафтаданоқ китоб харид қила бошладим. Ҳақиқатан ҳам дўстим айтгандай «нодир китоблар». Муқовалари қалин ва чиройли ишланган...

Дастлаб олинган китобларни жавонларнинг бир четидан бўй-бўйи билан тердим. Бай-бай, бирам ярашдики, асло сўраманг. Нақ саккиз йиллик мактабнинг кутубхонаси дейсиз. Шундан сўнг, китоб тўплашдек эзгу ишга бутунлай «шўнғиб» кетдим. Неча пул десаям иккилашмасдан олавердим. Мен олиб келган китобларни хотиним териб қўядиган бўлди.

Тўрт ҳафта деганда жавонларни тўлдириб ташладим. Авторларнинг фамилияси яшнаб, ярашиб турибди.

Бир куни ўша дўстим ташриф буюриб қолди.

— Э-э-э, гап ана бундай, ошнам. Энди сал-пал ёзувчининг уйига ўхшабди,— деди у терилган китобларни кўздан кечириб,— булар ҳали ҳалво. Буюк ёзувчи бўлиш учун яна кўп китоб тўплаш керак!

Тўғриси, китоб йиғишга ўзим ҳам анча кўникиб қолдим. Сўнг «кел, йиғсам, йиғай, буюк ёзувчи бўла қолай, мендан нима кетди», дедим-да, ҳар якшанба келиши билан тўрвани кўтариб бозорга югуравердим.

Бир якшанба энди бозорга отланиб тургандим, хотиним тўнғиллай кетди:

— Отаси, пул озайиб қолди. Ҳали шу ёғини ҳам ўқиб чиқинг. Болаларнинг ҳадемай мактаби очилади, кийим-бош, дафтар-қалам дегандай...

— Хўп, хотинжон, хўп.

Шундай дедим-у, яна бозорга отландим. Уша куни бир омадим чондикя, асло сўраманг, бели синмаган юзталнкни шундоқ китобфурушларга топшириб, тўрванн тўлдириб қайтдим.

Бунақа «чаққон бозорлардан» жуда кўп бўлди. Ҳа-демай катта уйни тўлдириб, кичигига ўтдим.

Хотиним эса ҳар якшанба куни мендан олдин туриб жаврай бошлайди:

— Келинг, шу сафар борманг, жон дадаси. Рўзғорни, бешта болани мундоқ ўйласангиз-чи! Ҳали кўмир олганимиз йўқ. Бу аҳволда қишдан қандоқ чиқамиз?

Бундоқ ўйлаб қарасам иқтисод масаласи чатоқ! Қиш ҳам яқинлашиб қолибди. Бу сафар ҳам хотинимга ишю-падиган қилиб «хўп» дедим-да, бозорга жўнадим. Устомон китобфурушлар мени таниб қолишган. Қорамни кўришлари билан пешвоз чиқишадн:

— Мана, Кабо Абэ, япон адабиётининг ёруғ юлдузларидан.

— Шукшинга тан беришяпти. Олинг, иккала томини бирдан сотаман! Уттиз беш сўм...

Шундан сўнг уйдаги ортиқча нарсаларни бир четга ажратиб, комиссия магазинга топшириб юбордим. Хопаларнинг бўш жойларини китоб билан тўлдирдим. Ҳаммамиз корндорда яшай бошладик.

Хотинимнинг ёнига онам қўшилиб жаврайдиган бўлдилар. Қариндош-уруғлардан бир-иккитаси гапирди, менинг бу ишимга қўшиллар ҳайрон. Оқибат қиш кирмасданоқ хотиним беш болани олиб, кетиб қолди. Онам эса касал ҳолда синглимникига жўнади. Чунки хоналар тўлиб, ётиш жойи айвонга кўчган эди-да! Улар, яқин ҳафталарда айвонда ҳам жой масаласи танқис бўлиб қолишини аниқ билишарди.

Қиш кириб, изғирин бошлангандан сўнг яна ўша дўстим келиб қолди. Биз у билан уйда эмас, айвонда ҳам эмас, дарвозахонада гаплашдик. Чунки бир ҳафта бурун айвон ҳам китоблар билан тўлганди.

— Қойилман, қойилман,— деди у бақувват қўллари билан суяклари чиқиб қолган елкамга уриб, деразадан хоналарга қараркан,— мана энди чипакам ёзувчининг уйи бўлибди. «Буюк адиб Дўлон Ғўнонийнинг шахсий кутубхонаси», деб ёзиб қўйсанг ҳам бўлади.

У хоналарни бир оз кўздан кечирганда сўнг:

— Энди, ўртоқ Дўлон Ғўноний бу табаррук китобларни ўқиб, шов-шув бўладиган анча-мунча асарлар ёзиб ташлагандирсиз?

— Қанақа китоб ўқиш? Қанақа асарлар?— Йўтал тутди,— ахир китоб излаб...

— Ҳикоянгиз босилган эди,— деди дўстим мен ўзимга келганимдан сўнг,— биз сизнинг талантингизни юқори баҳоладик. Мана, маслаҳатларни ерда қолдирмай китоблар йиғдишгиз.

— Яна йиғмапай,— дедим унинг сўзини бўлиб.

Бироқ қачон қанақа ҳикоя ёзганимни ҳанузгача эслай олмайман.

БАХТ ҚУШИ

Мўмин онаси берган пулни ҳеч нарсага харж қилмади. Эрталаб мактаб ошхонасидаги вафлидан жуда-жуда егиси келса ҳам олмади. Дарсдан сўнг кўчма кино келди, унга ҳам кирмади. Мактабдан қайтаётиб, йўл бўйида таниш амакининг сандиқдек қутини орқалаганча, чинқироқ товушда: «Макка бодро-оқ! Сара бодро-оқ!» дея жар солаётганини кўрди. Кўчадаги болалар бир зумда амакини ўраб олишди. Мўмин эса бодроқ егиси келаётган бўлса ҳам индамай кетаверди.

Мўминнинг синфдоши Ўсмон бугун дарслар давомида шакароб сурилган юмшоқ нондан тўрттасини паққос туширди. Она тили дарсида ширин кулча кавшаб ўтиргани учун ўқитувчидан тапбеҳ эшитди. Кейин, охириги дарсга кирмай, киночилар орасида уймалашиб юрди.

Лгар ҳозир бодроқни кўрганида борми, албатта портфелини тўлдириб олган бўларди.

Мўмин унга ҳамиша ҳайрон қолиб юради: доим чўнтагида уч сўмлик, беш сўмлик пуллари бўлади. Мўмин эса бундай пулни баъзан отасининг қўлидагина кўради, холос.

— Бунча пулни сенга ким беради?— деб сўради у бир куни Усмондан.

— Отам!— деди Усмон.

— Отанг қаердан олади?

— Магазиндан олади.

— Магазиндан олса, унда отанг ўғри экан-да?

— Ўғри эмас.

— Ўғри! Бўлмаса нега магазиннинг пулини олади?

— Сенинг отанг ўғри!..

Мўмин у билан уришиб, Усмонни ҳам, унинг отасини ҳам ёмон кўриб қолди. Уйга келиб, момосидан сўради:

— Момо, ҳозир ҳам ўғрилар борми?

— Қанақа ўғрилар, болам?

— Усмоннинг отасидақа.

— Хол мудирни айтяпсанми? Қачон кўрдинг унинг ўғирлик қилганини?

— Мен кўрганим йўқ. Лекин Усмоннинг ўзи айтди, отаси магазиндан пул олармиш.

— Усмонқул бола-да! Нима деса, ишонаверасанми? Отаси эшитиб қолса, хафа бўлади, болам. Бунақа гаплар билан сенинг ишинг бўлмасин!

— Хафа бўлса, ўғирлик қилмасин-да!

— Ё тавба-ей, мунчаям маҳмадона бўлмасанг. Хол етимликда ўсан. Бугун бечоранинг бошига бахт қуши қўнибди. Ёмон кўздан асрасин!..

Мўмин бахт қушини ўзинча тасаввур қилди: тумшуғини, қанотларини, думини бошқа қушларникига қиёслади. Сўнг уни Хол мудирнинг бошига «қўндириб кўрди». Тасаввуридаги манзара ўзига ғалати туюлиб, кулгиси келди, лекин кулолмади.

.. Мўмин қирқ тийини терлаган кафтига қисиб, тирга кирди. Тир Усмоиннинг отаси ишлайдиган магазиннинг шундоқ ёнгинасида.

— Ҳаммасига отасанми?— деб сўради тирнинг хўжайини Уроқ амаки.

— Ҳа,— деди Мўмин.

— Курсичани олиб берайми?..

Пештахтага Мўминнинг бўйи етмас эди, Уроқ амаки ҳамиша курсичани қўйиб берарди.

Мўмин милтиққа ўқ жойлаб, бир кўзини қисганча нишонга ола бошлади. Ана, лапанглаб айиқполвои ўтяпти. Негадир олдинги оёқларини кўтариб олган. Қизиқ, шундай баҳайбат махлуқ икки оёқда қандай юраркан? Лабларини осилтириб, оғзини очиб олган. Отмади. Бечора икки оёқда зўрға кетяпти-ю, уни йиқитишнинг нима кераги бор? Ана, хартумини судраб фил ўтяпти. Мўмин энди уни нишонга ола бошлади. «Пақ!» Оббо, ўқ филгамас, унинг ортидан келаётган шалпанқулоқ қуёнга тегди. Фил серрайиб ўтиб кетди, қуён шўрлик эса йиқилди.

Худди шу пайт тоққа тирмашиб чиқаётгандек чираниб, бўри кўрипти. У баҳайбат эди. Гўё «хавфли жой»дан тезроқ ўтиб кетмоқчидек илдам юқорилаб борарди. Мўмин дастлаб оғзи беўхшов, тишлари қозиққа ўхшаган бу махлуқни отгиси келмади. Сўнг бобоси сўйлаб берган бўрилар ҳақидаги эртани эслади-ю, бўрини нишонга олди. Аммо у аллақачон «қутулиб» кетган эди. «Барибир қайтасан-ку!»

Кейин катта-кичик қушлар кўрипти. Улар учмоқчидек қанотларини ёзиб олишган эди. Уқ тегавериб «яраланмаган» жойлари қолмаган... У бахт қушини эслаб, қушларни отмади — ҳаммасини ўтказиб юборди. Ҳатто милтиғини четга буриб турди. Борди-ю, билмай бахт қушини отиб қўйсами?!

Мапа, кабутар... Мўмин, улардан бир тўдаси клуб томига ин қўйганини эслади. Болалар ҳар кунини ушла-

шади. У ҳам бир марта ушлаб кўрган. Жуда ювош, патлари юшоқ бўларкан. Аммо яқинда каптарлар йўқолиб қолишди. Исқандар сариқнинг айтишича, Усмоғларнинг сайнхонаси орқасида бир тўп пат сочилиб ётганмиш... Кейингиси мусича, ундан кейингиси — қалдирғоч. Мўмин бу қушни ҳам яхши кўради. Уларнинг уйида бир эмас, учта қалдирғочнинг уяси бор... Анави, думи узун — ҳакка. Бобоси уни, хосиятсиз қуш, деган эди. Момоси ҳам шу қушни ёмон кўради. Сайраганини эшитиб қолса, ҳа, томоғингда тош қотсин, дейди. Каклик кўришди. Мўмин какликни яхши кўради. Утган йили Бегим амакиси тоғдан биттасини тутиб келиб, қафасга солиб қўйган эди. Кейин, ўлиб қолди... Ана узун қанотларини ёзиб бургут кўришди. Уни бирдан отиб бўлмайди. Шошмасдан, кўзлаб отиш керак.

Шу пайт тирнинг омонат зиналари ғичирлади, курсича қимирлаб кетди.

— Э, келинг, Хол ака,— деди Уроқ амаки.

— Қалай, Уроқвой? Ишлар тузукми, оғайни?

— Шукр, ака, юрибмиз-да...

— Ўқларни пуллаб ётибсиз?— деди Хол мудир қўлдаги мўъжаз занжирли калитини ўйнатиб.

— Ҳа, энди, ака, буям бир хизмат-да.

Усмоғнинг отаси Мўминга қаради:

— Ўқни қарсиллатаётган бу бола ким десам — Мурод чўлоқнинг ўғли-ку! Отыпасми?.. А, бу ўқларнингнинг бирортасиям нишонга тегмабди-ку? Сани қара-я! Бизди Усмоғ хўроз бехато уради. Қани, Уроқвой, милтиқни олинг-чи!..

Хол мудир милтиқни шарт-шурт ўқлаб, қушларни ота бошлади. Мўминнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Ана кабутар йиқилди, кейин қалдирғоч, каклик, ҳакка, мусича... Ишқилиб, ўқларнинг бирортаси бахт қушига тегиб кетмасин-да! Бахт қуши қанақа бўларкин-а?..

— Мана бунақа бўлади отиш!— дерди Хол мудир завқ билан тепкинни босаркан.— Мана бунақа бўлади!

— Энди, амакисп, сиз нишонга олавериб ўрганиб кетгансиз-да,— деди Уроқ амаки Мўминнинг ёйини олган бўлиб.—Хали бу полвон ҳам бехато урадиган бўлиб кетади.

Бир пайт бўри кўрипти, лекин ўқи тугаб қолдими, Хол мудир милтиқни қарсиллатиб столга ташлади...

Тирдан Мўминнинг ҳафсаласи ир бўлиб чиқди.

Кечга яқин у отаси билан ёғ, гуруч, чой олгани магазинга жўнади. «Кеча пахта гулли пиёла, чинни чойнак келган экан, сўраб кўринг-чи, қолганмикан?» дея тайинлаб қолди опаси.

Магазин одатдагидек гавжум эди. Отаси ёғ билан чой олди. Гуруч йўқ экан. Чойнак-пиёла сўраган эди, Хол мудир елка қисиб:

— Тамом бўлди, бўлса жоним билан эди!— деди.

Шу пайт магазинга Рўзи пиён кириб келди.

— Келинг, Рўзи тоға. Ишлар қалай? Шу ерда ичасизми ё олиб кетасизми?— деди Хол мудир бир шишани пештахта остидан олиб, қоғозга ўраб узатаркан.

— Сенга барибир эмасми? Бу ерда ичсам ҳам, уйимда ичсам ҳам, ўзимнинг пулимга ичаман. Ё текинга бермоқчимисан, а?

У ер-бу ердан кулги товуш эшитилгандай бўлди.

Рўзи пиён галати одам. Айтишларича, уруш йиллари жанг қилиб Берлингача борган. Кўп мамлакатларни кўрган. Баъзан тўйларда немисча ўйин ҳам ўйнаб беради. Қўли гул дурадгор. Бирон иморатни бошласа, битказиб бўлганидан сўнг пулини олади. Баъзилар пулини бермаса, бир-икки марта сўрайди-ю, кейин қайта сўраб юрмайди, у урушда икки бармоғини ўқ олиб кетган, ўша — ногирон қўлини силтаб: «Имонсиз!» деб қўя қолади. Аммо ичиб олса тамом: дунёнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиқади. Нуқул араблардан койиниб «Супрадай бўлиб нонпардай мамлакатдан енгилиб ўтирибди-я!» дейди. Кейин, ҳамманинг жонига тегиб кетган ўша — эски қўшиғини хиргойи қилишга тушади:

Тор бошида қўш қарагай-қарагай,
Утолмайди қарагайга қарамай,
Виждонингга нега қилдинг хиёнат,
Виждонингдан бирор оғиз сўрамай?..

Мўмин отасига эргашиб магазиндан чиқди. Магазин биқинида Илҳом дўхтир икки қўлида қорозга ўрорлиқ пиёла кўтариб турганини кўриб, бенхтиёр тўхтаб қолди.

— Ҳў, бола, мошинди эшигини очиб юбор!— деди у Мўминга.

Мўмин бориб машина эшигини очди. Илҳом дўхтир пиёлаларни авайлаб ўриндиққа қўйди-да, машина ойналарини кўтариб, эшигини ёпиб яна магазинга кириб кетди.

— Оббо, ярамас-ей, ҳозиргина сўрасам, «Пиёла тасом бўлди», деди-я! — деди Мўминнинг отаси ўз-ўзига гапиргандек, сўнг, ўтган йилги терим охирида «ворох» ғажиб кетган чўлоқ оёғини авайлаб босган кўйи сўкинганича юриб кетди.

Мўминнинг кўз олдига тирдаги бўри гавдаланди, сўнг ногоҳ бўрининг ёнида Усмоннинг отаси!..

Мўмин уйга келгач, момосини ҳоли жонига қўймай, саволга тутди:

— Момо, бахт қуши қандай қуш ўзи? Уни қачон кўрса бўлади?

— Бахт қуши одамнинг кўзига кўринмайди. Фалакнинг ўзи кимни суйса, ўшанинг бошига қўндиради.

— Бўлмаса фалагингиз дадамни ёмон кўраркан-да?

— Тавба, нега ундай дейсан?

— Яхши кўрса, нима учун дадамнинг бошига бахт қушини қўндирмайди? Еки Хол мудирга ўхшаб магазинчи бўлсалар қўндирармиди?

— Яна Хол мудирми? Ё тавба-ей! Бўлди, ҳеч қандай бахт қуши-махт қуши йўқ!— деди момоси уни жержиб.— Бор, бузоғингга ўт солиб кел.

У қайтиб момосига бу ҳақда оғиз очмади. Аммо ҳар

гал тирга кирганда, бахт қушини эслар, унинг борлигига ишонар, бир кунмас-бир кун уни ногаҳон отиб қўйишдан қўрқар эди.

АЖАБСАНДА

Мен шаҳарга келиб жўра орттирдим. Жўрам орқали укалик бўлдим. Укам туфайли...

* * *

Унинг келганини туфлисидан, ҳа, яғири чиқиб, чарми ҳилвираб қолган туфлисидан билдим. Шўрлик туфли йўлакда турибдими, демак, уйда Бозорбой бор. Қиёматлик дўстимнинг қиёматлик укаси.

— Ассалому алайкум, акажон. Соғлиқларингиз, ишларингиз яхшими, акажон?— деди у уйга киришим билан буябулдай сайраб. Қўл бериб эмас, қучоқ очиб кўришди. Оғзимни четга бурмасам ўпишгулик ҳоли бор.

— Яхши-яхши. Утиринг, Бозорбой.

— А, мундай айланиб бизлар томонларга бормайсизам? Акам сизга кўндап-кўп салом айтиб юборди,— деди кўзларини пирпиратиб. Унинг кўзлари Янги йил кечаси ёқиладиган митти чироқчаларга ўхшайди.

— Саломат бўлсин. Ишлари қандай бизнинг жўрани? Тез-тез келиб турарди. Кўришмай кетди-ку?

— Э, қайда қўли тегади дейсиз. Бир ярим истапка ишлайди. Бир оз парник қилган. Ишдан келиб шунга андармон бўлади. Кузда машина олмоқчилар. Насиб бўлса, янги машинада келишади,— деди у бармоқлари узун қўлларини бир-бирига ишқаб.

— Бу дейман, Бозорбой, ўзлари яна сессияга келганлар шекилли. Уқиш ҳали тугамадими?

— Ҳозир переддипломний сессия. Яна бир кўринамиз, шу билан тамом, ака... Сиз билан яна қирқ кун ҳангомалашиб ётамиз-да.

— Контроль ишларини топширганмисиз ё ҳар галгидай...

— Контроль ёзишга вақт йўқ. Чопа-чопдан қўл бўшамайди. Савдонинг ишини ўзингиз биласиз-ку! Лабораантка қизларга биттадан «Может битъ» олиб келганман. Қарабсизки, контроллар гатоп-да, ака!— деди ўзича севиниб.

Тўғри, бир ҳафтада ҳамма контроль ишларини топширади...

Баъзида Бозорбой дарсдан кеч қайтади. Юрагимни ҳовучлаб, эшикка қатнайман. Катта шаҳар, минг хил одам бор. «Агар келса, боплаб бир уришаман», деб ўйлайман. Бир пайт у сал-пал гандираклаб келади.

— Ҳа, ака, ҳали ухламадингизми? Битта домлаши ресторанга олиб тушдим. Эртага ўша домла имтиҳон олади. Манга ҳозир ресторанда қўйиб берди,— деб чўнтагидан синов дафтарчасини чиқариб кўрсатади.

— Кириб дамингизни олинг. Лекин бунақа кечга қолиб, ичиб юрманг. Яхшимас, Бозорбой,— дейман. Лекин уриша олмайман. Беш йил бирга ўқиган дўстимнинг укаси. Акасининг жўрасиман.

Эрталаблари уни ўзим уйғотмасам, ўрнидан турмайди.

— Бугун дарс йўқ. Пешиндан сўнг битта зачет бор,— дейди кўзларини очмай.

Нима ҳам дердим? Ўзининг калитини қолдириб ишга жўнайман.

— Бунингиз қандай бола ўзи?— дейди хотиним ишдан келишим билан жиғибийрон бўлиб.— Эртага Нафисанинг туғилган куни эди. Боғчасига олиб бораман деб, торт келтириб қўйгандим. Иккига бўлибди-ю, ярминини паққос туширибди.

— Энди, кўзига яхши кўринган бўлса, егандир-да.

— Ҳа, айтгандай, укахонингизга айтинг, пайпоғини ювсин. Ҳидидан одам кечаси билан бўғилиб чиқади. Кеча кечқурун коридорга иргитиб, хонага атир сепдим.

Хотипимнинг куюнганича бор. Уйимиз икки хоналик. Ёски баракларда жойлашган. Бозорбой келганидан буён икковимиз тўрдаги кичик хонада ётамиз. У ётади, мириқиб ухлайди. Мен ҳам ётаман-у, лекин унинг хуррағидан ухлай олмайман. Баъзан асабларим қақшаб кетганидан, ёстиқни олиб... Ҳай-ҳай, у ахир меҳмон, дўстийғнинг укаси. Хуррак отса отибди-да! Бир-икки кунга ҳеч нарса қилмайди, дея ўзимга-ўзим далда бераман.

— Қўявер, хотин. Қўнглингни кенг қил. Меҳмон деган оти бор. Биздан хафа бўлиб кетмасин.

Баъзан Бозорбой бир ойга етар-етмас сессияни тугатиб, жўнаб қолади.

Лекин Бозорбойнинг қўнглида бир армон бор. Ҳозир ўқиётган паррандачилик техникумини омон-эсон тугатса, бирорта институтга кириб ўқимоқчи. Бироқ қайси институтга киришини аниқ билмайди.

— Ака, шу суриштирсам, районимизда Алоқа институтини тугатган биттаям киши йўқ экан. Техникумини тугатиб, шунга топширайми дейман? Бутун районди алоқаси қўлда бўларди. Утирган жойдан Москва билан гаплашардим,— дейди.

— Жуда яхши бўларди-да, Бозорбой!— дейман қўнглини чўқтирмаслик учун.— Имтиҳонларини қийин дейишадн, математикаси бор экан.

— Э, акам, имтиҳондан ташвишимиз йўқ. Документни топширсак бўлди. Қирамиз. Бел бақувват,— дейди юпқа лабларини қимтиб.

Бошқа сафар келганида эса Алоқа институтига кириш ниятидан воз кечади.

— Ака, шу Маданият институтида китобчилик факультети бор-а?

— Китобчилик эмас, кутубхонашунослик факультети. Нимайди, Бозорбой?

— Шу институтга кирсамми дейман. Районимиздаги китоб базада битта оғайнимиз ишлайди. Бир хил то-

пилмайдиган зўр китоблар бор экан. Уша китобларни подпирлавка сотади. Бир йилда машина олди. Янги, қаймоқранг «Жигули». Шу Тошкентдаям бир жияни ўқийди. Уйга борганида, ноёб китоблардан олиб келади. Қаердадир китоб бозори бор экан-ку!

— Яхши. Бизга ҳам китоб топиб берардингиз.

— Албатта, ака, сизга текин,— дейди ҳовлиқиб, худди базада ишлаётгандай.

— Китобни яхши кўрасизми ўзи? Қандай бадий китобларни ўқигансиз?— деб сўрайман ундан.

— Бадий китоб ҳеч ўқимаганман-у, лекин ўша китобларнинг киносини кўрганман. Шу китобни қўлимга олсам, уйқум келади. Дарров ухлаб қоламан,— дейди эснаб Бозорбой.

Янаги сафар келганида Маданият институтига киришдан айниганини билдик.

— Э, ака, ҳамма гап тиш дўхтирида экан. Бизлардан биттаси битириб бориб, қарсиллатиб тилло тиш қўяяпти. Ана пулу, мама пул. Техникумдан дипломи олишим билан Медицина институтига топшираман.

— Яшанг, Бозорбой. Шу баҳонада биз ҳам бир тиш қўйдириб олардик.

— Керак бўлса, ҳаммасини тилло қилиб берамиз!

— Битта бўлса, бўлади. Ҳаммасига пул йўқ. Кейин бош керак, Бозорбой,— дейман кулгидан ўзимни тийиб.

— Топганда бераверасиз,— дейди у жиддий, ҳозироқ тишларимга омбур соладигандай.

Бу кетишда Бозорбой ҳамма соҳанинг институтларини «битириб» чиқадиганга ўхшайди...

Ахири бир кун:

— Ака, сессия тамом. Омои бўлинглар!— деди.

— Бизди жўрага салом айтинг.

Хўшнингнинг сал чиройи ёришади. Мен бир ҳафтада зўрга ўзимга келаман. Лекин яна бир неча ҳафта негандир гарангсиб юраман...

Отпускамни олиб, хотин билан болаларни уч-тўрт кун олдин қишлоққа жўнатдим. Чунки илмий ишимга дахлдор бир мақолали тайёрлаб, тез орада топширишим керак эди.

Елғиз ўзим уйда қамалиб (шаҳар шаронтида бундай имконият камдан-кам бўлади) ишлаб ётсам, кутилмаганда эшик қўнғироғи жириглаб қолди. Эшикни очсам, Бозорбой!

— Ассалому алайкум, акажон. Э, хайрият, бахтимизга уйда экансиз. Қани, келинлар, — деди у орқасига ўгирилиб. Узун-қисқа бўлиб яна икки киши кириб келди. Уларнинг қўлидаги катта ва бесўнақай чамадонга қараганда, абитуриентлар отряди.

— Посир ака деганимиз шу киши бўлади, — дея Бозорбой одатдагидай кўзларини пирпиратиб, мени кўрсатди. Сўнг ҳамроҳларини таништирди. — Бу киши тоғам, исмлари Холмурод. Универмагнимизнинг экспедитори. Бу йнгит — тоғамнинг ўғли, Бекмурод. Уни ўқишга олиб келдик. Энди, ўзингиз бир қўллаб юборасиз, ака.

— Бу жиянингизнинг қайси институтга топшириши аниқ эмас. Бозорбой шу акамга бориб бир маслаҳат қилайлик, деб қолди. Шунга сизни қоралаб келавердикда! Бўғи жиянимизнинг жўраси экансиз, бизнинг ҳам жиянсиз. Энди ўғлимиз фарзандларнинг каттаси. Уқишга киритмасак, бўлмайди. Бир амаллаб юборасиз энди, — деб қолди тоға дабдурустан.

— Мен ишлайдиган жой илмий текшириш институти. У ерга ўқувчилар қабул қилинмайди. Бошқа институтларга алоқам йўқ. Кейин бу йнгит қайси институтга топширишини ўзи билмаса, мен бирор нарса дейишим қийин, — дедим.

— Э, жиян, қизиқ экансиз. Қўли текканнинг оғзи тегади. Бирор институтда танишлар бордир, илтимос

қилсангиз бўлар. Уёғидан ҳам чекманг...— Тоға астойдил ялина бошлади.

— Мен сизга тўғрисиини айтсам, биринчидан, ҳеч қайси институтда танишим йўқ. Иккинчидан, бу масалада ҳеч кимга илтимос қилолмайман,— дедим зардам қайнаб.

Тоға бир оз ўнғайсиз аҳволга тушди. Сўнг Бозорбойга, ўргилдим рўпара қилган одамингдап, дегандай совуқ қараш қилди. Бозорбой мени биринчи бор кўраётгандай ҳайрон бўлиб тикилиб қолди. Кейин дудуқланиб:

— Б-бирортасига топширсин,— деди.— Бахти чопса, кириб кетади. Кирмаса, янаги йил бор. Жуда бўлмаса, ўзим тугатган техникумга киритиб қўяман. Ҳозир Қишлоқ хўжалик институтига топира қолсин. Зоотехниклик факультети очилган. Агар кириб кетса, гўшт мўл бўлади,— деди Бозорбой сайраб.

Бу тоғага маъқул тушди.

Эртаси уларни Қишлоқ хўжалик институтига олиб бордим. Чунки тоға, бир йўлини кўрсатинг, кейин ўзимиз бориб келаверамиз, деб эланган эди. Боргандан кейин ташлаб кетиб бўлмайди. Хужжатларини топширгунча пессик ҳавода, тик оёқда туриб кутдик.

— У, бугун катта концерт бўларкан,— деб қолди Бозорбой қўлидаги газетага қараб.

— Концерт бўлса, албатта борамиз.

— Сиз ҳам борасизми, ака?— сўради Бозорбой.

— Сизлар, майли, боринглар,— деб узримни айтдим. Шу тобда юракка концерт сиғадими? Ўзи сен қўяётган концертлар етади, Бозорбой!

Улар концертга кетаётганда, тоға бозордан икки кило қўй гўшти олиб берди.

— Бу ошхоналарнинг овқатини мазаси йўқ экан, жиян. Одам оғзи тўлиб овқат егандай бўлмади. Биз келгунча бир яхши жаркоп тайёрлаб қўйинг,— деб қолди.

Бир ўзимдан, бир иштаҳалари қовурдоқ қўмсаб қолган тоғадан ранжиб, уйга келдим. Иш столи устидаги тугалланмаган мақолага кўзим тушиб, бўғилиб кетдим. Сабабки мақолани тайёр қилиб, бугун олиб боришим керак эди... Нима қилай? Утириб мақолани ёзайми ё қовурдоқ пиширайми? Майли, нима бўлса бўлди. Олдин қовурдоқни қозонга солиб, кейин... Меҳмон — отангдан улуғ деган гап бор.

Дарвоқе, қовурдоқ қандай пиширилар эди? Аксига олиб хотин уйда эмас. Э, уйда хотин бўлмасаям, «Ўзбек таомлари» бор-ку! Китобнинг 151-бетини очиб, қовурдоқ қандай тайёрланишини ўқиб, масаллиқларни тайёрлай бошладим. Пиёзнинг аччиғи кўзларимни ёшлатиб юборди. Ёшли кўзларимнинг олдида беихтиёр, залда мириқиб қўшиқ тинглаётган Бозорбой, тоға, ёввошгина Бекмурод гавдаланди...

Мақолани ёзаяпману хаёлим қозонда. «Остига олматимикин? Тузи қандай? Ишқилиб, тоға кулиб кетадиган овқат бўлмасин-да!»

— Э, ака, концертга бормадийиз-да!— дея ҳовлиққанча кириб келди Бозорбой.

Тоға эса тўғри қозоннинг олдига бориб, қолқоғини кўтариб кўрди:

— Оҳ-оҳ! Ҳидидан жуда мазали бўлганга ўхшайди. Пишган бўлса сузинг!— деди.

Овқатни сузиб келдим. Тузи бир оз баланд бўлибди. Тоға битта «оқи»дан олиб келган экан, Бозорбой билан жиндай-жиндай қилиб олишди. Лекин концерт ва артистлар ҳақидаги баҳс узоқ давом этди. Бозорбой кичикман, деб бир сўздан қолмайди. Тоға каттаман, деб оғиз кўпиртиради. Бекмурод дам отасига, дам Бозорбойга қараб, уйқусираган кўзларини ишқаб-ишқаб қўяди. Мени эса, битмай қолган мақола ташвиши қийнайди...

Эртаси куни тоға ҳам, Бозорбой ҳам жўнаб кетди. Уларнинг ўрнига ёввошгина Бекмурод қолди.

Бекмуроди тушмагур биринчи имтиҳондан йиқилди. Йиқилди-ю, ёввошгина бола айниб қолди. Ҳадеб йиғлайди. Тушутирсам қор қилмайди. Унинг шишиб кетган кўзларига қараб ўзимнинг ҳам хўрлигим келди. Хужжатларини олиб, қишлоқ хўжалик техникумига топширдик. Мақолани ҳам, дам олишни ҳам йиғиштириб уни имтиҳонга тайёрладим. (Келинг, уни қандай имтиҳонга тайёрлаганимни айтиб, сизнинг ҳам юрагингизни сиқиб ўтирмай.)

Хуллас, Бекмуродбой амаллаб ўқишга кирди. Уша куни янги дипломант сумка сотиб олди. Уйига жуда хурсанд бўлиб кетди. Лекин Бекмурод ётоқхонага чиқмади. Баҳона — ёмон болалар кўп эмиш. Тоға ҳам менга хат ёзиб, то ўзини ўнглаб, шаҳарга кўниккунча сизникида яшаб турсин, деб илтимос қилибди. Начора...

* * *

Янги йил арафасида Бекмуродни кўргани отаси, онаси, холаси, поччаси ва ёввошгина Бекмуроднинг мутлоқ тескариси — беш яшар укаси ҳам келди. Ана болаю мана бола! Ҳай-ҳай демасангиз, қайнаб турган қозондаги гўштга чанг солади. Келган кунинёқ қўшнилардан бирининг ойшасини сиқирди, бирининг ширингина, кўзлари кўм-кўк қизчасини йиқитиб пешонасини қашқа қилди. Икки қўшни ҳам арз-додини менга айтди. Бўлганча бўлдим...

— Бир кўрган таниш, икки кўрган оғайни дейдилар. Мана, энди сиз билан оғайнидан ҳам яқин бўлиб қолдик, жиян. Самолётдан тушганимиздан кейини куёвимиз гастинсага борайлик, дейди. Қўй, гастинсангни, жиян бор, шуникига борамиз, деб тўғри аэропортдан келавердик-да. Гастинса қидириб азоб еб юрамизми? Лекин шу шаҳарда қолиб, жуда тўғри қилгансиз-да, жиян! — дейди тоға ёнбошлаб, чой хўпларкан. Мен бош ирғаб, унинг гапларини тасдиқлайман. Аммо кўзим телеви-

зоринг атрофида ўралашаётган унинг кичик ўғилча-сида. Ишқилиб...

Уша оқшом Бекмурод, отаси ва поччаси кичик хо-нада, хотин-халаж катта хонада ётишди. Мен шу яқин-атрофда, торгина хонада ижарада турадиган ҳамқиш-лоқ студентлариникига жўнадим...

Кечга яқин ишдан келсам, меҳмонлар ясан-түсан қилиб олишган. «Қайтадиган бўлишибди-да», хаёлимга келган шу фикрдан юрагим орзиқиб кетди. Суюн-дим!..

— Энди, жиян, бизлар бир циркка бориб келайлик. Сизларга чақалоқ бор учун патта олмадик. Янги йил-ни шу ерда кутамиз. Бир хотинпошшога йўлбарсларни кўрсатиб келай,— деди тоға. Сўнг менга яқинроқ келиб, қўлини елкамга ташлади.— Ҳў, Бозорбой билан келган-нимизда, зўр жаркоп пиширгандийиз. Эсингиздами?.. Ҳалиям мазаси огиздан кетгани йўқ! Бир қўлбола қи-либ ажабсанда тайёрланг, жиян.

— Нима?

— Ажабсанда. Шундай зўр овқат бор. Сиз қовура-диган жаркоп шунақа экан, жиян.

Улар кетишди.

Хотиним менга қаради. Мен — яқинда туғруқхона-дан қайтган, ранг-рўйи бир ҳолдаги хотинимга қара-дим. Шу пайт йўрғакдаги чақалоқ «ашуласини» бош-лади. У ҳам гўё «аж-аб-сан-да, аж-аб-сан-да» деяётган-дай эди...

Укахоним туфайли бир этак ошна-оғайни орттирдим.

ВАЪДА

Барча азоб ва изтироблар эртасига бошланади.

Кеча эса... давра қизғин ва қўқим эди. «Олинг-олинг», «қани-қани» авжида. Бўш қадаҳлар зум ўтмай тўлади. Кимгадир сўз берилади. У узоқ чайналиб, эски

пластинкадай бир гапни ҳадеб қайтаверади. «Нутққа» чидолмаган кимдир «қани-қани, шу ажойиб сўзлар учун олдик», дейди. Гапга ичилади. Сўнг...

Матрасул кечаги кунни эсласа, кўнгли айнийди. Ёқимсиз нарса ичини таталаётгандай бўлади. Ўридан қўзгалишга ҳоли йўқ. Танаси уводага ўхшайди. Боши «тарс» ёриламан дейди. Тонг маҳал уйғониб, бир дона «Баралгин»ни чайнаб ичиб юборгани. Шу кўни инқиллаб ётибди. Унга нима зарур эди ичиб. Ичмайман, деса биров ётқизиб оғзидан қуймасди-ку. Ҳаммасига ўзининг иродасизлиги, тўғрироғи, кўнгил бўшлиги сабаб. Бир неча бор, энди ичмайман, агар яна ичсам «эчки шохи...» деб ваъда берди-ю, лекин ваъдасининг устидан чиқолмади. Агар улфатлар билан тўпланиб қолишса, меҳмонга борса тамом — ҳаммасини унутади. Қадаҳ узатилса, «Йўқ!» дейишнинг ўрнига «Э, қандай бўларкин?» дея ўз-ўзига савол бериб олаверади. Қандай бўлишнинг азобини эса, эртаси кунни тортади. Эски диванда ўлик илондай чўзилиб, инграб ётади. Ўзидан ўтганини ўзи билади... Унинг дардини ким ҳам эшитарди? Кечаги ўтириш ҳам тасодифан бўлиб қолди. Бирга ишлайдиган Мусоқул акани излаб Термиздан собиқ курсдоши келди. Матрасулни ҳам юринг-юринг, деб қўйишмади. Кўнгли бўш-да, эргашиб кетаверди. Олдин ресторанда ўтиришди. Кейин Мусоқул аканинг уйига боришди. Эҳ, икки курсдошнинг юраги зап тўлиб кетган экан, дунёнинг у бошидан «кириб», бу бошидан «чиқишди». Эсларига тушган ҳар бир яхши-ёмон воқеа учун қадаҳ жаранглади. Бу орада Ҳалима деган собиқ курсдошларини эслашди. У учун ичилди. Сўнгра икковлари ҳам афсус-надомат чекишди. Бирови «Сен шу қизга уйланасан, деб индамаган эдим», деди. Иккинчиси шеър ўқий бошлади:

...Қилоламан на мен хитоб,
Бероласан на сен жавоб,

Сенга азоб, менга азоб
Сен билган сир,
Мен билган сир...

Кейин ўша қиз учун, шеър учун, шоир учун қўлга қадаҳлар олинди.

Кечаги эҳтиросли сўзларни эсларкан, энди уларнинг аҳамияти йўқлигини, беҳудалигини ҳис қилди. Чунки бундай бир қолипдаги сўзлар ҳар даврада, ҳар гал қадаҳ қўлга олинганда айтилавериб унинг бадига урган. Тўғрироғи, бундай ҳавойи сўзлардан зериккан. Шундай пайтларда одамлар сал майдалашиб, сергап бўлиб кетмаяптимикан, деган ташвишга тушади. Тушади-ю, бефойда сўзлар учун ичганига пушаймон ейди...

Барча йил-сиғи эртасига рўй беради.

— Ойлигингизни яна шишага чўктириб юборибсизку, دادаси, — дейди хотини одатдагидек йиғлаб. — Рўзғорда нима бор, нима йўқлигини бундоқ сўрамайсиз. Ёғ тугаган, боғчанинг пулини тўлаш керак. Кеча олтинчи қаватдаги қўшнимиз қарзини яна сўради. Мани ёлғиз ойлигим қайси бирига ҳам етарди? Бола-чақанинг кийимидан ортмаса... Сиз ҳам бундоқ ўйлайсизми, йўқми? Қани берган ваъдангиз? Ичмайман, тамом, қайтиб оғзимга олмайман, деган эдингиз-ку!..

Тавба, ваъда эмиш. У айтилган жойида қолиб кетди. Агар ваъда шунчалик зарур бўлса, ҳозир ҳам янгисини бериши мумкин. Ваъда арақ эмаски, маст қилса. Ёки у чиндан ҳам ваъда берганмиди?.. Утган куни «хурмачаси»ни тўлдириб келганида ҳам хотини роса кўз ёши қилганиди, бечора. Йиғлаб туриб: «Агар сизга бир гап бўлиб қолса, бешта бола билан нима қиламан?» деб зорланган эди. Унинг ўзи ҳам бу гаплардан сесканди. Вужудини совуқ бир ўй тирнади. «Бўлди! Бошқа ичмайман! Агар ичсам...» дея ўзига-ўзи сўз берди. Хотинини ишонтирди. Ваъдасига амал қилиб икки кун ичмай келди. Икки кун уйида байрам бўлди. Ичиб кел-

дан кезларида ундан ҳайиқадиган, яқинига йўламайдиган болалари тиззасидан тушмай қолди. Улар ҳам дадасининг ичмаган пайтларида «яхши дада», «дадажон» бўлишидан қаттиқ севинишарди. Афсуски, болаларнинг севинчи узоққа бормади. Дадажон ўз ваъдасига хиёнат қилди. Мана энди унинг азобини тортиб ётибди.

— Шу сабил қолгур ичимликни деб, уйнинг ремонтни бу йил ҳам қолиб кетди. Деворларнинг қоғозлари кўчиб, бетони кўриниб қолган. Келган меҳмондан уяласан киши. Агар ичишингиз шу бўлса, ҳали-вери ремонт қилолмаймиз...

— Бўлди! Мунча хира пашшага ўхшаб гингиллайсан,— деди у зардаси қайнаб, хотинининг сўзини бўлиб.— Бетон уйни ремонт қилиш шарт эмас. Барибир, йиқилмайди... Агар ичиб келиб кўзингга ёмон кўринаётган бўлсам, ташлайман. Қайтиб ичмайман. Агар ичсам...

У қизишиб кетиб хотинига яна ваъда берди. Чунки шундай деса хотинининг жағи бир оз тинади. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Муштипар аёлнинг кўнгли юмшаб, кўз ёшларини артиб, унга мўлт-мўлт термилди. Сўнг эрининг сўзларига ишонди шекилли, унга чой дамлаб келгани чиқиб кетди.

У зирқираётган бошини қўллари орасига олди. Кўзларини бир зум юмди. Кечаги манзара ғира-шира хаёлида гавдаланди.

Икки курсдошнинг турфа ҳангомалари, саргузаштлари... Хўш, унга нима зарил эди? Ҳатто улар билан қачон хайрлашганини эслаёлмайди. Бир маҳал... кўзларини очса, ҳувиллаган катта кўчанинг четида жунжикиб ётибди. Бошини кўтариб нимага бу аҳволда ётганини ўйлади. Лекин билмади. Ҳозир ўйлаб кўрса машинадан бир кўча нарида тушиб қолибди.

Хотини дамлаб келган чой билан яна «Баралгин» ичди. Сўнг бир оз мизғиди.

Барча панд-насиҳатлар эртаси куни такрорланади. Ишдан қайтаётиб ён қўшниси Юсуф ака ҳолидан хабар олгани кирди.

— Матрасулбой, нима қиласиз шу зормандани ичиб? Эрталаб ишга кетаётиб қандай аҳволда келганингизни кўрдим. Уят, ука. Бирини биридан ширин, кўзмунчоқдек болаларингиз бор. Шугиналарни ўйласангиз-чи? Хў кўчанинг бошида турадиган рассом йигит ичиб-ичиб нима бўлди? Маст ҳолда машинанинг остига кириб кетди. Жуда ақлли, талантли йигитдан ажралиб қолдик. Шуларни ўйланг, ука. Ичкилик яхшиликка олиб келмайди.

Бундай насиҳатларни эшитавериб Матрасулнинг дийдаси қотиб кетган. Ҳозир унга насиҳатдан кўра...

Уни бир гал ичиб юргани учун отаси қаттиқ койиган, амакиси ҳам уришган. Лекин у барча жон куйдириб айтилган насиҳатларни эртаси куни «ювиб» юборган.

Лекин рассом йигитнинг умри ҳайф кетди. Уни қачон кўрсангиз бурни қизариб юрарди. Бечоранинг ичмаган куни йўқ эди. Рассомни эслаб Матрасулнинг кўнгли бузилди. Арақ бало-қазодек кўринди.

— Бўлди, Юсуф ака, энди ичмайман. Агар ичганимни кўрсангиз, майли, уринг, розиман,— деди ҳовлиқиб.

— Еш боланинг гапларини қўйинг, Матрасулбой. Сизни урсам уят бўлади. Менинг насиҳатларим виждонингизга ҳавола. Сизга куюнганимдан айтяпман-да, ука,— деди Юсуф ака чиқиб кетаётиб.

Тавба, Юсуф ака ҳам қизиқ экан-ку! Ичувчида виждон бўладими? Виждон бўлганида шу зормандани аллақачон ташлаб юбормасмиди?.. Энди, нима бўлганда ҳам ташлаш керак. Бўлмаса отадан, элдан, энг муҳими, одамлардан ажралиб қолади.

Барча илтижолар эртасига айтилади.

Кеча эса... Ҳаммасини унутган, барча ваъдаларини бир қултум майга қўшиб ичиб юборган эди. Қизчаси

сўраган қўғирчоқ, ўғилчаси тайинлаган рангли қаламлар қулт этиб томоғидан «ўтиб» кетди.

Хотини болаларни боғчасидан олиб қайтди. Хонага биринчи бўлиб қизчаси кирди.

— Дадажон, қўғирчоқ олиб келдингизми... Рангли қоғозлар...

— ...

— Дадажон, рангли қаламлар... Танк...

— ...

Дадажон гунг эди. У болаларининг бошини силаб:

— Эртага албатта олиб келаман,— деди.

Болалар маъюс тортди. Қизчаси бир нима эсига тушгандай унга ялт этиб қаради. Қўрқиб, қимтиниб бўлсаям бор ҳақиқатни юзига айтди.

— Дадажон, энди арақ ичманг, хўпми? Кўчамиздаги болалар бизани кўрсатиб: «Пиянистанинг болалари билан ўйнамаймиз», дейишяпти.

«Пиянистанинг болалари билан ўйнамаймиз!»

Бу сўзлар унинг юрагига аввало ўқ, сўнг дард бўлиб ёпишди. Шу вақтгача эшитган дакки-дашномлари бу қадар виждонини тилка-пора қилмаган эди.

У вужуди титраб, қўллари қалтираб қизчасини бағрига босди. Жигаргўшасига қатъий, энг сўнгги ваъда бериш учун жуфтланган лаблари дир-дир титрар, кўзларидан дув-дув ёш тўкилар эди... Эртасига бу кўз ёшлари яна лиммо-лим қадаҳга айланди. Ваъда эса...

ҚАЙТИМ

Тунги автобуслардан бири. Йўловчилар сийрак.

Қизғиш бўйни ярмигача очиқ, бақалоқ паттачи аёл автобус ҳар тўхтаганда, йўловчиларни йирик, қонташ кўзлари билан аланглаб қаршилайди. Улар узатаётган пулни олади-ю, бироқ билет йиртмайди. Олдин йўловчининг кийим-бошига беписандгина разм солади.

«Нега билет бермаяпсиз?» деб ҳеч ким сўрамайди ҳам. У истар-истамас билет йиртмоқчи бўлса, «ҳожати йўқ» деган маънода қўл силтаб қўйишади.

Автобус «Қозоғистон» кинотеатри бекатида тўхтади. «Гур» этиб йўловчилар кўтарила бошладилар. Ҳойнаҳой кино кўриб чиқишган бўлса керак. Бўш ўринлар тўлди. Ҳаммадан кейин қоқилиб-суқилиб бир киши чиқиб олди. Оёғида зўрға туриб чайқалади. Оҳори кийимлари, йиқилган бўлса керак, расвоси чиқибди. Фижимланган ола-чипор галстуги, тартибсиз ёқасида беўхшов осилиб турибди. Қўлида ранги ўчиб, азбаройи кирдан ялтираб қолган сарғиш чарм портфель. Ифлос рўмолчаси тугмалари ўтказилмаган шимининг чўнтагидан чиқиб қолган. Ярғоқ бошидаги яккам-дуккам сочлари тўзғиган. Кўзлари уч кун уйқудан қолган одамнинг кўзларидай қизғиш, юмилиб-юмилиб кетади. Чўзиқ, ажинлар қулоч ёзаётган юзларини бужмайтиради. Ёшлардан бири унга жой бўшатди.

— Й-йўқ, ука, ўзийз ўтиринг. Бизани оёқлар хизмат пайтида қотиб кетган, мустаҳкам,— деди у бешиктебратардай тебраниб.

Ҳалиги жой бўшатган дўппили йигит, унга ўтириб олишида ёрдамлашди.

— Р-рахмат, ука,— деди оғзидан тупук сачратиб.

Олдинги ўриндиқда ўтирган елкалари очиқ, ташшоҳ хотин отнинг қилидай қошларини чимириб, унга еб қўйгудек бўлиб ўқрайди. Сўнг қўлидаги бир парча ялтироқ сумкачасидан рўмолчасини олиб, елкасини сийирган бўлди.

— Ким белат олмаган бўлса, тез-тез узатсин!— Ҳалиги бақалоқ паттачининг жарангдор овози эшитилади. Одатдагидай, пул олади-ю, билет йиртмайди. Кейин унинг ёнидан ўтаётиб, хўкиш рангга бўялган туксиз қошларини учираиб:

— Бутилкага кириб чиққанмисан дейман, хўроз. Қани белат олгин!— дейди тантанавор овозда ва ўзининг

гапидан завқлангандай, сариқ тишларини кўрсатиб, саярашиқ тиржаяди. Япалоқ, доғ тушган юзлари селкиллади.

— Д-да, мамаша, биз хў-роз-да, хўроз!— дейди уям ингичка бўйинини чўзиб, яна лабларидан тупук сачратиб.

Ҳалиги танноз унга яна ўқраяди. Олмадай қизил лабларини жийириб, ўрнидан туриб нари кетади.

— Сангинагаям яхши гап ёқади-я. Қани хўроз бўлсанг белатга чўз-чи?

— И-нима, хў-розлигимга ишонмайсизми? Ё...— деб у ўрнидан турмоқчи бўлди. Паттачи аёл ойболтанинг сопидай қўллари билан унинг елкасидан босди. У ноилож қўллари қалтираб портфелини оча бошлади. Тек турмаётган гавдаси тебранар, бошини олдинги ўриндиқ тутқичига дам-бадам уриб оларди.

Бу орада икки марта эгилиб, йиқилишига сал қолди. Хайриятки, одамлар бор экан, ҳиммат қилиб, суяб қолишди. Ниҳоят, қийнала-қийнала портфелини очиб, ичидан муқоваси эскирган, бетлари ўрнидан кўчиб, шалвираб қолган китобни олиб, титкилай бошлади.

— Нима, Гўрўғлидан ўқимоқчимисан ё Алпомишданми?— деди паттачи кинояомуз.— Бечора-ей, хотинингдан яширибсан-да. Ё бугун ойлик олдингми? Мунча ям пишиққина бўлмасанг.

У бошини аста кўтариб паттачига ярим юмуқ кўзларини сузиб қаради. Бир нима демоқчи бўлиб, тўнғиллаб қўйди. Яна бошини хам қилиб, китобни бетартиб варақлай бошлади.

Ниҳоят саҳифалар орасидан ёнжимланган, қўлдан-қўлга ўтиб эскирган бир сўмлик кўринди. У ҳилвираб қолган пулни паттачига узатиб, китобни портфелига солиб, ёлди.

— Ма, нздачи!— паттачи унга бир сиқим сариқ чақа узатди.

— Б-билет-чи?

— Мана, йиртгунча сабр ҳам қилмайсан-а? Ушла.— деди паттаси йиртилган яримта билетни унинг тумшугига элтиб. Сўнг бош чайқаб нари кетди.

— Ким белат олмаган бўлса, узатсин! Орқадагиларга ям тегишли... Ҳў, оқ соч, қизимка, тез-тез бўл!

Ширакайф чайқала-чайқала паттачи узатган қайтимни амаллаб санади. Сўнг тек турмаётган бошини кўтариб паттачига қичқира бошлади:

— Қайтимнинг о-олтмиш тийин-ку? У-ушла, санаб к-кўргин,— деди чақаларни маҳкам қисиб олган қўлини чўзиб.

— Энди тинчгина ўтирсангиз-чи. Солиб қўйинг чўнтагингизга. Ё тавба, одам ҳам...— деди ёнида ўтирган киши сертук қовоқларини осилтириб. Садқайн одам кет, дегандай зарда билан ойна томонга ўгирилди.

— Н-нима, ишонмайсизми? М-мана ўзийз сананг. У-ушланг.

Орқа эшикнинг олдида турган паттачи, одамларни туртиб-суртиб, унинг тепасига келиб олашақшақдай шақиллай бошлади:

— Оҳо, бу кишини қаранг-а? Яна қандай гапинг бор? Итдай ичиб олиб, туҳмат қилади. Энди шуниси етмай турган эди? Ҳой, шофёр, тўхтат автобусни! Бу пиянис-та, туҳматчини тушириш керак.

Автобус қаттиқ тормоз бериб, силкиниб-силкиниб тўхтади.

У эса, сиқимидаги чақаларни одамларга узатиб, ялиниб-ёлворарди:

— Иш-ишонмасаларинг, мана сананглар. Яхшилар. Т-тўқсон тийин ўрнига, олтмиш тийин берган...

— Эшикни оч!— деди буйруқ оҳангида паттачи. Сўнг унинг елкасидан тутиб, «шарақ» этиб очилган эшикдан итариб тушириб юборди. У чайқалиб тушаркан, қандайдир шашт билан орқасига ўгирилиб:

— М-ма, пулегур, имонсиз!— деди-да, кафтидаги қайтимни паттачининг башарасига сочиб юборди. Ўзи

эса, юриб кетган автобуснинг ортидан гандираклаб-гандираклаб йиқилди.

Паттачи ойнадан бир унга ва бир оёқлари остида сочилиб ётган чақаларга қараб бир зум серрайиб қолди. Сўнг обдан эгилиб, жонҳолатда чақаларни териб ола бошлади.

Иўловчиларининг баъзилари кулмоқчи бўлиб, лабла-рини ҳиссизгина қимирлатишди. Лекин кулиша ол-мади.

ШАҚАРНИНГ МАКТУБЛАРИ

Укам Абдусаҳатга

(Ҳикояга чизгилар)

«Ассалому алайкум, акажон!

Қандай, соғлигингиз яхшими? Янгамуллам қийнал-май ўқиб юрибдиларми? Нафиса ўйнаб-кулиб боғчага боряптими ё ҳалиям, бормайман, деб хархаша қиял-п-тими?

Квартирангизнинг хўжайини бор-ку, қалтироқ бобо, қалай, соғ-саломат юрибдими? Бечорагина хотинини ҳали ҳам уриб турадимми? Ўзи бинойидек чол-у, лекин шу одати ёмон экан-да! Ҳа, майли... Қўшнингиз Петя амаки пул сўраб безор қилмаяптими?

Ака, қачонгача ижарада яшаб юрмоқчисизлар? Хатингизда, яна рўйхатга олиб кетди, деб ёзибсиз. Икки йил аввал ҳам рўйхатга ёзиб кетишган эди. Ё шу рўйхатларда яшаб юраверасизларми? Момом ҳар гал дастурхонга фотиҳа ўқиганларида сизларниям, олажак уйларингизниям ёддан чиқармайдилар: «Илойим болагинам омон-эсон уй олсин, уйда тўйлар бўлсин!» деб дуо қиладилар.

Бизлардан ҳол-аҳвол сўрасангиз, ҳаммамиз соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юрибмиз. Отам иш жойларини ўзгартирдилар. Совхознинг 7-бўлимидаги фермага молбоқар бўлиб ўтдилар. Йўли узоқ бўлсаям бирорта эшак сотиб олгунимизча амаллаб, йўловчи машиналарда бориб-келиб турибдилар. Аनावи кўк ҳангимиз бор эди-ку, ўша жонивор қишдан чиқиши билан ўлиб қолди. Ўзи ям чўпдай қуриб кетувди. Сотиладиган арзонроқ эшак ахтариб юрибмиз. Эшаклар ҳозир қиммат. Бозор куни қўшнимиз Тўқли тоға битта ўламсак эшакни юз сўмга олибди. Қулоғидан тортсангиз йиқилади. Катта амакимнинг ҳангисини олмоқчийдик, бели яғир бўлиб кетган эмиш, олмадик. Молларни уйда боқяпмиз, даладан ўт териб келамиз. Ҳаммаёқ пахтазор бўлиб кетган. Зарафшоннинг бўйидаги тўқайнинг қолганини ҳам бузиб, пахта экишди.

Айтмоқчи, ғўзаларимиз яхши униб чиқувди, ўтган куни қаттиқ сел ёғди. Энди қайтадан экишмоқчи. Помидор ниҳоллари хароб бўлди. Юқори синф ўқувчилари шу кунларда эртадан-кечгача қатқалоқ эзиш билан банд. Қуйи синфдагилар пилла тергани чиқишяпти. Бу йил баргнинг устида кўп жанжал бўлди-да!.. Абдурасул тоғанинг хотини барг учун Эргаш муаллимнинг хотинини уриб бошини ёрипти. Касалхонага олиб кетишган эди, бир кеча ётиб: «Қуртларим ўлиб қолади, олган мажбуриятини бажара олмайман», деб тўполон қилиб, қайтиб келибди. Абдурасул тоғанинг иши судда. Эргаш муаллим қаматаман, деб юрибди.

Яқинда Ширин акамдан хат келди. «Жуда қийналяман, сигарета жўнатинглар», деб ёзибди. Отам юбормаймиз, дедилар. Онам, болагинам қийналиб кетгандир, деб кўз ёши қилавергач, қисир деб юрган сариқ сигиримизни сўйдилар. Лекин қорнида бир ярим ойлик боласи бор экан. Момом кўп куюндилар. Отамни шошқалоқлик қилганлари учун койидилар. Гўштнинг пулидан ул-бул нарса олиб, сигарета қўшиб жўнатдик.

Қишлоқда янгиликлар кўп. Клубга Тошкентдан бир группа артистлар келиб концерт кўрсатишди. Концерт ярим бўлмасдан чироқлар ўчиб қолди. Кейин битта ўйинчининг атлас кўйлаги йўқолибди. Бировлар, клуб қоровули Самиди момо олган дейди, бировлар артистларга микрофон тутиб, чой-пой дамлаб юрган Тўра монтердан гумон қилишяпти. Лекин ким олгани номаълум. Артистлар, энди бундай жойга қайтиб келмаймиз, дейишибди.

Сиз билан бир синфда ўқиган Аноргул опа бор эдику, Оллоёр подачининг қизи, ўша эрга тегмасдан туғиб қўйди. Ҳозир ҳамма шуни миш-миш қилиб юрибди. Бировлар боласи Ҳикмат табелчига ўхшайди, бурни ҳам табелчиникидай пачоқ, кўзлари кўк дейишяпти. Бировлар Шоназор дўкончига ўхшайди, деб гап чиқарган. Лекин мен ўзим кўрганим йўқ.

Ака, қаранг-а, ёзиш ёдимдан чиқибди, янаги душанбада сизникига меҳмон боряпти. Катта тоғам, янгам, янгамнинг укаси... Нажимни ўқишга олиб боришяпти. Иложи бўлса, вокзалга чиқиб кутиб оларкансиз. Тоғам илтимос қилдилар. Адресингизни ҳам олишди. Энди уй тор бўлсаям, амаллаб тоғамнинг кўнглини оласиз. Ўзи инжиқ одам, кейин гап-сўз қилиб юрмасин. Фельдини биласиз-ку!..

Хайр.

Салом билан укангиз *Шакар*».

* * *

«Ассалому алайкум, акажон!

Соғ-саломат юрибсизми? Янгамнинг ўқишлари яхшими? Нафиса ўйнаб-кулиб боғчага бориб келяптими? Уйдан дарак борми?

Хатингизда, яқинда бораман, деб ёзган экансиз. Келмадингиз-ку? Сизга атаб қўйилган пайванди зардолонинг катта шохидаги зардолонларини укамлар еб бити-

ришди. Хафа бўлманг, ўрикқоқи кўп. Узим томга ёйганман.

Ҳозир каникул гаштини суриб, бригадада маза қилиб ишляпман. Бригада даласига аэропортининг ёнидаги товуқ фабрикадан гўнг олиб келамиз. Кеча шеригим Ислом очкўзлик қилиб, ўнта тухумни ичиб қўйибди. Қорни оғриб, ишга келмади. Опаси эрталаб бригадирни уришди. Худди бунга бригадир айбдордай... Бобоёр жўрангиз уйланди. Олтинчи бўлимдан, Тўра ошпаз деганининг қизига. Келинини машинадан тушириб оловдан иккинчи марта айлантираётганида туфлиси катта экан, чалишиб кетиб йиқилди. Хайрият, келин оловга тушмади. Бечора аламидан йиғлаб юборди. «Ҳозирдан йиқилиб юрибсан-у, кейин ҳолинг не кечадди, Бобоёржон?» деб ҳамма кулди. Келинини уйга етаклаб олиб киришди.

Холамининг ўғли Йўлдош ўқишдан йиқилиб келди. Гўё у ҳамма саволларга тўлиқ жавоб берибди. Имтиҳон олаётган домла ундан: «Танканг борми?» деб сўрабди. Йўқ, деган экан, йиқитибди. Ҳозир унга «танка» ахтариб юришибди. «Танка» дегани поччанининг айтишларича, Гиждувоннинг бозорида сотиладиган баркашдай кетмон эмиш. Айтгандай, қишлоқда сариқ касал тарқаган, деб итлар билан мушукларни ушлаб отишяпти. Биттасининг сал кайфи бор эканми, адашиб Нормуродларнинг қуёнлариниям отиб қўйибди.

Ёзаверсам қизиқ гаплар, ғалати янгиликлар кўп. Район газетасида мақолаларим босиляпти. Узимизнинг ўша қадрдон Жума бригадирни ёзаяпман. Деярли ҳар ўн-ўн беш кунда номи чиқавергани учунми, у киши газетани ўқимай қўйдилар. Менинг бўлса бошқа бригадаларга бориб мақола ёзиб келишга вақтим йўқ. Хатни тезроқ тугатиб, чироқни ўчирмасам бўлмайди. Пашшалар укамларни ухлагани қўймаяпти... Эртага яна товуқ фабрикага борамиз. Ислом ҳали-вери тузаладиганга ўхшамайди. Ҳисобчининг ўғли Утабой эса Нукусга по-

мидор сотгани кетган. Узи яқинда Учқудуқдан келувди. Унинг ўрнига ҳам ишлаш керак. Уч кишининг ўрнига ишлаш қийин экан.

Агар отпускаи олсангиз, албатта келинг. Омон бўлинг.

Салом билан сизни қучиб-ўпиб укангиз
Шакар».

* * *

«Ассалому алайкум, акажон!

Соғлиқларингиз қалай? Уйдагиларнинг ҳаммалари соғ-омонми? Ишлар яхши кетяптими? Уй масаласида ўзгариш борми? Ариза берганингизга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди-ку, қачон оласизлар, ахир?!

Уйдагиларнинг ҳаммалари соғ-саломат. Укамлар мактабга қатнаб ҳам ишлаб юришибди. Фақат Зебинсонни формаси йўқлиги учун ўқитувчи сиз дарсга қўймапти. Отам, ойлик келса олиб бераман, дедилар. Ширин акамдан хат келиб турибди. Яна сигарета жўнатинглар, деб ёзибди. Энди у ҳам отамнинг ойлигиндан жўнатиладиган бўлди.

Энди энг ёмон янгилик ҳақида икки қаторгина ёзай: сиз яхши кўрадиган Олапаримиз кетиб қолди. Уч кун ҳеч нарса емасдан, ҳовлининг кунботар бурчагида бошини кўтармай ётди. Тўртинчи кун эрталаб чиқиб кетганича, қайтиб келмади. Ҳовлимиз Олапарсиз ҳувиллаб қолди. Ҳар қалай, уйда итнинг ҳам бўлгани яхши экан.

Қишлоғимиз совхоздан ажралиб, янги совхоз бўлди. Орден эски совхозда қолди. Ҳозирча совхоз маркази аниқ эмас. Қаллар касалхонасининг мудирини директор. Қобил сартарош клубга мудир, тўйларда қўшиқ айтиб юрадиган ўйинчи бор эди-ку, Ойпарча, ўша комсомол комитетининг секретари бўлди. Одамлар, жуда ташкилотчи қиз, деб мақташапти. Лекин секретарь бўлганидан буён тўйларга чиқмай қўйди.

Ака, битта иш жуда ёмон бўлди: мактаб директориниз Давроновнинг устидан ёза-ёз қилиб, ахири ишдан олдиришди. Пенсияга чиқишига бир ярим ой қолган экан. Хайрлашув йиғилишида гапириб туриб, одамларга ёмонлик қилмагани учун, лекин одамлар ёмонлик қилгани учун, бирдан ўзини тутолмай йиғлаб юборибди. Ҳамма ўқитувчи хафа. Умуман, мактабимиздан файз кетганга ўхшаб қолган.

Қишлоқда янгиликлар анчагина. Мактабимизга эски мозор ўрнидан стадион учун беришди. Адабиёт ўқитувчимиз Асқар ака янги стадион ҳақида шеърини ўқиди. Шу куни бўлим клубига «Оқ кема» деган кино келди. Зўр кино экан!..

Хуллас, шунақа гаплар. Ҳозир ҳаммаёқ шипшидам: гўзапоялар йиғиб-териб олинапти. Энг ёмони шуки, Жума бригадирни ишдан олишди. «Мақтайвериб, мақтайвериб ахири тагимга сув қуйдинг-да, мухбир!» деб ҳазиллашадилар.

Мақолаларим босилиб турибди. Шеър ҳам машқ қилияпман. Ишқилиб, уч-тўртта дафтарни тўлдириб қўйдим. «Т.га» деган шеърим газетада босилди. Газетани ўқиш билан Сайим бобонинг Тошхон деган набираси, Турсун тоғанинг Тозагул деган қизи, Шаропов муаллимнинг Тўтихон деган синглиси роса бошимни қотиряпти. Шеър ёзиш ҳам галва экан. Баракалло, катта шоирларга!..

Хайр, омон бўлинг, акажон. Янги йилда янгамуллам билан албатта келинлар, бирга кутамиз. Бир бочка помидор тузлаб қўйганмиз. Янги йилгача тайёр бўлади. Албатта келинлар.

Салом билан укангиз *Шакар*.

ҚУЗМУНЧОҚ

Отамурод қассобнинг тоби қочди. Умрида қаттиқроқ товуш чиқариб йўталмаган одам кўрпа-тўшак қи-

либ ётиб олди. Дард ёмон, жайдари йўрға ҳарсиллаб кўтарадиган оғир гавдаси чўндай бўлиб қолди. «Йўқ» деганига қарамай ўғиллари уни касалхонага олиб боришди. Чўмичга ўхшаш бурунли бир врач узоқ текширди. Ичакдай бир нарсани қулоқларига тақиб, иккинчи учини қассобнинг кўкрагига тутиб эшитди. Кейин унинг қорнини сйлаб, юмшоқ бармоқлари билан босиб-босиб кўрди. Қассоб кўкрагидан сал пастда санчиқ сезди. Қуйи лабини аста тишлади.

— Оғрияптими?— деб сўради врач.

— Ҳа,— деди қассоб қимтиниб.

— Амаки, сизни ётқизамиз. Текшириб кўрамиз,— деди врач ўршидан тураркан.

Отамурод қассобнинг нафаси ичига тушди. Дўхтир чиқиб кетгач, ўғлига илтижоли тикилди:

— Энди нимасини ҳам текширади,— деди у қўлини кўкрагига нуқиб, норози оҳангда.— Икки йилдан буён мана бу ерда нима бўлаётганини дўхтиринг қаёқдан билади? Дардим ўзимга аён, ўғлим.

— Ота, сиз сира парво қилмай, даволанинг. Утган ишларни ҳаёлнигизга келтирманг. Ҳозир фақат соғлигингизни ўйланг. Дўхтирлар билан гаплашаман, ҳали кўрмагандек бўлиб кетасиз,— деди ўғли унинг кўнглини кўтариб.

Бу гаплар билан қассобнинг кўнгли «кўтарилмади»...

* * *

Отамурод қассобнинг тўнғичи қиз эди. Бундан у жуда-жуда суюнди. Ота-онадан эрта етим қолган сингилларини ўзи кўтариб, қараб катта қилгани учунми, ишқилиб, ёшлигидан қиз болага меҳри бўлакча эди. Мана, хотини ҳам билгандек, қиз туғиб берди. Қассоб ўзида йўқ хурсанд эди. Аммо қувончи узоққа бормади: қизалоқнинг умри қисқа экан, чилласи чиқмай... Биринкетин туғилган икки ўғил қассобнинг дил ярасига мал-

ҳам бўлди. Бироқ қассоб уйда қизалоқ йиғиси янграйдиган кунни орзиқиб кутарди. Ниҳоят, бу истаги ҳам рўёбга чиқди: кенжаси қиз бўлди. Қассоб яна суюнди. Бахтимизга шугина омон қолсин, деб чақалоққа Турсуной деб ном қўйдирди. Ғиждувонга бориб, атай бешик ясаттириб олиб келди. Кўз тегмасин, ҳамиша ёмон кўзлардан асрасин, деб Нуротадан бир шода ола-була кўзмунчоқ келтириб, бешикнинг қасноғига остириб қўйди.

Хотини бешикни аста тебратиб, кўзмунчоқнинг оҳиста шиқиллашига монанд овозда алла айтарди:

Онасининг қизи бу, алла-ё алла,
Отасининг қизи бу, алла-ё алла,
Мунчоқларнинг кўзи бу, алла-ё алла,
Осмоннинг юлдузи бу, алла-ё алла.
Ал-ла-ё, ал-ла...

Турсуной ёшига етганида элга катта дастурхон ёзиб, ёш тўйи қилиб берди. Қизчаси юрадиган бўлиб, «дадажон», «онажон», деб тил чиқариб ширин гапирганида, бешикдаги кўзмунчоқни билакларини бўйинчасига тақиб қўйишди. Бирам ярашди, бирам ярашдики! Қассобнинг кўзлари қувонди. «Илоҳим, қизганимни ҳамиша ёмон кўзлардан асрасин», деб аста «туф-туф»лаб қўйди.

У фарзандларининг ҳаммасини эсли-хушли, меҳнаткаш қилиб тарбиялади. Оталик меҳри чексиз эди уларга. Ана шу меҳрдан қизига катта улуш тегди. Шу сабабдан ҳам Турсунойнинг яхши-ёмон кунларига унинг ўзи балоғардон бўлди.

Турсуной тўрт ёшида сариқ касалга чалинди. Хотинига ишонмай, қизини касалхонада ўзи олиб ётди. Илгари бундай жойларда ётмагани учун роса зерикди. Аммо қизи обдан тузалгунча чидади...

Турсуной тўққизинчи синфда ўқиётганида, пахта теримида қаттиқ чанқаб сув ичиб қўйди — терлама бўлиб

қолди. Қассобнинг бош урмаган касалхонаси, сўраб-суриштирмаган табибию қушночи қолмади. Ана кетди, мана кетди бўлиб ётган боласини елиб-югуриб оёққа турғазди. Икки ой ичида Турсуной ҳеч нарса кўрмагандек тузалиб кетди.

Мақтабни тугатадиган йили Турсунойнинг дугоналари ўқишга боришга тараддуд кўра бошладилар.

— Дадажон, мен ҳам ўқишга борай,— деди қизи бир куни ийманиб.

— Нима ўқишга, она қизим?

— Дўхтирликка.

— Майли, асал қизим. Дугоналардан ҳам борми ўқишга борадигани? Ҳа, унда яхши. Қани, мақтабни битираверинг-чи, кўрармиз,— деди қассоб.

Мақтаб тугади. Қассоб Турсуной билан қўшнилardan бирининг қизини етаклаб, эски сумкасини кўтариб катта шаҳарга йўл олди. Негадир оёғи тортмади. Лекин ёлғиз қизининг нияти кўнглида армон бўлиб қолмасин, кейин отасидан ранжиб юрмасин, деб кетаверди.

Қизлар медицина билим юртига ҳужжат топшириб, ётоқхонага жойлашдилар. Қассоб иккисини бир хонага қўйиб қишлоққа қайтди. Ун кунлардан сўнг хабар олгани борди. Борса, қизларнинг хонасида сочлари кўнгироқ, кўзлари кичкина-кичкина, маллагина бир бола ўтирибди. Қассоб ҳайрон қолди.

— Ассалом алайкум,— дея бола дик этиб ўрнидан туриб, қассобга жой бўшатди.

Қассоб бошини аста қимирлатиб алик олди. У кўрсатган жойга ўтирмади. Кимсан, қаердан келдинг, деб сўрамади ҳам. Таъбига ёқмайдиган иш бўлса, индамай қўя қоларди.

— Мен танимадингиз-а, амаки? Мен обгузарлик Норбой деганининг ўғли бўламан,— деди бола.

Қассоб унинг отасини дарров таниди. Таниди-ю, баттар қовоғини солиб олди.

— Мен ҳам шу ерда, Политехника институтида ўқийман. Ҳозир ёзги меҳнат семестрини ўтказяпмиз. Шу билим юртига қўшимча бино қуряймиз. Кеча қарасам, ўзимиз томоннинг қизлари юрибди,— дея сайрай бошлади бола, кейин қассобнинг хўмрайиб олганини кўриб, қисқа қилди:— Химиядан савол-жавоб қилиб ўтирибмиз. Қизларингиз чакки эмас, амаки.

Қассоб қовоғини очмади. Буни бола сезди шекилли, «Бизнинг ётоқхонага ҳам боринглар», деб ўрнидан қўзғалди.

— Бунақанги болаларни киритманглар. Яна битта-яримтаси кўриб, гапириб юрмасин. Ўзларинг ўқисаларинг тушунмайсизларми?— деди қассоб салгина қизишиб.

— У бола химиядан жуда яхши билар экан, дада,— деди Турсуной содда, самимий кўзлари порлаб.

Қассоб қизини бошлаб уришмоқчи бўлди-ю, шаштидан қайтди. Жаҳли чиққанини сездирмади. Уйдан, қишлоқдан гапириб, қизларнинг кўнглини кўтарди.

Бир-икки кун туриб уйига жўнади.

Омад Турсунойга кулиб боқди: дугонаси конкурдан қайтди. У ўтди. Қизига қўшилиб Отамурод қассоб ҳам хурсанд бўлди. Фақат қўшни қизнинг йиқилгани унга маъқул тушмади. Уқишга кирганида иккови гангур-гунгур юрармиди, бир-бирига кўз-қулоқ бўлиб.

— Қизинг келганида айтгин, кўзмунчоқни тақиб юрсин, тақмасаям, ёнида олиб юрсин. Бегона шаҳар, билиб бўладими?— деб хотинига астойдил тайинлади.

Турсуной кўзмунчоқни олиб кетди. Қассобнинг кўнгли бир оз тинчиди...

Икки йил ҳам оқар сувдай ўтди-кетди. Икки йил ҳар шанбада қассобнинг кўзи тўрт бўлиб йўл пойлади. Қизи ҳаяллаб қолган кезларда ўзи бориб хабар олиб турди. Ора-сира акаларини юборди. Бир гал қизини автостанцияга чиқариб кузатаётганида, ўша қўнғироқ

соч боланинг ҳам автобуста минганини кўриб қолди. У автобуснинг орқа томондаги ўриндиқларига ўтиб кетди. Қизи олдинда эди. Қассобнинг кўнгли хижил бўлди. Лекин ўзга иложи ҳам йўқ эди...

Икки йилни омон-эсон ўтказиб, Турсуной ўқишни тугатиб келди. Совхоз поликлиникасига ишга кириши билан ортидан совчилар ҳам кириб келишди. Кимдан денг? Норбой аравакашнинг ўғлидан. Қассобнинг бароқ қошли қовоғи яна осилди. Таъби хира бўлди. Қизидан сўраб-нетиб ўтирмай совчиларнинг жавобини бериб юборди. Совчилар бошқа сафар келганида «Норбойнинг ўғлига берадиган қизим йўқ», деб дарвозаданоқ қайтарди. Қайтарди-ю, Норбой аравакашникида бўлган воқеа беихтиёр ёдига тушди...

Ушанда аравакаш шалақ аравасини шалдиратиб келиб қолди. Аравадан тушмасдан, дарвозада кўринган қассоб билан савдон бичди:

— Қассоб бобо, боқиб юрган қисир сигиримиз бор. Шунга ҳалоллаб берсангиз, — деди-да, жўнаб кетди.

Қассоб белгиланган кунни бориб жониворни ҳалоллади, жойида пуллаб ҳам берди. Ҳаммасини саранжомлагач, пичоғини ювиб-артиб қинига тикди. Дастаси гужум болтасини, эски қайроқтошу латта-лутталарини сумкасига солиб, хуржунининг кўзига ташлади.

— У ташқарига чиқиб, қайтиб келаётса, аравакаш чўкка тушиб хуржунни титкиляпти. Қассоб буни кўрди-ю, ўзини кўрмаганга олди. Аравакашнинг қилиғидан лолу ҳайрон қолган эди. Нимани ахтаряпти ўзи? Ёки бирор нарсасини йўқотдимикан?.. Қассоб бирдан англади, қаттиқ, жуда қаттиқ ўсал тортиб кетди. Аравакашнинг: «Овқат тайёр, қассоб бобо, киринг», деганига ҳам қулоқ осмай, хуржунни йўрғанинг устига ташлаб, жаҳл аралаш ниқтади. Уйга келиб, аравакаш берган бир парча «пичоқ учи»ни қўшниникига чиқартириб юборди. Дили баттар ғаш бўлди. Ахир аравакаш уни ким деб

ўйлади? Наҳотки уни имонини бир бўлак гўштга ал-
маштирадиган кимса деб билса?! Кўнглинг қора экан,
нима қилардинг Отамурод қассобни чақириб?! Умри
бино бўлиб бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаган одам,
келиб-келиб...

Шу-шу бўлди-ю, у қайтиб Норбой арвакашнинг мо-
лини сўймади, қайтиб оstonасига қадам ҳам бос-
мади.

Ўзингдан чиққан балога, қайга борурсан давога,
деганларидек, суюкли қизи, ўғилларидан кўра кўпроқ
оталик меҳрини бахшида этган жигаргўшаси Турсуной
қассобнинг қаддини эгиб, эл-юрт олдида шарманда қил-
ди: юзини ерга қаратиб, бир кечада Норбой арвакаш-
нинг ўғли билан қочиб кетди!

Бу шум хабар қулоғига чалинган Отамурод қассоб
қутурди, томиридаги қон кўпириб-тошди, қариган чоғи-
да гуноҳга ботиб, беғуноҳ хотинини калтаклади. Қўли-
даги тутшоҳ синиб кетгунча, бечора аёлни ўласи қилиб
урди. Ажратилганга келган ўғлининг ҳам юзини тарсаки
билан ёндирди. «Ҳаммангни сўяман, шармандалар, бе-
тиқоралар!» деб шашт билан пичоғини қинидан суғур-
ди. Шовқинни эшитиб тўпланган қўш-қўшни базўр ту-
тиб қолди.

Тилаб олган қизи туфайли бадани моматалоқ, оғзи
қон эди шўрлик онанинг. Тилаб олган қизи туфайли
юраги қон эди бечора отанинг...

Қассоб гандираклаб уйига кирди. Хонанинг қибла
томонига чўккалаганча ер муштлаб қизини қарғадн, бор
овози билан бақириб «оқ» қилди. Бурчакдаги эски ус-
тунда оснғлиқ турган бир шода кўзмунчоққа (Турсуной
уни кейинги пайтларда тақмай қўйган эди) кўзи туш-
ди-ю, шартта юлиб олиб ҳовлига улоқтирди. Ини ҳил-
вираб қолган эканми, доналари сочилиб, супа билан
битта бўлди. Қассоб кафтида қолган бир дона мунчоқ-
ни маҳкам қисиб пешонасига муштлади...

Бир ҳафтадан сўнг Турсунойнинг тўйи бўлди. У,

отам мени яхши кўради, қилмишимни кечирар, тўйимга келар, деб ўйлаган эди. Отаси тугул қариндошларидан бирортаси қорасини кўрсатмади. Тўйга айтиб келган хабарчиларни қассоб итга талатди. «Қизим ўлган, эртага жаноза ўқиттираман!»— деб ўкириб йиғлади...

Қассоб касалхонада узоқ ётмади. Аҳволи оғирлашгач, «кетаман»га тушди. Уйига қайтган куни қариндошлари, ошналари йўқлаб келишди. Қўни-қўшни аҳвол сўрагани чиқди. Қассобнинг дилгир кўнгли хиёл равшан тортди.

— Бу дарднинг ҳаммаси ўйловдан бўлган. Ҳадеб сиқилиб бошингни қотирма, жўра. Бу замоннинг боласи шунақа. Ут тушганидан кейини ҳўл-қуруқ баробар ёнади. Ҳеч нарсани ўйламай, ўғилларнинг соясида маза қилиб юрсанг-чи,— деди ошнасидек Содиқ бурма гап орасида.

Унинг ҳам нияти шундай эди. Бўлмади. Баттол қизи «маза қилиб юришни» унга раво кўрмади. Кўргилик экан.

Эртаси оқшом ёнига ўғли кирди. Отасининг кўнглини кўтариш учун ундай-бундан гурунглашди. Кейин отасининг чеҳраси бир оз ёришгач, астагина гап бошлади:

— Ота, энди хафа бўлмайсиз-да. Сизга воситачи бўлишимнинг ўзи уят. Бечора, кечаям келувди. Бугун ҳам хуфтондан буён шу ерда. Қон-қон йиғлаб ўтирибди. Гуноҳини кечмасангиз ҳам майли, кириб сизни бир кўрсин, тозаям хор бўлди шўрпешона.

— Йўқ-йўқ!— Қассобнинг юзидан қон қочди, безгак тутаётгандек қўллари қалтиради.— Кетсин! Кўзимга кўринмасин. Ўлсам ўлигимга келмасин!

Ўша кеча у қизининг дераза ортидан ўксиб-ўксиб йиғлаб кетганини эшитди. Унинг ҳам дили вайрон бўлди. Нимагадир қизига раҳми келиб, ўзидан кўра унга кўпроқ ачинди. Ахир, бир пайтлар шу қизини жонидан яхши кўрмасинди, унинг фатила-фатила сочларидан силаб эркаламасинди? Қизалоғи оғриганида, шу-

гина тирик қолсин, деб кечалари илтижо қилмаган-миди?..

Қизи эртасига ҳам, индинига ҳам келди. У ҳар галгидай юракларни эзиб, аста-аста нола қилиб, аста-аста фарёд чекиб кетарди. Қизнинг бу фарёдлари қассобнинг кундан-кун сўниб бораётган қалбини чақмоқ янглиғ тилиб, ўртаб борарди. У ҳам қизига қўшилиб унсизгина йиғлар эди...

Бу тонг қассоб анча эрта уйғонди. Руҳи тетик. Таҳорат олиб, намоз ўқиди. Ўғлини уйғотиб уста Комилга жўнатди. Кўнглига яқин қариндошларини, ошналарини сўраттирди. Айвонга чиқиб бурчакдаги сумкада турган қассоблик асбобларини бир-бир олиб кўрди...

Чошгоҳда уста келиб сочини олди, соқолини тарашлади. Кечгача сўраб келганлар билан ўтириб гурунг қилди. Ҳарбийдаги ўғлига «Отанг соппа-соғ», деб хат ёздирди.

Келиб-кетувчиларнинг оёғи узилгач, кўлдан буён дурустроқ ўтириб гаплашмаган хотинини чақиртирди. Хотини муштдай чойнакда чой кўтариб келди. Қассоб зил-замбил гавдасини кўрпачадан узиб, суякларни бўртиб чиққан оёқларини чордана қилди. Хотинини биринчи бор кўраётгандек хира кўзларини катта-катта очиб, унга қараб қолди. Хотини чой қуйиб узатди. Шунда уларнинг кўзлари беихтиёр тўқнашди. Тўқнашди-ю, яна ер чизиб қолди. Қассобнинг ҳоли маълум. Хотини ҳам ундан қолишмайди. Жуда тез қарибди. Уни ҳам гам адо қилди. Қизининг гами. Ўзи аслида индамас эди, энди биров қулоғининг остига келиб гапирмаса, эшитмайди шўрлик.

Орадаги оғир сукунатни бузиб, қассоб тилга кирди.

— Мендан хафа бўлмагин. Ушанда сени уриб бекор қилдим...

— Мен сизнинг гуноҳингиздан ўша вақтда кечганман. Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин, Ориф (хотини эрини катта ўғлининг исми билан атарди). Лекин сиз Тур-

сунойнинг гуноҳидан ўтинг. Орқаиғиздан кўзи тўрт бўлиб қолмасин бахтиқаронинг,— деди ниқиллаб. Сўнг аста чиқиб кетди. Ҳар гал қизининг отини эшитиши билан жазаваси тутиб «Йўқ!» дейдиган одам, бу сафар нидамади. Бошини эгган кўйи, жимгина ўтираверди. Эшик очилди. Қизи қалтироқ товушда салом бериб кирганида ҳам, узун тўшалган бахмал кўрпача четига омонатгина чўкканида ҳам қассобдан сало чиқмади. Кўзини шифтдан узмади. Бир пайт аллақандай ёнгишган товуш эшитилди.

— Ма ушла, буни,— деди Турсуной томоғига бир нарсга қадалгандай хириллаб.

Қассоб секин кўз қирини ташлаб, қизининг тиззасида ўтирган болани кўрди. У қизини гўё тушида, қизи эса отасини хаёлида кўраётгандек... Тушда, Турсуной ширин қизалоқ. Хаёлда, қассоб меҳрибон ота эди.

Сукунат. Оғир, аламли сукунат. Қани, ким юрак ютиб ана шу сукунатни бузади? Ким?!

Қанчалар оғир ва азоб бўлмасин, қассоб хиёл бошини кўтарди. Хушрўйгина, сочлари кўпгирокдай пабираси бўйнидаги кўзмунчоқни тортиб, худди узиб олмақчидай юлқиб ўйшар эди. Қассобнинг унга кўзи тушди-ю, қалқиб сесканиб кетди. Кўзларини олиб қочди. Гўё кўзмунчоқ унинг бўйида-ю, маҳкам бўғаётганга ўхшарди. «Отажон, кечиринг!» деган заиф, қалтироқ товуши эшитмагандек, қўли билан «Чиқиб кет!» деган каби ишора қилди.

Турсуной ўввос солиб чиқиб кетди.

Бирпасдан кейин хотини кирди. Кирди-ю, ўтирмади: эшик олдида музтар бўлиб тураверди. У йиғлар, йиғлаб эрига ёлворар эди:

— Отаси, бунақа бағритош бўлманг. Одамлар бегонанинг гуноҳидан ўтади. Ахир, бу фарзандиғиз-ку. Қониниғиз-ку! Кечириб қўяқолинг-да энди!

Хотинининг мингир-мингири қассобга оғир ботди. Аслида унинг ҳам қалбида шунга ўхшаш аллақандай

бир истак уйғонган, бу гапларсиз ҳам кўнгли тўлиб турган эди. «Одамлар бегонанинг гуноҳидан ўтади», Утади!.. Қизи... Фарзанди...

Бирдан қассобнинг хўрлиги келди. Бояги истак янги пайдо бўлган меҳр кучи билан йўғрилиб, юзага қалқиб чиқди, бироқ у гапиролмас, тили айланмас эди.

Хотини уйдан чиқиб кетдими, туйқус ғойиб бўлди-ми, буни қассоб ҳатто сезмай қолди...

ЮЛДУЗЛАР УЙҒОНДИ

Улуғ ҳаким Абу Али ибн Синонинг ёшлик чоғларидан бир лавҳа

Шаҳарда нотинчлик ҳукмрон. Кўчаларда ола-говур, сипоҳилар галаси қаёққадир шитоб билан от суриб кетмоқда.

Кунин бўйи мутолаа билан машгул бўлиб, эндигина кутубхонадан чиққан Хусайн бу ҳолни кўриб, гангиб қолди. Кўнглига хавотир тушиб, икки маҳалла наридаги устози Абу Абдулло Нотилийнинг уйига шошиб жўнади.

— Амирни ўғирлашибдур, ўғлим,— деди Нотилий оппоқ соқолини тутамлаб. Сўнг чуқур уҳ тортиб, қўй кўзларини пирпиратиб давом этди:— Буғрохоннинг ўғли Наср шаҳримизга қўшин тортиб келмоқда. Яна ғазот, яна ўлим! Қорахонийлар, азалдан суннийпараст, энди шиаларни текис қилич дамидан ўтказадилар. Э, бу қирғин-қиёмат фақат улуснинг шўри, пешонасига битган тавқи лаънат. Айтишларича, амирни ҳам Наср одамлари ўғирлашган. Асли бунга унинг нодонлиги сабаб. У сўнгги пайтлар бедод айламакдан ўзга нарсани билмай, доруссалтанада ўзига бино қўйиб, юзтубан кетди. Бобокалони амиралмўминин Исмоил Сомоний тутган ҳақ йўлдин, эзгу юмушлардин юз ўғириб, айш-

ишратга, кайфу сафога ружу қўйди. Авомга жабру ситамлар кўргузди. Сарой аъёнларининг изн-ихтиёрини ўзларига ҳавола этди. Ул нодонлар эрға, ўзлари фармойиш чиқариб, ўзлари ижро қилдилар. Бу субутсиз аркони давлатнинг қиличи тигидан не-не бегуноҳ бошлар танларидан жудо бўлди. Уларнинг охи тутмайди дейсанму? Оқибат буюк сулоланинг риштасига путур етиб, танг ҳолга тушиб қолди! Ҳолимиз энди баттар танглашур, ўғлим. Билмайменки, бу амир не кароматлар кўрсатади, бечора авом бошига не кулфатлар ёғдиради! Шўрлик аҳли илмнинг тақдири не кечади? Буни ёлғиз тангри-таолодин бўлак ҳеч кимса билмайдур.

Ҳусайн кекса, закий устодининг туғёнли фикрларига жимгина қулоқ тутди. Шу кўз ўнгида ўғирланган амир Нуҳ ибн Мансурнинг қув кўзлари, заҳил башараси лоп этиб намоён бўлди. Бурноғи йил кўкلاميда у хаста амирнинг дардига даво топиб, унинг марҳаматига сазовор бўлган эди. Дарддан фориг бўлган амир Ҳусайнни саройга чақиртирди.

— Қани, халоскорим мавлоно Ҳусайн, соғайган беморига не хизмат раво кўрадилар, не юмуш буюрадурлар, бош устига!— деди амир хушнуд жилмайиб.

— Шаҳриёри оламга тилагим шуки, бирламчи, барча дардлардин фориг бўлиб, соғу саломат бўлғайсиз. Иккиламчи тилагим, фақирга «Саввонал ҳикмат»¹дан илм олмоққа ижозат этсалар, тоабат дуоларида бўлур эдим.

«Хазинанинг ярмини тиласа керак», деб кўзлари аланг-жалаңг бўлиб турган аҳли сарой, Ҳусайннинг бу жавобидан афсус ила бош чайқаб, астагина шивирлашиб олишди: «Э, нодон бола, аркони давлат тила

¹ «Саввонал-ҳикмат» («Ҳикмат хазинаси») — Исмоил Сомоний ташаббуси билан Бухорода ташкил этилган улкан ва бой кутубхона.

тилагингни, деб турганида, шунчалик ҳам паст тушадими? Хаҳ, манглайи қора!»

— Фақат шугинами тилагингиз, мавлоно?— дея қайта сўради амир.

— Ҳа, шаҳриёри олам. Шу тилагимиз ўринласа, нур устига аъло нур бўлур эди.

— Мавлоно Ҳусайн, бизни бағоят хушнуд этдингиз. Негаки, мен ҳам илмни қадрлаймен, китобга ихлосим баланд. Мутолаа қилгулари келган экан, марҳамат, ижозат. Кутубхонамиз эшиклари сиз учун ҳамиша очик!— деди амир кулимсираб.

Ҳусайн кутубхонага қадам қўяркан, моғор ва зах босиб кетган китобларга кўзи тушди-ю, амиринг баландпарвоз гапларини эслаб мийиғида жилмайиб қўйди. Унинг бугунги ҳалокатини эса билимсизликдан, аҳли илмни шафқатсизларча қатагон этганидан деб биларди.

«Китоб ўқимаган, илм ўрганмаган халқ ҳеч қачон зулматдан халос бўлолмайди, ўзлигини намоён этолмайди. Бу дунёда руҳан басир бўлиб қолиш ва оми бўлиб яшашдан ҳам даҳшатлироқ нарса йўқ!» деганида устози Нотилий қанчалар ҳақ экан!..

Шом фалак юзига парда тортганини кўриб, Ҳусайн ижозат сўради. Юраги ҳаприқиб, устозининг «Қоллингиз», деган қистовига ҳам кўнмади. Шундай алғов-далғов маҳалда шогирдини ёлғиз жўнатилшга кўнгли бўлмаган Нотилий, унга ўғли билан хизматкорини ҳамроҳ қилди.

— Бу нотинч паллада кўп ҳам кўзга кўринаверманг. Бирор юмуш ё зарур калом эҳтиёж этса, ўзим киши юборурмен. Ишқилиб, омон бўлинг, ўғлим.

— Ташаккур, устод.

* * *

Ҳар оқшом болаларнинг қий-чувига, дарвешларнинг зикру саноларига тўлиб кетадиган Бухоро кўчаларию

гузарлари гуиғ. Зулмат қоплаган маҳалла-кўйлар ҳувиллаб ётибди. Жинкўчаларда дайди итларнинг кўланкаси кўринади-ю, босиб келаётган бало-қазодан ўзларини ҳимоя қилмоқчидек бир зумда зим ғойиб бўлишади. Она маскани Бухорони бундай қўрқинчли ва мотамсаро қиёфада кўрган Ҳусайиннинг юраги ўйнаб, вужудни титраб кетди: «Ё, тавба! Бу не ҳол, фалак? Донишу фозилларнинг суюкли маскани бундоғ забунликка юз тутмиш? Сабаб не? Қани улуғ Исмоил Сомоний тиклаган машҳур ва мағрур Бухоро? Нечун у бундай пароканда ва ғариб? Нечун гирди бало ичра қолди? Нечун?»

Ҳусайиннинг юраги баттар ғаш бўлиб, ўз хаёллари гирдобиди ўзи чарх уриб борарди. Унинг навқирон қалбини бу жавобсиз дардлар ўртар, эндигина йиғирма бир баҳорга қадам қўяётган навқирон Абу Али дилини ёндираётган ҳар бир савол тағига етишга уринар эди.

Улар Дегрези ва Мокусозон гузарларидан ўтиб, Нодир қўрчи¹ гузарига етганларида, Ҳусайиннинг кўзи қурол-яроғ олаётган бир тўда навкар ва сувориларга тушди-ю, юраги қайта хун бўлди. Чақмоқ янглиғ йилт этиб, қилларига солинаётган қиллиларни, садоқларга тикилаётган камонларни кўриб кўзларини чирт юмди.

«Нелар бўлаётир ўзи бу юртда? Яна қонсизган қиллиларму, яна қатли омуму? Э, оллои карим, бандаларингни нега бунча хунхўр қилиб яратдинг? Улар бир-бирларининг кўзларига тикилиб ёлғон сўйлайдурлар, бир-бирларини кўра-билатуриб алдайдурлар, ҳалол йўл қолиб, нопок йўлни ахтарадурлар! Ҳамма нарсанинг қадри бойлик билан ўлчанадур. Бахт ҳам, тахт ҳам бойлик эвазига сотиб олинадур. Нечун бундай, нечун?»

Ҳусайин уйларига яқин қолганида маъюс бошини аста кўтарди, ҳамроҳларига миннатдорчилик билдириб, ижозат берди.

¹ Нодир қўрчи — қулдор, қулбардор.

— Хотирамдан кўтарилай дебди, болам. Ҳали шомдан илгаринроқ жўрангиз Сафармурод чиқиб эрди. Ойимгулбибининг яна товлари қочибдур. Бир хабар олсун девди,— деди онаси Ситорабону, Ҳусайн кўнгли тиламай тамадди қилиб, дастурхонга фотиҳа ўқиганидан сўнг.

Ойимгулбиби уларнинг девор-дармиён ҳамсояси. Ёлғизгина набираси билан яшайди. Боёқиш кампир кўпдан буён ихтилож — юрак ўйноғи касалига мубтало. Сўнгги пайтларда дард кўп ружу қилиб, бибининг тишка-мадорини қуритган. Тез-тез ҳансирайди, бир жойда узоқ ўтира олмайди. Ҳусайн бибини даволашга кўп бора уринди. Лекин дори-дармон кор қилмади.

Ҳусайн дорилар солиб юрадиган бахмал жилдини олиб, икки ҳовли ўртасидаги ички даричадан Ойимгулбибиникига ўтди. Кафтдек ҳовли қоронғилик қўйнида, эски эшик тирқишидан нур тушиб турар, ичкаридан Сафармуроднинг уввос солиб йиғлаётгани эшитилар эди: «Мани ёлғиз ташлаб кетманг, бибижон!»

Ҳусайннинг юраги увишиб, жойида тўхтаб қолди: «Тангри омонатини олибди-да». У қиблага ўгирилиб, билинар-билинемас титраётган тиззаларини ушлаган кўйи деворга суянди, қайноқ томчилар юзларига сизиб тушаётганини сизди...

Ҳусайн бу муштипар кампирни болалик чоғларидан билади. Уша, улар Афшонадан Бухорога кўчиб келган кезларида Ойимгулбиби хийла тетик, бардам эди. У тиккан чиройли сўзаналар, доврўғи оламга машҳур Бухоронинг зар ҳалли тақяларини узоқ-узоқ юртлардан Бухорон шарифга келганлар совға ўрнида олиб кетишарди.

Қайси йили Нуҳ ибн Мансур Ойимгулбибининг ёлғизгина ўғлини аскарликка олди. Ўғли қорахонийлар билан жангдан қайтмади. Жасади қай элларда қолиб

кетгани номаълум. Ойимгулбибининг гужумдай қадди ғамдан букилди. Инглай-инглай кўзлари нурсизланиб қолди. Бу кўргилик етмагандек, кўҳликкина келишини беклардан бири ўз ҳарамига олди. Келини шўрлик бу шармандаликка чидаёлмай, икки кундан сўнг оғу ичиб... Ойимгулбиби бу бебақо дунёнинг ҳадсиз ситамларидан ҳувиллаб қолган уйида ёлғиз суянчи — набирасини бағрига босганича бўзлаб қолаверди. Мана, паймонаси тўлиб, охир-оқибат, қайтмас йўлга равона бўлди. Ортидан қадди букилган Сафармурод мунгайиб қолди.

О, бу оламда Сафармурод бўлиб яшаш қанчалар оғир!..

Бу беазир ва дилкаш кампир кўп ҳикояту ривоятларни ёд билар, камалакнусха сўзана ёки тақя тиккан кезларида гузар болалари унинг атрофини ўраб, эртақларини чурқ этмай тинглашар эди. Вужудлари қулоқ бўлиб ўтирган болалар орасида, албатта Ҳусайн ҳам бўларди. Уйину шўхликларни унутиб, сеҳрли, афсонавий, дилбар бир оламда кезиб юрган Ҳусайн Юсуфу Зулайҳо қиссасини тинглаб кўзига ёш олар, мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатган мардонавор Рустам достонига қулоқ тутганида қалбига титроқ тушиб, беихтиёр энтикиб кетарди. Ойимгулбибининг ажойиб нақллари туфайли у бою боёнларнинг зулми, хунрезлигидан воқиф бўлган, уларни ич-ичида лаънатлаб ёмон кўриб қолган эди.

Золимлардан золимроқ шум ажал шафқат этмай,
Салтанатдан уларни элтиб ташлаб йироққа,
Хазинани олишга улгуролмай, вақт етмай,
Фақат бир кафан бирлаи киришдилар тупроққа.

Энди Ойимгулбиби ҳам, унинг ғаройиб эртақлари ҳам йўқ...

Ҳусайннинг вужуд-вужуди бўшашиб, ортига бурилди. Отасига яқинда бир машшоқ дўсти совға қилган

доторда қандайдир куйни мароқ билан чалаётган укасини ишора билан тўхтатди. Сўнг ҳазини, шикаста товушда:

— Ғиймгулбиби неча ёшда эдилар?— деб сўради.

— Иб-е?! Оламдан ўтибдиларми?! Жойлари жаннатда бўлсин, бир кам тўқсонда эдилар. Бечора, бугун чошгоҳда сочларини ювиб, манга ўрдирувдилар. Яна ур-йиқит бошланганини эшитиб юрак хуружлари тутган. Уруш деган сўзни эшитсалар баргдай титрайдиган бўлиб қолганди бояқиш,— дея Ситорабону пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Ҳамма бирин-кетин юзига фотиҳа тортди.

Ҳусайн жилдини бир четга оҳиста қўйиб, чопонини кийиб Сафармуроднинг ёнига чиқди.

Шу тун Ҳусайн бало-қазодай ёпирилиб келган қирғинлардан унсиз оҳ тортаётган Бухоро каби жудолик оламида ёнаётган Сафармурод сингари ярадор оҳудек тўлғаниб чиқди...

* * *

Эртасига пешиндан сўнг буткул Бухорон шарифда қиёмат қўпди. Ҳусайн ҳам ошиқиб кўчага отилди. Отасининг: «Қайтинг, ўғлим! Мутаассибларнинг кўзи қонга тўлган, эҳтиёт даркор», деб уввало зорлангани билан уйда юраги чидаб ўтиролмади.

Оломон қий-чув, сурон билан Регистондаги бозор майдони томон югуриб борарди.

— Янги амир фармон берибди. Куфр китоблар ёндирилармиш,— деб шивирлади унинг ёнида чопиб кетаётганлардан бири, сўнг икки почаси шалвираб қолган иштонини кўтарганча югура кетди.

«Китоблар ёндирилармиш!» Ҳусайннинг миясида чақни чаққандек бўлди, ҳуши бошидан учди. У югуриб кетянтими, судралиб боряптими — ўзи ҳам билмас эди.

Майдонда тсғдек қилиб «Саввонал-ҳикмат» китоблари гарамланган. Чекка-чеккасидан қўйилган олов аста-секин гулханга айланиб борар, гулхан теграсини Наср навкарлари билан суворилари зич ҳалқа тузиб ўраб олишган эди.

Ҳусайннинг бу манзарага кўзи тушди-ю, «Во дариф!» деганича титраётган қўллари билан юзларини, қайноқ томчилар шашқатор оқаётган кўзларини беркитди. «Бу гумроҳ амир не телбаликлар қиляпти ўзи? Илмлар хазинасига ўт қўймоқлик? Оламда бундан кўра гуноҳи азим борми?! Ё раббий, пешонанг бунчалар шўр бўлма-са, Бухоро, онажоним!»

Шу пайт навкарлар оломон орасидан гулханга ташланган шоир Бобомирзо Давронийни майдон узра судраб олиб ўтдилар, сўнг тепкилаб-тепкилаб, бир четга элтиб ташлашди. Бечора шоир аёвсиз калтак зарбидан инграр, қон кўпираётган лабларини базўр очиб-ёпиб алланималар деб пичирлар эди. Юпунгина уст-бошидан тутун бурқсирди. Тўрт-беш кишилашиб шоирни Мўмин заргарнинг дўконига олиб кириб ётқизишди. Ҳусайн ҳар дақиқани ғанимат билиб, дардига малҳам топишга шошилди...

Олов зўраяр, шиддат билан кўкка ўрлаётган тутун эса, Бухоронинг мусаффо осмонини тўлдириб борар, дунёнинг турли юрту элларидан не-не азоблар билан тўпланган буюк хазина, қанча-қанча донишмандларнинг ақлу заковати билан бунёд этилган нодир саҳифалар кул бўлиб кўкка соврилмоқда эди...

Ҳусайн бу бебаҳо кутубхонада икки йилга яқин илм ўрганди. Катта-кичик деярли барча рисоаларни кўздан кечирди, сарғайган саҳифаларни кўз ўнгига ёниб, кулга айланиб бораётган китобларни кўриб тураркан, юрак-юраклари тўкилиб борарди. Ҳусайн ҳам чидаб турулмади. Шашт билан ловиллаётган гулхан томон отилган эди, ёнида турган уста Мўмин маҳкам ушлаб қолди.

— Бўлар иш бўлди, болам. Энди ланн билан олишмоқдан не фойда! — деди уста Ҳусайини бағридан чиқармай.

«Эй тангри, ўзинг бу бандан девонанинг кўнглига раҳму шафқат солсанг-чи! Унинг басир кўзларини очсанг-чи! Бу не бедодликки, тафаккур олами — кутубхонага ўт қўйиб, улуснинг йўлчи юлдузи бўлган китобларини ёқса! Нечун қараб турибсан энди? Бу иблису лаинларни ҳам шу ўтда ёқмайсанму, китоблар мисоли кулини кўкка совурмайсанму? Қани илсофинг, қани адолатинг?!»

Кучли дод-фарёд Ҳусайиннинг тўзғиган хаёлларини бўлди.

Китобдор Иброҳим ибн Малик ўзини гулхаиға ташлади...

Кимдир унинг тобора аланга олиб ёнаётган эгни устига бир меш сув қўйиб юборди. У «оҳ!» деб наъра тортди-ю, гандираклар йиқилди. Қиприклари ёниб кетган сўниқ кўзларида гулхаи алангаси қотиб қолди. Ҳусайн ҳам бирор чора-тадбир кўрмоққа улгурмади. Жасадни ҳам устанинг дўконига олиб кетишди.

Шундан сўнг бирор кимса юрак ютиб гулхаиға яқин йўламади.

Аста-секин тарқалаётган оломон иккига ажралиб, телба-тескари қадам ташлаб келаётган бир кимсага йўл берди. У бошини кўтариб чор-атрофга аланг-жалаиғ боқар, қалтираётган қўллари билан ниманидир тутмоқчи бўлар, қадам босган сари букилиб-букилиб кетар эди.

— Ё фалак, қаҳринг мунчалар қаттиқ! Ахир, бу ўғирланган амир-ку! Бу банди ожизнинг ёзуғи шулмикин ё? — дея бош чайқаб ёқасини тутди уста. Шунда Ҳусайиннинг ёдига устози Нотилийнинг сўзлари келди: «Бу субутсиэ мустабиднинг қиличи тнғидан не-не бегуноҳ бошлар танларидан жудо бўлди. Уларнинг оҳи тутмайди дейсанму?»

Оломоннинг ҳайрат тўла кўзлари гулхан атрофида тентираб юрган амирда. Биров ачинар, биров кулар, биров юзни тескари ўгириб олган эди. Амирнинг оловга яқинлашиб қолганини кўриб, увада жанда кийган, соч-соқоли ўсиб дарвеш қиёфасига кирган бир пайтлар саройдан амирнинг ўзи бадарға қилган шоир ва фозил Исфандар Муслимий унинг қўлларидан ушлаб, майдондан нарига етаклади.

— Ким бу?— дея ҳирқираб сўради амир.

— Бир шоир.

— Кимсиз ахир, айтинг? Исмнигизни айтинг?!

— ...

Амирнинг вужуди қалтираб, шоирга эргашиб борар, ёнидаги бахти қаро дарвешдан ҳам ғариб ва нотавон кўринар эди...

Ловиллаб турган гулхан учиб, бурқсиган тутунга айланди. Бир нафас туриб илондек вишиллади, сўнг қора тутун бурқсиди.

Бу ҳол шомгача такрорланди...

Кечга бориб Ҳусайннинг иситмаси чиқиб, тоби қочди. Ўзойи бадағига қалтироқ кирди. Сафармуроднинг сўнгсиз фарёди майдондаги кўкка ўрлаган гулхан, шоир Бобомирзо Давронийнинг қон қотиб қолган лаблари, китобдор Иброҳим ибн Маликнинг жизғанақ гавдаси, телба амирнинг кўзларидаги саросима, кулга айланиб учиб юрган жизғинақ саҳифалар... Бухоронинг дуд босган осмони кўз ўнгидан нари кетмас, қалби «Саввонал-ҳикмат» сизгари ҳувиллаб қолган эди.

...Уюм-уюм китоб ёлмоқда. Еру осмонни қора, қоп-қора тутун қоплаган. Ногаҳон кўк бағрини тилиб қаҳ-қаҳа янграйди. Самовот аллақандай ваҳима оғушида, оломон тошдек қотган. Қулоқларини йиртгудек жаранглаётган кулги қудратидан гулханнинг шашти сўнгандек бўлади. Ҳусайн ҳайрат билан қора қуюнга тикилади. Тикилади-ю, ўнгидами, тушидами ғира-шира эслаб қолгани Исмоил Сомонийнинг сиймоси кўрингандек туюла-

ди. Унинг кўзлари тўла ташвиш. Бухоронинг поёнсиз осмонда эса бургутсимон баҳайбат бир қуш полалонларини йўқотиб, чарх урганча фарёд чекиб бўзлайди, бўзлайди...

— Уртанма, болам! Кимки кўрнамаклик қилиб, китобга ўт қўяр эркан, оқибат ҳам ўтда куйгусидир! — деди отаси унинг рез-реза тер оқаётган манглайини оҳиста силаб.

...Қоронғи чўкиб, юлдузлар уйғонди. Аммо уларнинг жамолини бу оқшом бухороликлар кўрмади. Чунки фалак юзини куйиб кулга айланган китоблар дуди қоплаб олган эди... Кўҳна Бухоронинг тангу тор кўчаларидан биридаги ҳовлида бир жуфт юлдуз бедор чақнар эди.

Абу Алининг туйғун кўзлари...

ЧОРРАҲАЛАР

Дўстим!

Соғ-омон бормисан? Дунёнинг шодликларига кўмилиб, қувончларига йўғрилиб, яйраб-яйраб юрибсанми? Ана шундай севиниб, яйраб юришларингга борман-да! Чехрангда табассум балқиган кезлар... Йўқ, сенинг кулгиларингни, чўғдай порлаган кўзларингни эслаш энди менга оғир. Афсуски, узоқ йиллар ахтариб, излаб, топдим деганимда, сени яна йўқотиб қўйдим. Топдиму йўқотдим.

Мана ўшанга ҳам қирқ тўққиз соату эллик беш дақиқа бўлди. Ушбу сатрларини ёза бошлаганимда соат мили эллик олтинчи дақиқа сари илдам одимлай бошлади. Сўнг эллик еттинчи, эллик саккизинчи... Вақт жамки тезликларнинг энг шиддаткори ва аёвсизидир. Кўзингни каттароқ очмасанг, унинг шафқатбилмас қадамлари остида йитиб кетишинг ҳеч гап эмас.

Вақт сингари сени ҳам қайтаришнинг иложи бўл-

мади. Ахир, менинг ягона суяничим, дардларимнинг малҳами, шодликларимнинг илҳомчиси ўзинг эдинг-ку! Бироқ сен кетиб қолдинг. Афсус... Ҳар ҳолда мени ёлғиз ташлаб кетмасанг бўларди. Шўрлик бошимни минг балога гирифтор этиб юрган илмий ишимни ҳимоя қилгунча ёнимда турарсан, деган умидда эдим. Майли... Биз яна бир-биримиз билан топишармиз, ана ўшанда бу дунёда биздан бахтиёр бир зот бўлмас. Ҳозирча мапа шу дил суҳбатларимиз ҳам, билсанг, мен учун кони давлат...

Эсингдами, ўша тун осуда, ойдни эди, иккимиз танҳо қолдик, кўчаларни кездик. Биз шундай эҳтиёткорлик билан қадам босардикки, ҳатто дарахтларнинг уйқусини бузишдан чўчир эдик. Пойимизга тўшалган майсаларнинг гаройиб тушларини тўзғитиб юбормасликни истардик. Қизиқ, майсалар ҳам туш кўрармикан? Майсаларнинг тушига нималар кираркан? Ўша пайт хаёлимдан ўтган бу саволлар ҳануз жавобсиз. Унда биз ўзгача бир оламда юрардик. Бу олам бегубор ҳам гўзал, гам-андухга бегона эди. Мен, сен ва эртақлардагидек осуда тун...

Қутилмаганда тун бағрини тилиб, аллақандай оқи-зона бир товуш эшитилди:

— Ёрдам беринглар, ёрдам!.. Адойи тамом бўлдим-ку!.. Ягона ишончим ҳам йўққа чиқди. Ушланглар у бахт ўғрисини!..

Мен овоз келаётган томонга югурмоқчи бўлган эдим, қўлимдан шартта тутиб қолдинг.

— Тўхта! Қичқираётган — тун париси, унга ишона-ма. Ҳўйла қияпти. Қайт!— дединг.

Мен яна юлқиндим. Сен қўлимни олдингидан ҳам маҳкамроқ сиқдинг.

Тун парилари! Нега улар алдайдилар? Нега ярим тунда ёлғиз юрадилар? Эҳтимол у пари эмас, ҳақиқатан бахтсизликка дучор бўлган бир бечорадир... Буни на сен, на мен била олдик.

Мени ҳануз ўша нолакор товуш қийнайди. Тушларимда ҳам тинчлик йўқ. Ушанда ёрдамга ладил бормаганим учун ўзимни ўзим койийман. Начора?..

Ниҳоят, чарақлаган юлдузлар жамолига ҳасад қилаётгандек, кўк юзига қора булут парда тарта бошлади. Биз кезиб юрган сокин олам бирдан ёришиб кетди— чақмоқ чақнади. Еру кўк бир ёниб ўчди. Момақалди роқ гумбурлади. Наърасидан гўё осмон қулаб тушадигандай бўлди. Бунга чидаёлмаган бечора фалак хўрлиги келиб йиғлаб юборди: баҳор баҳорлигини қилди...

Ушанда сен илк маротаба тун бўйи мен билан қолдинг: хонамга бординг. Бундан қанчалар севинганимни билсанг эди! Йўқ, бунинг ҳаммасини батафсил сўзлаб бера олмайман. Шундоқ бўлса ҳам нималарнидир хотирлашга уриниб кўраман. Сен каравотга чўзилиб уйқуга кетдинг. Мен эса бармоқларимни қабартириб юборган ручкани олиб, илмий ишни давом эттирмоқчи бўлдим. Уринишларим бекор кетди, бир сатр ҳам ёзолмадим. Иштиёқ йўқ. Буидай пайтда ўзингни мажбур қилиш бефойда. Лекин хонамда энг яқин дўстим, ҳамдамим ётганлигидан бошим осмонда эди. Бир зум сенга термилиб, тепангда тош қотдим. Сиздинг. Скин кўзларингни очдинг.

— Ёз, нега ёзмаяпсан, ёзавер!— дединг. Овозингдан, назаримда, рутубатли хонамнинг деворларига ҳам жон киргандек бўлди.

— Ёзгим келмай қолди,— дея оқлашга уриндим.

— Нима, мен халақит беряпманми?— дединг.

— Йўқ-йўқ. Аксинча...

Сен кулдинг.

— Илмий ишингни ҳимоя қилсанг, олим бўласан-да?

— Ҳа, шу, олимга ўхшаганроқ бир киши-да.

— Нега ҳақиқий олим эмас?

— Билмадим. Ҳақиқий олим бўлиш осон эмасдир балки...

— Шу турнирда биров сенинг олимлигингга ҳам ишонмайди. Бўйингни қара... Муштдай бошингдаги қасқон ҳам, анови бесўнақай портфелинг ҳам савдогарларникига ўхшайди.

— Ишонмагани маъқул. Мен кўргазма учун олим бўлаётганим йўқ-ку?

— Ғалатисан-а!— Сен бошингни сарак-сарак қилиб жилмайдинг. Жилмайшингда ҳам ажиб бир ҳолат «ғалатисан, жуда ғалатисан», деган бир маъно бор эди.

Ташқарида эса ҳануз осмон ноласи. Ёмғир томчилари баргларни, гулларни, майсаларни чиннидай ювади, табиатни ғуборлардан тозалайди. Ёмғир бўлиб яшаш оғир, дўстим. Чунки ғубор кўп, чапг кўп...

Ёмғир бўлиб яшаш оғир! Кўп оғир, дўстим!..

Эрталаб кўзларимни очсам сен йўқ. Кетганингни сезмай қолибман. Начора...

Ушандан буён мен гаранг, қилаётган ишларим ҳам бетайин — куну тун сени ахтараман. Топмайман. Лекин барибир ишончим комил: бир кун ҳузуримга келасан, бу оламда танҳо иккимиз қолиб дилдан суҳбат қураимиз. Кел, дўстим, келақол...

Қўлларингни ғойибона сиқиб қолгувчи дўстинг

АЛИШЕР.

* * *

...Кечагина сўнги бобини бошлаган илмий ишимни бир четга қўйиб, сенга мактуб ёзяман — қоғозсиз, қаламсиз мактуб. Олдинги мактубларим сени толиқтирмаган бўлса — бас. Еки «мунчаям файласуфона», дея кулаётгандирсан. Кулма, дўстим, кулиш қочмас. Ахир ҳаётнинг ўзи фалсафадан иборат эмасми! Бундан ташқари, мен фақат сен билангина шу йўсин гурунглашман. Ҳаётда эса, мен ҳам бўлакчаман, ошна.

Бир воқеа ёдимга тушди. Талабалик йиллари эди. Меҳнат семестри даврида бизни қабул комиссиясида навбатчиликка олиб қолишди. Вазифамиз — эшик олдиди туриб, бегоналарни имтиҳон олинаётган бино ичкарасига қўймаслик.

Бир куни қошимизга бир киши келди. Кўриниши чакки эмас — савлат бор, мўйлов бор, яна... Жўяни имтиҳон топшираётган экан. Ичкари ўтмоқчи бўлди. Шерикларимиздан бири унинг йўлини тўсди, ҳозир уёққа кириш мумкин эмаслигини тушунтирди. У бўлса бирдан ўқрайиб, сумкасидан қоғозга ўроғлиқ яримта фишдай бир нарсани чиқарди ва худди минбарда оташни путқ сўзлаётган нотиқнинг қўллари сингари, ҳалиги нарсани тутган қўлини ҳавода ўйлатиб:

— Мана шу билан бошингга бир ураман, пачағинг чиқади сен маҳмаданани! Қоч!— дея ўшқирди.

Шунинг устига қабул комиссиясининг раиси келиб қолди. Бўлган воқеани унга айтдик. Раис бояғи одамни танийди шекилли, кулиб келиб, қуюқ саломлашди ва қўлтиғидан олиб ичкарига бошлади...

Ким билсин, раис ўша нарсага ўз бошини тутиб бергандир. Бечора бош...

Мана шунақа, дўстим! Сен кимгадир ҳақиқат қилмоқчи, қопун-қонданги тушунтирмоқчи бўласан, у эса пинагини бузмайди... Бояғидай нарсасини кўрсатиб дағдаға қилади. Бундай одамларнинг танаси ҳам, юраги ҳам қоғозга ўроғлиқ бўлади.

Шу куни бир воқеа рўй берди. Бизга мактабда таълим берган Бобосев деган ўқитувчимизнинг ўғли яна йиқилиб чиқди. Учинчи йил шундай бўлиши. Ўзим савол-жавоб қилиб кўрганман. Билимлигина эди. Билими тузуг-у, лекин... Бола узоқ йиғлади, хафа бўлди. Менинг ёрдам беришимни истайди, мен эса унга кўзидаги ёшларни артишдан бошқа иложим йўқлигини айтгим келади... Сўнг ҳужжатларини олиб техникумга топширди, икки фандан ҳам аъло баҳолар билан ўтди.

Бобоев домлани бекорга эсламадим. У киши бизни ҳамиша тўғри бўлишга, бойликнинг эмас, виждоннинг қадрини билишга ўргатган. У ўзи оддий яшаса ҳам қалби осмондай мусаффо, кенг. Муҳими — Бобоевнинг имони бутун!

Ташқарида ёмғир томчилай бошлади. Яна осмоннинг дардлари қуйилади. Фалак мана шундай ғамгин қўшиқ бошлаган кезлари беихтиёр қишлоғимни қўмсаб кетаман. Бу ерлардан кетгим келади. Қанотларим бўлсаю қишлоғимга учиб кетсам. Ҳа, ҳозироқ учиб кетсам. Ёнимда сен ҳам бўлсанг. Майли, ёмғир бизни аёвсиз саваласин, кийимларимизни шалаббо қилиб юборсин — барибир оптимизга қайтмасдик, дўстим.

Баъзан шаҳар ҳавоси кишини бўғиб юборади, сиқилиб кетасан. Бундай пайтда кўчага чиқиб кетгинг ё ким биландир тўйиб-тўйиб дардлашгинг келади. Ким билан?.. Ёнимда йўқлигингга афсусланаман, дўсти ҳамдам. Майли, нима бўлганда ҳам бу ёруғ оламда борсан-ку...

АЛИШЕР.

...Туи ярмидан ошяпти-ю, лекин кўзларимга уйқу келмаяпти. Туриб тамаки чекаман, қайта ётаман. Тамаки тутунига тўлган хона ҳавосидан нафас оламан. Ари уясидай ғувиллаётган бошимни кўрпага буркаймаман. Бўлмайди. Бугун бўлиб ўтган бир воқеа ёдимга тушиши билан бутун вужудимга титроқ киради. Гўё ичимга бир нарса кириб олгану, чиқиб кетолмай қийналаётганга ўхшайди.

Туриб яна тамаки чекдим. Сўнг ғира-шира ёруғлик тушиб турган пардани суриб, ойналари ликиллаб қолган деразани очиб юбордим. Юзимга салқин шабада урилди. Ташқари сутга чайиб олингандай оппоқ. Осмонда ой ёлғиз: борлиққа гўё ҳасратиши тўкмоқда. Аллақаердан қурбақанинг зўр бериб қуриллагани эшитилади.

Хуллас, бундай бўлди. Илмий раҳбарим Москва йиғилишига кетганлиги сабабли унинг ўрнида студентларга лекция ўқидим. Дарс жуда ҳам қизиқарли ўтди. Саволлар дўлдай ёғилиб кетди. Танаффусни ҳам унутдик. Болалар билан тил топиша олганимдан хурсанд эдим. Ахир, лекция «тинглаб» кўзини лўқ қилиб чиқиб кетадиганлар оз дейсанми?..

Кафедрага кириб эса, ҳафсалам пир бўлди. Уқитувчилардан уч-тўрттаси чакакма-чакак туриб олиб, гўё бошқа мавзу йўқдай, кимнидир ғийбат қилишаётган эди. Қўлида фан номзодилик дипломи бор бу одамларнинг бунақа суҳбатини эшитсанг, эсанг қотади.

Ғийбат, ҳасад бор жойда соғлом ҳаёт бўлармиди, дўстим?

Пешиндан сўнг раҳбаримнинг ўрнига сиртқи ўқиётганлардан имтиҳон олдим. Имтиҳоннинг бошланиши ёмон бўлмади. Яхши биладиганлар шартта-шартта гапнириб баҳони олиб кетишди.

Бир пайт хонага домланинг яқин дўстларидан, шу институт кафедра мудирларидан бири кириб келди.

— Ҳорманг, ҳорманг,— деди у мени катта тутиб.

— Саломат бўлинг. Келинг, домла,— дея ўрнимдан турдим.

— Имтиҳон оляпсизми? Маладес! Бир минутга қараб юборинг!..

Биз йўлакка чиқдик.

— Ука, мана шу боланинг дардига бир қулоқ солсангиз,— деди ва тўрт-беш қадам нарида турган узун бўй, ёш бўлса-да, тарвузчадай қорин солган, мўйлови отнинг тақасидай оғзининг икки четидан тушган йиғитни кўрсатди.

Қани, айт, дўстим, шундай пайтда нима қилишим керак? Нима?! «Хўп бўлади, домлажон», деб қўлимни кўксимга қўяйми? Унда виждон нима бўлади?

Лекин домлага аниқ бир нарса демадим. Унга эса, билет олиб, тайёрланишини айтдим. У узоқ «тайёрлан-

ди». Ҳатто бир сафар билетини алмаштириб ҳам олди. Йўқ, барибир тортмади: тагида бўлмаганидан кейин қийин экан. Ниҳоят, чақирдим: рўпарамга келиб ўтирди.

— Тайёрмисиз?

— Ҳа,— деди хириллаб.

Биринчи саволга шунчалар ивирсиб жавоб бердики, унинг эмас, менинг юракларим эзилиб кетди.

— Тўхтанг, аравани қуруқ олиб қочишдан фойда йўқ. Савол бўйича нималарни билсангиз, шунини қисқартириб гапиринг,— дедим охири чидамай.

Иккинчи, учинчи саволларга ҳам узоқ чайнаиб, нималарнидир деб мингирлади. Имтиҳон дафтарчасини сўрадим. У енгил тортди, сувқоғозга ўралган синов дафтарчасини секин узатди. Баҳо қўйилиши керак бўлган саҳифасини очсам, ичидан битта йигирма бешталик чиқди. Эҳтимол унутиб қолдиргандир, деган ўйда, бепарвогина дедим:

— Пулингизни олиб қўйинг.

У бўлса пулни олиб, яна мен томонга аста суриб қўйди. «Бу — сизга» дегандай имо қилди.

Дафтарчани қандай ёпганимни, унинг айёр башарасига қандай урганимни ҳалигача эслай олмайман.

У шошиб туриб, парталар остига учиб кетган пулни топди, сўнг тепамда серрайиб туриб:

— Кечиринг... катта домла... олардилар,— деди дудқланиб.

Биров бошимга гурзи билан туширгандай бўлди. Урнимдан шартта туриб унинг кекирдагидан олмоқчи бўлдим-у, лекин...

Уни бўғишдан нима фойда?!

— Унда, ўзларига топширасан. Мен сендан имтиҳон олмайман. Лекин ҳозироқ кўзимдан йўқол!— дея уни ҳайдаб солдим.

Имтиҳонни тўхтатишга мажбур бўлдим. Чунки юрагим сиқилиб, бўғилиб бораётган эдим...

Мана, сенга — илмий раҳбар! Унинг яхши одам эмаслигини майда-чуйда ҳаракатларидан ҳам сезиб юрардим. Бугун эса ҳаммаси равшан бўлди. Равшан бўлдию, мен катта хато қилганимни тушундим. Энди бу хатоим учун ўзимни умр бўйи кечирмайман. Балки сен ҳам кечирмассан. Лекин дўст сифатида, мени кечир-ришга уриниб кўргин.

— Дераза олдига келиб, осмонга қарайман. Олис-олис-ларда юлдузлар порлаб турибди. Биласанми, улар нега ҳар доим чарақлаб туради? Мен ҳамиша юлдузларни поклик тимсоли деб биламан. Одамлар ҳам юлдузларга ўхшаса дейман. Уларнинг ҳам юзлари, қалблари чарақлаб турса. Ушанда виждонимиз пок, имонимиз бут бўлармиди...

Майли, дўстим, бугунча шунча валақлаганим етар. Миянгни қотириб юрган бўлсам, узр. Бахтимга доимо саломат бўл, деб

АЛИШЕР.

* * *

...Ушбу хатни сенга жуда шошилишча ёзаяпман. Роп-по-роса бир соату етти дақиқадан сўнг поезд жўнайди. Мен кетаяпман.

Ҳимоя қилишим керак бўлган илмий ишимни ҳозиргина ёқиб юбордим. Ҳар бир саҳифасини алоҳида-алоҳида ёқдим. Мана, сўнгги саҳифа ёниб кулга айлан-япти.

Кул — қайғулар йиғиндиси...

Сен эса бунга қайғурма. Чунки қайғуришга ҳам арзимаydi. Билмадим — бу ишим тўғрими, нотўғрими, аммо бир нарса аниқ: ёзганларимнинг ҳар бир саҳифасини оловга ташларканман, вужудим қандайдир жирканч туйғулардан қайта-қайта тозалангандай бўлди.

Ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман. Устимдан тор

ағдарилгандай, енгилман. Эркин, озод қуш сингари
узоқ-узоқларга учгим келади...

Омон бўлгин. Лекин бу сўнгги мактуб эмас. Ҳали
кўп дардлашамиз, дўстим.

Салом билан

АЛИШЕР.

* * *

...Дўстим, сенга бу мактубни қишлоғимдан ёзя-
ман. Бу ерга келиб анча ўзгариб қолдим. Қилган ишим-
дан уйдагилар бир оз хафа бўлди. Лекин уларга ҳам-
масини батафсил тушунтиришнинг иложи йўқ. Тушун-
тириб бўлмайди ҳам. Баъзилар «Олимлик муборак
бўлсин!» деб кесатишади. Начора, чидаш керак. Баъзан
ўзимни бепарволикка соламан-у, лекин виждоним қий-
налади. Илмий ишдан воз кечганим учун эмас, тўрт
йиллик умрим, соғлигим зое кетгани учун. Бирон-бир
фойдалироқ иш билан шуғулланмаганимга ачинаман.
Сезиб турибманки, менинг бу ишимдан сен ҳам хафа-
сан. Лекин қалбимга энг яқин киши бўлганинг учун
мени фақат сен тушунарсан, деб ўйлайман. Ушандай
шаронгда бошлаган ишимни ниҳоясига етказолмасли-
гим фақат сенгагина аён, дўстим.

Дарвоқе, серғалва шаҳарни нима сабабдан тарк эт-
ганимни сенга ёзганим йўқ. Уша хунук воқеа юз берган
кунлари ўз ёғимга ўзим қовурилиб юрдим. Раҳбарим
Москвадан келиши билан унга учрашиб, масалани бир-
ёқли қилмоқчин эдим. Кутилмаганда яна бир воқеа юз
берди.

...Уша кунни домлани йўқлаб уйига бордим. Ёўқ
экан. Бир маҳал хотини чиқиб қолди ва мenden шаҳар
четидаги далаҳовлиларига бориб келишимни илтимос
қилди. Профессорнинг хотини оқила эди, сўзини икки
қилгим келмади.

Бир қўлимда эндигина таржимадан чиққан илмий ишим, бир қўлимда катта сумка, далаҳовлига жўнадим. Автобус кутиб, то у ерга етиб боргунимча кун кеч бўлиб, қоронғи тушди.

Боғнинг ичкарисида домланинг машинаси турарди. «Ўзи шу ерда экан. Сумкани машинасига ташлаб қўяман. Ҳам манови дардисарни маслаҳатлашамиз», деб ўйладим. Эшикка яқинлашим билан ичкаридан аёл кишининг ялинчоқ товуши эшитилди:

— Бўлди, домла. Бас қилинг, илтимос...

— Сиз менга ёқасиз, Саодатхон...

— Ёқмай ўлай. Ишқилиб тезроқ ёқласам бўлгани эди.

— Ёқлайсиз, Саодатхон! Бурнидан суви оқиб юрган анави боладан олдин ёқлайсиз.

Бу — яқинда домлага шогирдликка тушган Саодат Қўлдошева эди. Аъзойи баданимдан ўт чиқиб, қулоқларимга ишонгим келмас эди. Эшикни тепиб ичкарига киришга журъат этолмадим. Қўрққанимдан эмас, уяганимдан.

Ўзимни бурдиму ҳовлидан ташқарига отилдим. Худди оёғи куйган товукдек типирчилаб, анча жойгача чопиб кетдим. Улардан тезроқ, янада тезроқ узоқлашим келар эди.

Раҳбарим ҳақидаги бошқа гапларни кечагина «Ёрқин тонг» газетасида босилган фельетондан ўқиб биларсан. Уқимаган бўлсанг, албатта топиб ўқи!

Ҳозир мактабда дарс беришман. Энг қувончлиси шуки, суюкли муаллимим Бобоев билан бирга ишляшман. Бор куч-гайратимни аямасдан болаларга билим беришга сарфляшман. Дарс ўтаётганимда менга қалалиб турган кўзлар... Бу кўзлар эгаларининг қалблари келгусида мусаффо бўлиши керак! Бу эса, кўпроқ менга боғлиқ — менинг қалбимга. Шуларни ўйласам, раҳматли бобомнинг гаплари ёдимга тушади:

— Болам, ҳаёт — катта йўл: пала-партиш қадам

ташлама! Чунки бу йўлнинг ўйдим-чуқури кўп, қоқилмагин...

Ўйдим-чуқурлардан иборат катта йўл!.. Истардимки, менинг ўқувчиларим ҳам келажакда ҳаёт йўлида қоқилмасинлар. Оз бўлса ҳам менинг ҳаёт йўлим уларга бир тажриба мактаби бўлсин.

Илмий иш масаласига келсак, агар омонлик бўлса, уни албатта давом эттираман.

Дўстим, тўғриси, шу кунларда сени жуда-жуда соғиндим. Сени кўргим, тўйиб-тўйиб ҳасратлашгим, мактубларимда айтолмаган гапларимни айтгим келади.

Баъзан кечалари уйқум қочиб, қалбимнинг туб-тубида ётган туйғуларим, дардларим пўртанага айланади. Тўлиб-тошиб кетаман. Шундай дақиқаларда сенинг йўқлигинг...

Сахро сўқмоғида бошин эгиб жим,
Бир кимса кетмоқда, билмасман у ким.
Агар у сен бўлсанг қошинга борай,
Агар у мен бўлсам, тезроқ кел, дўстим.

Ҳа, туну кун хаёлларимни, қалбимни банд этиб, ҳамдамим бўлиб юрган дўсти азиз, қайдасан? Агар бор бўлсанг, мени излаб топ.

Ҳамиша эзгу умидлар билан яшагувчи дўстинг

АЛИШЕР.

МУНДАРИЖА

Юрак бўронлари. <i>Ҳужжатли қисса</i>	3
Ҳикоялар	
Тегирмон қаршисидаги уй	90
Ҳаёт Ғийни	98
Китобсевар	113
Бахт қуши	116
Ажабсанда	122
Ваъда	130
Қайтим	135
Шакарнинг мактублари	139
Кўзмунчоқ	144
Юлдузлар уйғонди	154
Чорраҳалар	164

Литературно-художественное издание

Ашурали Джуроев

БУРИ СЕРДЦА

Документальная повесть, рассказы

Художник Ю. Габзалилов

Ташкент, Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма

Адабия-бадний нашр

Ашурали Жўраев

ЮРАК БЎРОНЛАРИ

Ҳужжатли қисса, ҳикоялар

Муҳаррир М. Лҳмедова. Расмлар муҳаррири А. Мамажанова. Техник муҳаррир Н. Сейдуллоева. Корректор С. Тоҳирова

ИБ № 4016

Босмаҳояга берилди 14.12.88. Босишга руҳсат этилди 19.07.89. P09872. Формати 70x108^{1/2}. Босмаҳона қоғози № 2. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 7.7. Шартли кр. оттиск 7.87. Нашр. л. 8,15. Тиражи 50000. Заказ № 1191. Баҳоси 50 т. Шартнома. № 161—88.

Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР [Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Мазбуот» полиграфия ишлаб чиқариш Бирлашмасининг Бош корхонаси, Тошкент 700129, Навоий кўчаси, 30.